

МИСМИЛДИРИК (Беделдеги каргыш)

I

1938-жыл, 7-ноябрь. НКВДнын күңүрт баскан, жалгыз киши араң баткан абагы. Темир менен жыш тордолгон, казанактын көзүндөй болгон терезеден жарык деле кирип жарытпайт. Бирок, таң атып, кеч киргенин боолголоого болот.

Атууга өкүм кылынган айылдык коммунист Мукай Камбаров ошол терезени тиктеп, көз байланып баратканын болжоп койду. “Түн оосо сегизинчи ноябрь” деп ойлоду. Мукай Камбаров абакта камыгып жаткан күндөрүн жаңылбай санап келет, бу сапар саналуу убакыт калгандай сезилет, бирок канча саамга жатаарын гана билбейт.

“Өкүмү чыгып калды, бүгүн эле алып чыгып атып салышабы же күтө турушабы? Өкүмү өзгөрүп, өлүмү башка жазага алмашып жүрбөсүн” деп ичинен күбүрөндү. Илгери, үркүн учурунда жазалоочу отряддын колуна түшүп, өлүмгө жуп тартылаарда кутулуп кетти эле, ошону эстейт. “Мүмкүн, «үңкүнүн» колунан да ырайым көргүм бардыр” деп үмүттөнөт.

Үркүндү эстеп, “үңкү” десе эл үрккөн мынабул заманга туш келген жазмышын эстеп, бир туруп айласы куруп кетет. Кайрадан терезени тиктейт. Көзүн албай кечке тиктесе, илгери тилек менен тирмейе тиктесе жаза тайып сыйкырдын шыпаасы тийип, терезенин темир тору кыйрап, шарт этип ачылып кетчүдөй телмирет. Үмүт деген курусун, “Теңирим жалга” деп жалынып, “куткара көр” деп тилейт.

Капталдагы кайсы бир бөлмөлөрдөн «үңкүнүн» кыйноосуна түшкөндөрдүн жүрөктүн үшүн алган аянычтуу кыйкырыгы, тергөөчүнүн орусча-кыргызча сөгүнүп, бакырганы угулат. “Карс” эткен доош чыгат, ага улай сурактагы шордуунун жан ачыткан ачуу айкырыгы жаңырат. Жүрөгү опкоолжуган Мукай Камбаров өзү чала жан, жанчылып жатып, «Кимиси болду экен? Эмненин сурагына каруусу сынды?» деп тагдырлаш бечарага боор тартат.

Мукай Камбаров камыш менен жабылган, жалпайган орус тамдарынын арасында жайгашкан НКВДнын ушул жайынын ичинде өзүнө окшоп отургандарды бир сыйра ойлоду. Көпчүлүгүнүн өңдөрү тааныш көрүнгөнсүдү эле. «Республика» деп аталып калганбыз, «Кызыл Кыргыз Республикасы» деп коёт, ошонун «совнарком», «нарком», «төрага» атыккан мурдагы жетекчилери

жүрөбү?» деп, тагыраак тааный албай, таң калды. Тергөөчүнүн алдында бир-экөө менен бетме-бет да келди. “Абдыракмановдун айдагы астында Англиянын тыңчысы болдуңбу?” деп сураганда кайсы бир активди көрдү окшойт. Абдыракмановдун өзү окшойт. Кимиси кимисине айгак чыкты, байкабай калды.

Кабагын карыш түйүп, кан-сөөлү качкан жүзү сурданып турган, тикенектей көздөрү теше тиктеген, кебетеси желдет өңдөнгөн булгаары мээлейчен тергөөчүнүн алдында колу аркасына байланган Абдыракманов экөө бет келишип, аяктарын араң тарта сүйрөлө келишип, сурактын жан чыдагыс азап-тозогун бир-эки саатчалык чогуу тартышкан. Тергөөчү тинтүү маалында НКВДнын колуна тийген калың-калың дептерлерди тигил экөөнүн көздөрүнө такай матап: «Англиянын тыңчысы болгонуңардын далили мына!» деп айкырып, анан добушун басаңдата: «Үркүн ырларын» эмне максатта жаздыңар? Совет өкмөтүнө каршы үгүт жүргүзүүгө ким шыкактады?» деп сурап, оңдуу жооп укпай калганына туталанып, Мукай Камбаровду дептер менен бетке урган.

- «Аалы менен Сулаймандын эрдигин» алалы. Эл баатырлары депсиңер! Эзүүчү тапка каршы калкты баштаган чыныгы эл баатырларын, революциянын баатырларын чанып, эскинин тукумдарын көтөрө чалганыңар кандай!

- Эл оозунан жыйнаганым, - дейт Мукай Камбаров, -1920-жылдан тарта киришип, он беш жылдан артык өмүрүмдү сайгам.

Жообу тергөөчүнү ынантпайт.

- Аалы менен Сулайман ким? Аты-жөндөрү динчилдердей угулат, кайсы таптын өкүлдөрү? Бай-манаптанбы?

- Аларды таанысам кудай урсун, эзели көргөн эмесмин.

Тергөөчү көк дептердин бирин алып силкилетип, Мукай Камбаровдун көзүнүн алдына такайт:

- «Нарботонун какшаганы», «Токмок казаты», «Карагыз апанын ...» (тергөөчү «апанын» дегенден кийинки бир сөздү мукактанып айта албай, аттап кеткен) ...бул ырларыңар эмнени даназалайт? Ким жаздырган жомоктор? Өзүң чыгардыңбы же душмандын тапшырмасы мененби?

Көк дептердин сырткы барагындагы өз колу менен бадырая жазылган аталышты, чала ачылган барактарынан жол-жол ырларды тааныган Мукай Камбаров:

- Жолдош тергөөчү! Бул бир өтмүш эмеспи. Унутулбасын деген ойдо өз көзүм менен көргөндү, өз кулагым менен укканды кагаз бетине түшүрүп койгондогум, - дейт үнүн акырын чыгарып.

Жаалы кайнаган тергөөчүнүн көзүнөн чаары учат:

- Падышаны төңкөрүүдөгү большевиктердин ордун, тарыхый өнүгүүдөгү жумушчу табынын ордун бурмалап, эскичил, улутчул

көз карашты үгүттөп, Англиянын бузуп-жаргыч саясатына кызмат кылышты кимдер жетектеген!? Айт!

«Эмненин эскичили? Эмненин улутчулу? Кечээ эле баштан өткөн окуя эмеспи!» деп Мукай Камбаров тергөөчүнүн сурагына түшүнө бербейт. «Арга болорбу» деген ойдо:

- Жолдош тергөөчү, мен - партиямын! – дейт.

- Карагыздын каргышы тийип дегениңер барып турган сандырактык! Коммунисттик партиянын билетине жамынып алып улуу орус элине жек көрүү үгүттөлгөн, орусту мазактаган китеп чыгармак болгонсуңар! Оруска каршы адабият жайылтмак болгонсуңар! Ушундайбы!? – деп зекийт тергөөчү.

Суракта ушундай сөз болгон. Ал эми Абдыракмановдун эмне жооп айтканы эсинде дурус калган жок.

Тергөөчү экөөнү тең уруп, оюндагысын айтпаса, колун кычырата кайрып, башын толгоп, чарадагы сууга алмак-салмак тумчуктуруп, «Ооба, ооба, мойнума алам!» дедиртип туруп, «падышаны Ленин кулаткандагы, большевиктер кулаткандагы тарыхый окуяны бурмалаганыңар, Октябрь революциясынын маанисине каршы чыгууга тукурганыңар, улуу орус элине акаарат келтиргениңер ыраспы?» деп кайталап сурап, «Ырас! Ырас!» деп жүлүндөрү үзүлгөнчө кыйкыртып, кайталатып угуп, мойнуна алгандыктарын күбөлөтүп кол койдуруп, анан жалгыз кишилик сыз абакка жаткырган. Айлап созулган бул азап элден мурда үркүн ырларына байланыштуу башталып, эмне үчүн аягында тыңчылык айыбы аралашканын, кайсы күнөөсү үчүн ушул тагдырга туш келгенин түшүнө албай Мукай Камбаров дендароо.

“Ата-жотом укпаган кайдагы Англия? Англия каякта, Бедел каякта? Андан бери жыйырма эки жыл өтүптүр”, - деди Мукай Камбаров. Англиясы жок эле Беделдеги окуяны айтайын, жазайын деп жүрдү эле. “Ошондогу көргөнүмдү айтып калмайынча, көкөйүмдү тешиген окуяны жазып калмайынча кантип өлөм, жазмайынча кантип өтөм дүйнөдөн!” деген сөздөрүн эстеди.

Чоң энеси Карагыз апа «кесир сүйлөбө, балам» дечү эле, кесир сүйлөп алдыбы? Кыргызда “каргышың кара башыңа” дечү эле, качандыр бир уккан каргышка азгырылып алдыбы? Атаңгөрүү!.. Мукай Камбаров үшкүрүнүп алды. Качанкы бир кездеги, жыйырма жылчалык мурунку окуялар көз алдына сүрөт болуп тартылды.

II

Түн ката жолго чыккан топ атчан ай жарыкта улам бир кырды, улам бир жонду ашып отуруп, таң каракчы маалда чектеги опол

тоону өрдөдү. Таң кылайганча кыр ашып кеткей элек, жат кишинин көзүнө илинбей, коктулап кеткей элек деп ашыгып, аттарын теминет.

Алар Кытай карамагындагы калмактардан жылкы чапканы аттанышкан кудаян кыргыздарынан болот. Калмактан жылкы чабуу канаатташ жаткан казактын же коңшулаш кыргыз урууларынын жылкысына тийүү эмес. Калмакка тийүү оторчуну көзгө илбей, орустун чегин бузуп, Кытайга өтүп баруу дегендик. Оторчунун эзүүсү жанга баткандан, ачынган кыргыздарыңдын өжөрлүгү ошончолукка жетип калган эле. Бордунун оозунан кытай чегине чейин бугу элин аралап катуу жүргөндө төрт күнчөлүк жол деп айтылган, айткандай эле төртүнчү күн дегенде минтип белди ашып баратышат...

Алдыда барымтачылардын караан туткан баштыгы - Нарбото. Баштарына жалаң жоолук байланган, далылары бир кезчелик калдайган, карылуу барымтачылардын арасында уландар да бар. Оруска чейинки жоокерчилик салт ушундай болгон экен, биле жүрсүн дегенчелик барымтачылар тың чыкма уулдарынын эки-үчөөсүн ээрчитип алышкан. Болуш атасы жумуштап кетип, аны менен кеңешпей, жолдо жолуккан жеринен алысыраак агасы Нарботону ээрчип алганы - Мукай. “Эркексийби?» деп койсо, “эрешен жетип калганымды көрсөтөйүн силерге” деп, үйүнө жетпестен жүрүп кеткен.

Кыргыздардын бул жакка баштагыдай ээн бастырбай калгандарына канча? Оруска караган заман ичинде Шабдан, Балбайлар приставка моюн бербей калмакка барып, жылкы тийгенин угушкан. Анан аткезчилер каттап жүрөт. Кудаян тобуна Нарбото көп өтөт, жердин уусун анык билгени да, жылкы тийиштин ыгын өткөрө билгени да ошол.

Алдыда келаткан Нарбото кырды ашып кетээрде куйрук улаш бастырган барымтачыларга камчысын жаңсады. «Кытайдын чегин аттадык» деген ишаара. Барымтачылар ат жалына өбөктөй калышты. Чоңдорду туураган уландар баштарын салып, ээрдин кашына жармашты.

Чекти бойлой Кытайдын черүүсү турат, ары-бери жүргөндү каттап, аткезчисин камап турат деп угушкан. Барымтачылар кароолу кем деп ушул тушту тандап алышкан, ат жалына өбөктөгөн бойдон өтмөлүктөн өтө беришти.

Капталдап бастырып, чыйыр салышты. Жер уусу өөн туюлган жок. Буурул түндүн жарыгында мунарыктап көзгө илинген тегеректин баары өркөчтөнгөн тоо. “Кытай” деген аты эле болбосо кырдын бул жак бети деле өздөрү көчүп-конуп жүргөн конуштар сымал өрүштүү белем. Тобо-о, “Кытай” десе тоону аша бергенде көздөрүнө өлүңкү талаа, таранчынын боз тамы, андан ары капкалуу

калаалар, балким, Алтышаар-Жетишаардын карааны көрүнөөр деп жүрүшүптүр. «Чектен өттүк» дегени болбосо, бугу кыргыздарынын четине чейин бир көчүмдүр көп болсо! Керүүсү кең Керме-Тоо кете берет тура керилип. Аттын өмгөгүнөн келген оттуу көрүнөт, чиркиндики-и, өргүүгө ылайык жер экен деп тамшанышты. Өбөктөп келатышат, “мынабул өтөктүү жерлер биздин Бетегелүү-Чоңташтын өзү эмеспи!” деп коюшат.

- Бетегелүү-Чоңташка жер жетеби!? - деди Нарбото.

- Чек салганда ушул жондун бу жагы Кытайга, тиги жагы падышага карап калыптыр, - деди кыргыздардын бири.

- Илгери Илеге чейин эле кыргыздын жери болуптур, - деди баятан бери атынын басыгына наалып келаткан жигит билерман чыгып, -Сарыбагыштар жердечү экен!

Муну укканда калгандары “ээ, ошондойбу” дегендей муюп калышты. Өчүп бараткан жылдыздарга карай таңды санап, таңдын кылайышын аңдып, саксактап келаткан немелер бээ саам убакытта тоонун этегине түшүп келишти. Чоочун бирөө-жарымга капталбай, ашууну болжошкондон эртелей ашып кетишкендерине жеңилдеп, “өх!” деп алышты. “Эми, кудай жылкылуу жайытка туш келтирип, жолдуу болгой элек” деп, жолунан чыккан жерден жылкы чапканга камданышты.

Нарбото барымтачыларды карагайлуу коктунун ичине баштап, оттуу жер таап, токтотту. “Ат чалдырып алгыла!” - деди. Жигиттер аттарынын басмайылдарын бошотпой, кишендүү бойдон отко коюшту. «Нарботонун оозунан эми кандай сөз чыгат?» деп турушса, атынын басыгына наалыган жигит:

- Каркытыңардын кагынчыгы калдыбы? - деди. Карды ачты көрүнөт. Кымыздуу кол чаначтар эбак кабышталып, канжыгада чалынуу эле. Кымыздын артын Нарбото артырган чоң чаначтан ичишкен. Уландар унчукпай чоңдорду карап, жолдоштору каркыттарын аңтарды. Азыктары азайып, күлазык салынган каркыттар соңку өргүүдө эле бош чаначтар менен теңделип калганын билишсе да, кагынып-күбүнүп көрүштү. Күлазыктын жугу эле калыптыр, талкан аралашкан тууралган эттин кагынчыгы кочушка толбойт. Чымчып эт жешкенсип, жуктап тим болушту. Ага алымсынбай, алиги жигит тоонун боорун оюп чыгып, оргуп агып түшкөн шыралаң сууга каркытты тосо калып, кап ортолой толтура калып, жугун чайкап, жутуп жиберди. Муз аралай агып түшкөн шыралаң суу чыкыйын какшатып, жигит маңдайын «ух!» деп сылады. Мурдуна такаса каркыттын жыты ансайын каңылжырды өрдөйт. Чала тоют жанга жылкынын талкан аралашкан майлуу этинин жыты бир келет, төө этинин жыты бир келет.

- Тиш какшаткан сууну ичип! - деп жолдоштору жактырган жок.

Асманга көз чаптырып, таңдын куланөөк салганын баамдаган Нарбото:

- Жылкыга түн жамынып тийчү эле. Кечке колотко жашырына турсак? - деди.

- Тийебиз! - дешти жигиттер. Дагы бир күн керээли-кечке күтүшсө, кезээрип кетерин, шайлары оой түшөөрүн билип, демигип турушту.

- Коңулга киргидей кашкулак белек! Жер чалып көрөлү, жакын жерде жатса тийели. Черүүсү жок тура! Черүүсү жок кезде кырдан ашырып кетпей жаныбыз жокпу? - дешти.

“Белге таңуу жигиттер айтып аткан соң” деп Нарбото көндү. Саамга тыным алгандан кийин:

- Анда эмесе аттангыла! Таң сөгүлө электе ашыгалы! - деди.

Тоо этектеп, өрдү көздөй илгерилешти. Жүрүп отуруп, калмактын жылкылары жайылган төргө келишти. Таң супасындагы жарыкта акмалашса, жанды оозго тиштеп, самап келген олжосу ак жайык болуп жуулган жайытта жайылып жатат. «Топоз болуп жүрбөсүн, кара мал болуп жүрбөсүн» деп жакшылап карашты. Жылкы экени анык. «Жаңылбаппыз!» дешти. Баамдашса, чек саналган белге, баята ашып түшкөн белге чукул. «Белди ашырып алсак, андан ары эл карааны суюк, далдаа жер таап, камай турабыз. Күндүз жашырып түн ичинде айдап, жүрүп кетебиз» деп ойлошту.

Ары алпарыш опурталдуу көрүнүп, уландарды бир имерилишке калтырышты. “Берилегенде кошуласыңар, оозуңарды ачпай, сак тургула!” деп айтылды. “Жылкынын дүбүртү кайсы бурчуктан жаңырат?” деп уландар кала берген.

Өздөрү балык жон дөңсөөлөрдү аралап, житип кетишти. Үйүрмө кырдын учу бөксөргөн туштан имерилип, жакын келип көз салышты. Калмактын жылкысы таңкы үрөң-бараңда негедир көзгө ысык көрүндү, калыңдыгынан жалы тултуюп, кабыргасы жабылуу көрүндү. Семизинен эмеспи! Кудай жалгап, кулуну жок, субай үйүр экен, «айдаганга жеңил» деп кудуңдашты. Саан жылкы болсо, айдакка келбей, кулунун тегерегенип, ал ортодо айгыры утур айланып, тиштенип, айлаларын кетирмек. “Азыр тийсек, ашырып кетебиз!” деп ойлошту.

Жылкычы калмактар «таң ашырдык, таңдын аппак атаары эле калды, эми үйгө кирип чыгалы» деп бастырып кетишкенби же бир коңулга тыгылып, камырабай жатышканбы, жакын арада карааны көрүнбөйт. Тек алыстан, колоттун ичинен калмак иттин абалаганы угулат. Дөңсөө аралай конгон конушу болсо керек калмактын.

Жигиттер дабыш алдырбай келип, үйүр-үйүр жылкынын ортосунан тийди. Оболу, соксоюп көзгө урунуп калбаска ээрдин кашына өбөктөй келип, камчыларын тиштенип, үзөңгүнү кууш теминип, тынч жаткан калың жылкыны аралап, чаап кетчүсүн бөлүштү. Чаап кетчү багытты баштантып, айдаганга ылайыктап, айгырлуу кылып бөлүштү. Анан, акырын айдап көрүштү. Адегенде, айгыры айдакка келбей, жылкыларды имерип, жылкылар айгырына имерилип, желип барып, туруп калышат. Мына ошондо жигиттер аттарынын курчтугуна, айкырыктын ачуусуна салып үркүтүштү жылкыны. «Дүңк» этип бир коюп үркүтмөккө колдо мылтык жок, кантишсин, Нарбото «Ка-айт!» деп, тамагы айрылганча айкырып, атын алчыланды. «Турчубу!» деп жигиттер кошо айдалашты.

Азыноо үн салган айгыр башын жерге салып, төмөн желгенде жылкылар айдакчынын ыгына көнүп, айгырдын артынан арыш керишти. Төмөн карай агылды. Качан жылкылардын күтүрөп алдыга түшкөнүнө көздөрү жеткенде барымтачылар жалпы дабыш сала, «алдык эле алдык!» деп кыйкырышты. Улам катуулай кыйкырышат. Айлана алеки заматта ызы-чууга толуп, таң супасындагы тынчтык бузулду.

Жылкы кароого келгенде калмагың кыргыздан өткөн куу окшобойбу. «Катынынын койнуна кетти го» десе, жакын жерде бирин-экөөн турганы бар экен. Үйүрдүн четинен бузулуп, дүбүрт чыкканынан шек алган кароол калмак кошо кыйкырып, торой тосту. Жигиттер тороого чыккан кароолун торойто чапты.

Ээр үстүнөн шыпырылып, союл жегенине сестене түшкөн калмак бир маалда кайратына келип, качырган жылкысын кайрымакка көмөк сурай чуркады. “Хулкач! Хулкач! Алач, күүне эм талач!”-деп айгай салды. «Кашайып уктабай кал, калмак! Кайдасың!? Ууру тийди жылкыга!»-деп айкырды. “Айгуйт! Чапкыла эле чапкыла! Алдыга салгыла!”-деп кыргыздар барат.

Анда-мында дөңсөө аралай конгон конуштардан жылкычы калмактар чыга келди суурулуп. Топтолуп келип, кайра жол тороду. Аралашып кетишти. Уурусу менен ээси аралашкан айкашта бирин-бири айкыныраак айрый алышпай, кас экенин, өз экенин тилдешкен тилинен көрө, сорондогон союлунан, кезеген таягынан тезирээк таанып жатышты. Үзөңгүлөр кагышып, союлдары карсылдайт.

Жылкынын дүбүртүнөн жер дүңгүрөйт, башы айрылган калмактын айкырыгы угулат, кыргыздын кыбалуу кыйкырыгы угулат. Барымтачылар моюн берген жок. Жандарын ооздоруна тиштеген кашкөйлөр «олжобуз буйругай эле, ишибиз оңунан чыккай эле» деп коюшат. “Буйруса, сан жылкыны чаап алдык, кудай эми өзүң дагы бир жолу жалга” деп жаратканга жалынып коюшат. «Белге жетип, белди ашырып кетсек болду» дешкени, «орустун

чегинен корккон калмак куугун салганын тыймак» деп үмүт этишкени.

Болжошкон жерге жеткенде уландар кошулду. Мындайды мурда көрбөгөн уландарга жылкылардын жер сабаган дүбүртү Манас-Семетейдин заманындагы жортуул сымал туюлду. Кошо аралашып, кошо чаап баратышат.

Барымтачылар катуу келатышкан, куугундан буйруса куйрукту үздүк, эми бир аз барсак, кырга салаарыбыз калды деп калышкан. Бир топ жерге жетип алышкан эле.

Таң агарган маалда тарсылдаган доош чыкты. Жыйналып келген калмак экен, капталдан тийди. Өлөрман кыргыздар “куугунчуңду урайын, калың жылкыны калтыргандан көрө өлүп берели” деп кайра чабышты. Аралары алыс эмес, калмактын түтөтмө мылтыгынан барымтачылардын корко турган түрү жок. Нарбото кашкөйдүн эрдигин көрүп ал, жанаша түшкөн калмакты урса эле ат үстүнөн камгактай ыргыйт. Башкасы белгисиз, Мукай баш болгон уландарга ошондой көрүндү. Көздөрүнө Эр Курманбек, Эр Табылды тартылды.

Барымтачылар ат үстүндө баратып союл кайрып, узап кетүүгө ашыгат. Калмактар белди ашырып жибербеске жанталашып, уйгактай жармашып алды. Алаңгыча, көзүнүн кыры менен балдарды кайтарып, алардын тизгин кармаганын байкап, «бошураакпы» деп Мукай жакка кылчактап, куугун жакындаса алдын торой чаап келаткан кыргыздын ачуу кыйкырыгы кулакка жаңырды. Мукай кылчайып караса артында келаткан барымтачы аттан кулап, калмак найза уруп жатат. Жүрөгү оозуна тыгылган Мукай араң эсин жыйып, Нарботого кыйкырды.

- Аба, абаке! Өлдү! - деди шак эле. Камчысы менен арт жагын сермеди.

Нарбото аттын башын тартты. Кошо келген шеригин найзалап салышканын алыстан көрдү.

Аттын башын тарткан Нарботону көрүп, жолдоштору да имериле түштү.

- Чондор! Артыман жүргүлө, калганыңар арканарды карабай чапкыла! - деди да, Нарбото алты жолдошун артына салып, ач айкырык салган бойдон калмакты кайра беттеди.

Кыргыздар менен куугун калмак кайра чабышты. Күүсү менен келген Нарбото калмактын зорсунганын беттеп барып, күрсү менен баштан аяк бир салды. Имериле калып, дагы бирин жайлады. Күрсүсүн кезеп, «силерден келгенди көрөйүн» деп, чимирилип турду.

Колу бошой түштү. Жолдоштору төбөлөшүп жатканда Нарбото өлгөн кыргызды көздөй чаап барып, атынан ыргып түштү. Шериги

жатат жер жазданып, эки колу эки жакка ыргып, эки аягы суналып. Басып жүргөнүндө чакан эле көрүнчү неме, эми чалкасынан түшүп дардаят. Байкаса, өңөрө алчудай эмес, өңөргөн күнү да алыска алып кете алчудай эмес. Бирок, карап туруп кантип калтырат? “Энесине эмне дейм? Эл-журттун бетин кантип карайм?” деп кабыргасы кайышты. “Сөзгө сөлтүк болгуча, сөөгүң ала качайын” деп, арына келди. Атын качырып албаска чылбырын узун тиштеп, жалкуйруктан өрүлгөн кыл чылбырдын учун тиштеп, чөгөлөй отурду.

Койнунан канжарын сууруп чыгып, өлүп жаткан шеригинин үстүндөгү кийимин эндейинен айрып, сан-сан кылып сыйрып алды. Өлүк жылаңач калды.

Жүрөгүң тоодой баатыр болсоң да, кишини союш кишини өлтүрүштөн кыйын экен, жанале жайнатып көзүн көргөн, эмеле ийиндеш-табакташ жүргөн шеригиндин өлүгүн мына минтип союу - ажалын тилеп алдыңа келген жоону төбөгө бир уруп, жыгып өлтүрүш эмес экен... «Жоого сөөк калтырчу эмес!» дегенди далай уккан Нарбото жакшы эле арданганы менен сөөккө келгенде көз ирмемге дапкаарып калды. Жүрөгүн токтотту да жүүнүн бошотуп албаска чымырканды. Ичинен «үх!» деп ычкынып, кулачын керип, канжарын карын тушка матыраарда кыл чылбырды кыя тиштеп алды көрүнөт...

Жалаңдаган канжарын бир шилеп, өлүктүн кардын жарды. Кан жая берди оргуштап. Канжарынын мизин карчыга тушка тартты. Эки шилеп ичеги-кардын аралаштыра анттарып салды. Канжарын алкымына чейин сойлотуп, копшоду. Анан каруусун батырып, өпкө-жүрөгүн кабынан булкуп алды, кызыл өңгөчү менен чогуу жулкуп алды.

Күрөө тамырдан түтүктөп аткан ысык кан жүзүнө бүркүлдү. Көзү канга желимдей жабышып, таноосу жармашат. Кетмендей алаканы менен ылдый шыпырып, аарчый бергенде, жаак ылдый тер аралаш аккан кандын кыйгыл даамы оозуна урунду... «Бү!» деп, ууртун кыйшайта түкүрүк аралаш бүркүп койду. Канжарын кайра шилеп, карчытын тилди, кайыштыра кармап, кабыргасын сөктү. Жоон санын жарып, жилигин жиктеп алды. Шадылуу колдору пашкалактап, канжарын каршы-терши шилейт. Тегерегин кызыл жаян кан каптап, тулаңдуу көк жайык кырмызы жайык түстөнүп, көк тулаңдуу теребел кызыл түскө оронуп баратты. Ысык кандын шүүдүрүм аралаш бууланып чыккан жытына масайып, эңгиреп баратты эле, башы саландап баратты эле, “эй!” деген үндөн эсине келди. Үстүнө келген калмакты жигиттер сүрүп кеткенин байкады. Туяктары жерди ойгон аттарын алчылантып, калмак жана бир ирет үстүнө уюлгуп, бул ирет чукул келди эле, аты октос бергенде, кыл

чылбыр тиштеген каалгадай кашка тиштери омкорулуп кала жаздады. Жигиттер жана бир ирет сүрүп кетишти калмакты.

Калмак жакындаган жокпу деп, эки жагына элтендеген Нарбото ашыгып жатты. Этинен сөөктү кыра ажыратты, сөөктү сөөктөн ажыратты. Омурткасын омкоруп, сөөктү бел тушунан эки бүктөдү да сорондогон башын жулкулдатып атып кесип алды. Канжыгадагы төө чаначты сол колу менен бир чапчып илип, булкуп жайды да бөлөк-салак сөөктү ныгырды ичине. Ныгырып болуп, үстүнө башты батырды да атка секирип минип, чаначты эңип алды. Бөктөрүнгөн бойдон чү койду. Чаап баратып, кыйкырды:

- Качкыла эле качкыла! Таштагыла жылкыны, жаныңарды ала качкыла!

Шериктери “Нарбото айтты, аттиң!” деп, өрдөш алган жылкыны айла жоктон ташташып, айтып качкан Нарботонун артынан коштоп чабышты. Калмактар куумуш этип, жылкыны кайрып алганына ыраазы артта калды.

Алдыга чапкандар итабар жерге кетиптир, жерге жарык толук кирген маалда орустун чеги деген ченден кууп жетишти. Жемин оозунан жулдурган бөрүлөрдөй жортуп, жолу болбогон барымтачылар аттарды кара терге бастырып, белди кайра ашып, коксулап из жашырышты. Карагай-черди аралап кирип, карагайдын таңына барып тыгылышты. Өргүүгө токтошту.

Чаалыккан, айрымдарынын башы-көздөрү айрылып, үстү-баштары кан. Биринин жарасы оор. Айдалыга найза жеген жаралуу жигит ээринин кашына араң жармашып, шыпырылып калаарда жолдоштору алып түштү. Анысы оор онтойт. Санын аткып айкырган Нарбото атынын башын тартып, туурасынан тура калды.

Чанач бөктөрүнгөн Нарботонун сөөктү ала качканын чоңдор билет. Уландар туйган жок.

- Шордуунун сөөгүн калмактын колунан жулуп алдым!? Сөөгү калмак талаада, шоруң каткырдын! - деп айкырды жүзү-башы, көкүрөгү канга чыланган Нарбото.

Айкырса уккан кишинин каңырыгы түтөйт. Бир кишибизден айрылдык деп кабактары салыңкы тартты баарынын.

Уландар ошондо түшүндү иштин жөнүн. Кечээ эле чогуу аттанып, жылкыга чогуу тийген кыргыздын эти талаада калып, бөлөк-салак болгон сөөгү чанач менен келгенин. Оруска чыгым төлөй берип, мал жандан азып кеттик, ачкалыктан өлгөнчө ата салтына салып жылкы тийели деп аттанган топ кыргыздын бири жок минтип. Жылкы тийген кызык көрүндү эле, жылкылардын дүбүртү башка дүйнөнү элестетти эле, азыр аны бири жок, жүүндөрү бошоп, бүшүркөп калышты.

Беш-алты кыргыз үн-сөз катпай жетип, бири Нарботонун алдындагы айгырды тизгиндеп, калгандары алдынан канга боелгон чаначты аяглап алып түштү.

- Аңырайып оозунду ачпай, атты карма! – деп бакырды барымтачылардын бири. Өң-алеттен кетип, көздөрү алайган Мукай ошондо эсине келди, чыйралып Нарботонун атын чылбырдан алды.

- Окутабыз деп жүрүп, балабызды бузуп алыптырбыз! - барымтачы ат кармаган Мукайды каарып өттү. “Мунуң энөө киши уга турган сөз эмеспи, эмнем бузулуп?” деди Мукай ичинен. “Сен болбосоң өлбөйт болчу дегени го” деп түшүнүп, айласыз унчукпай турду.

Чаначтын оозу чала жабылган. Мукай чала жабылган чаначтан кишинин эттен жаңы ажыратылган, каны сарыга элек сөөктөрүн, каркайган карбыргаларын көрдү. Баягы өздөрү менен кошо аттанган, “атым начар” деп наалыган, өңү тааныш кыргыздын канга боелгон башы жүрөт! «Тоонун кыры кытай менен кыргыздын чеги» деп, «далай жер кыргыздан кетти» деп кейиген барымтачынын канжалаган башы! Бел этектеп, ат чалдырып турганда ашам эт эңсеп, каркыттагы күлазыктын жугун шыралаң сууга чайкап жутам деп, чыкыйын какшатып алды эле, бечара. Денеси бөлөк-салак болуп, чаначка тыгылганы эле болбосо, көзү сүзүлүп, чала жабылганы эле болбосо, мойнунан кыйылып, канга боелуп турганы эле болбосо, бети чаначтан бери караган баш дале тааныш. Тулкусу жок тааныш маңдайды, жазы маңдайды көргөндө Мукайдын тула бою дүркүрөп, жүрөгү опкоолжуп барып токтоду.

III

Демейде, улуктар далыга таптаса кудуреттүү алакандын ысык табы өткөндөй ичинен жымыйып, көксөткөн чени ыйыгына жабышкандан бетер корстон болуп калчу Камбар болуш бул жолу приставдын үйүнөн жүрөгү түпөйүл чыкты. Кабагынан билдирбегени менен ичинен “кап!” деп сызылып, “өңгө жерди берсем да, Бетегелүү-Чоңташты колдон чыгарбасам болот эле” деп өкүндү. Бастырманын бел кырчоодон келген жыгач тосмосун таянып, таштан төшөлгөн тепкичтерине аяктарын аяр таштай түшүп келатып, приставдын алдында, аны коштогон тилмечинин алдында сыр алдырбайт. Баятан сыртта күтүнүп, чочкочу орустун короосу жактан урган сасык жытка саруулап, араң чыдап турушкан жигиттери менен жалаң тон кыргыздардын көзүнчө өзүн токтоо кармап, салабатынан жанбайт.

Короонун бурчундагы дүпүйгөн бактын көлөкөсүндө ат-көлүктөрүн даяр кармап, болушунун чыгаар жагын зарыга караган кыргыздар Камбар болушту байлоодогу атына чейин узатып чыккан приставдын карааны көрүнгөндө “копкула!” деп кыйкырып, ордуларынан тура калышты. Бөрктөрүн шыпырып, колдорун боорлоруна кысып, баштарын ылдый салды. “Жарайт!” деди пристав. Кыргыздар бөрктөрүн кийе сала, аттанууга ашыкты. Атчы жигит карагердин басмайылын тартып, болушунун алдына тарткычакты, колтугунан сүйөп, отказгычакты пристав тилмечи экөө тикесинен турушуп, “көрүшкөнчө, Камбар-мырза!” деп кол булгалашты. Билегине камчысынын кайыш боосу имерилген оң колун бооруна алып, Камбар болуш “көрүшкөнчө, биристаб-бай! Сый-урматыңыз үчүн кулдугум бар! Үлкөн ыракмат!” деп жүгүндү. Атын теминип, алдыга түштү. “Биристаб улук башын кичик кылып, болушту ызаатка ченебей бөлөдү” деген ойдо калган кыргыздар артынан ээрчишти. “Сый көргөнүм болдубу же кысым жегеним болдубу?” деп Камбар болуш барат желдирип. Приставдын үйүндө эмеле көргөн-укканын кайра бир сыйра эстеди. Болуштун жүрөгүн өйүгөн окуянын төркүнү мындай эле.

Урушка деп элден жыйылган таңык-таңык алманды, айылдын катын-калачы “өзүбүз уруна элек оокат, өлүгүндү!” деп, орусту каргап-шилеп жатып араң берген кийиз-шырдактарды, эркектерибиз кийинсе деп ултарышкан тери тон, жылкынын куйрук-жалынан өрүлгөн кыл аркан, жип-шуудан бери ат-төөгө артынып келип, салыкчы оруска өз колу менен тапшырып болгон соң, Камбар болуш приставдын үйүнө кирген.

- Жакши, киргиз, жакши! Добрый день. Рад Вас видеть, Камбар-мирза! - деп, пристав эшигин ачып, алаканын жайып, “кириңиз” деген ишаара жасаса, анысы болушка эңилип эшик ачкандай туюлган.

Тилмечи кыргыз жигит эле, тили безеленип, которуп жатты. Адегенде, кыргызча жайылган, даам толтура дасторконго отурушуп, ал-жайды сурашты.

Сары жезден куюлган «самоор» дегени болот орустун, чоргоосунан чай куюлуп жатканда кернейинде кызыл чогу калануу болот. Ошондой самоордон чай сунулду. Чайга кошуп, бал сунулду. “Тоонун балы, мынабул эле өзүбүздүн Талды-Булактын ичине отурган орустар тарткан бал, ооз тийип көрсөңүз!” деп тилмечи кошо жебирегенден, Камбар болуш калай кашыктын башына илип, даамдап көрдү. “Жакшы экен!” деп мактады. Илгери, бал челекчилер коно электен мурун, кыргыздар жайлачуда Талды-Булактын кымызы макталчу эле, «кабыргасы майлуу жер» делчү эле, ошону эстеди. “Самагон” деген арак тартат орусун, шишедей

жумуру айнек идишке куюп, пристав андан сунду. Камбар болуш самагонун бир ууртап, кулгуп жибере жаздады.

- Сапсанке экен десе, кулгутма турбайбы, - деп идишин кийин койду.

- Камбар мырза, мен бир олуттуу маселени Сиз менен кеңешип-танашып алайын, - деди пристав чай ортолоп калганда. Тилмеч которду. Камбар карап калды.

- Өтө олуттуу маселе!

Орустун көзүн тиктегени менен сөзүн түшүнбөй, “олуттуу маселе” дегенди укканда Камбар болуш карып кейиптенип, тилмечтин оозун карайт. Пристав сүйлөп жатканда караган болот, тилмеч сүйлөгөндө көзүн жалт буруп, жалдырайт.

- Улуу урматтуу падышанын буйругуна ылайык ээн жаткан казыналык жерлерден кестирип, хутор түшүрүү чарасы бар.

Тилмеч которду. Камбар кайра сурады.

- Хутор дейби?

- Ооба, ооба, хутор түшүрүүгө жер кестирилгени жатат.

- Кайсы жер экен?

- Бетегелүү-Чоңташтын оозуна хутор түшөт.

Камбар болуш чоочуп кетти. Өзгө жерди сураса да Бетегелүү-Чоңташты сурайт деген үч уктаса түшкө кирбеген жорук. Көзү алайды. “Кокуй, Бетегелүү-Чоңташты бергенибиз жаныбызды бергенибиз деп бүткүл кудаян нааразы болоор” деди оюнда.

- Жакын арада ченчилер менен барып жер кесебиз. Ушуну элиңизге жеткирип, быйыл эртелей конуп алгандар болсо көчүрүп койсоңуз, Камбар мырза, - деди пристав.

“Жайытыбыз тарып кетти, оруска алдатып, далай жерибизди тешелеп алдырдык” деген арыз-муң айтылбады беле элинде? Айтылганды эсине түйгөн болуш түйшөлдү.

- Биристаб-бай! Биздин уруунун жерине берселиндин бир нече кыштагы түштү эле. Дагы бир кыштак түшсө, таптакыр эле конушубуз тарып, кокту-колотко сүрүлүп калабыз бейм. Бөлөк кыргыздардын жери кенен эмеспи, - дегенче шашты Камбар болуш.

- Кайсы кыргыздардын? - пристав болушту кытмыр карап койду.

- Биристаб-бай, коңшу жаткан саяк менен бугунун жерлери кенен.

Камбар болуш саяк менен бугунун жайытын кырдан туруп көрсөтүп жаткансып, сөөмөйү менен маңдай тушун жаңсап, ээгин эшикти карай кагып койду.

- Камбар мырза, башка кыргыздардын жерлерине да кыштак түшөт. Сөз азыр Кудаян болушу конгон жерлер жөнүндө жүрүп атат. Бул менин буйругум эмес, переселин башкармалыгынын

падышанын амирине ылайык айтылган буйругу. Биз буйрукту гана аткарышыбыз керек!

- Биристаб-бай! Эми-и, Бетегелүү-Чоңташтын кыштакка ылайыгы бар бекен? Тоонун этеги эле...

- Эң ылайыктуу!

Камбар болуш “ушинтсем көнөбү” дегенчелик кыйытып көрдү:

- Биристаб-бай! Мен падышанын кызматында ак болгонго ар дайым умтулуп келген кишимин. Айтып коюум керек, эл ичинде нааразылар бар.

- Ким экен алар? Айтып коюңуз, орустун мыйзамына баш ийбеген кимиси? Тентектерди тескейбиз!

- Эл ичи тынч эмес экенин эскертип коеюн деген кебим.

Самагондон кере жутуп отурган пристав болушка нааразы болгон, ачууланган түр жасады. “Сен” дегенге өттү.

- Орус мамлекетинин тартибине каршы чыккан букаранын орду абак болоорун билесиң. Сен бир акмактарга адвокат болуп жүрөсүңбү?

Тилмеч приставдын эки сүйлөмүн эки эселентип, “адвокат” ким болоорун айлантып жатып араң түшүндүрдү.

Камбар айла канчалык дегендей бир саамга унчукпай, шүк отуруп калды. Тер басты. “Адыбакат” дегенди кара тамандын жактоочусу деп түшүндү. «Кара таманга кошулдуңбу?» дегени го. Ичинде кыжаалат. Элинин арызын эми кимге жеткизет?

Тетирисинче, жер кесебиз дегенди элиңе жеткир деп турат, пристав. Айтайын десе жандыралы угабы? Ак падышаны акыйкат дешет, буйруктун башында турган ал падышаны ким көрүптүр? Уруулаштарынын тукуруусу менен буга чейин арыз жөнөтүп көргөндө, Алматыдагы приставдын кеңсесинен ары ашкан эмес! Кайра өзү болуштугунан ажырап, азабын тартып кала жаздаган.

Простав тентектердин аты-жөндөрүн маалында айтып турууну Камбардын эсине салды.

- Элди дүрбөткөндөр кимдер экен?

Камбар уруулаштарынын кысымына кайдан азгырылып, «каяктагыны козгоп алдым» дегендей катуу жүдөдү. Мынабул тилмечтики да өтүп кетти. Простав бир айтса, аны эки кайталап, кошо суракка алып жаткансып... Кимисине айгак чыгат?

Ал эми приставдын такып сураганынын жөнү бар эле. Кыргыздын болуш, ыстарчындыра да, акимчиликтин айылдарды аралаган кызматкерлери да, кыбыр эткенди каттап, калк маанайына байкоо салган жашыруун агенттери да кыргыздардын ичи тынч эмес деп тымызын эскерте баштаган. «Айрым кыргыз уруулары переселиндерди жактырбай, жаңжалдашканы көбөйдү» деген билдирүүлөр туш-туштан угулчу болгон.

- Ачыктан-ачык каршы чыккандар жок, бирок жердин таарыганына наалыгандарды көп укчу болдук, - деп кутулду Камбар болуш.

- Билебиз. Гмм... Бетегелүү-Чоңташка жер кескени Верныйдан Ювашкеевич баштык келет, аны Тутинцев баштаган жүз аскер коштоп барат. Он беш күндө ошол жерде болушат, - деди пристав.

“Жүз аскер коштоп баратты” укканда Камбар болуш ичинен “кокуй” деп жиберди. Аскери жок эле жер ченеп жүрүшчү эле.

Өткөндө Акбекеттин тушунан жер кескени барышса, кыргыздар жыйылып келип, ченчилерди кууп чыгышканынан Камбар болуштун кабары жок эле, ошол себептүү пристав Алматыдан аскер чакыртканын кийин билди.

- Анда эмесе, мен буйрукту элге жеткирейин, даярданайын, улуктарды дурустап күтүп алайын, - дегенче шашты Камбар болуш. “Карс-карс” каткырган пристав болушту далыга чаап, ыраазы түр менен узатып койду.

Камбар болуштун кыжаалат болушунун жайы ушундай эле. Болушу канчалык сыр бербейин десе да, көпкө унчукпай, кебетеси түнөргөнүн байкаган жигити:

- Улук кандай тосту? - деп сөз улаган түр жасады.

- Кыштак кондурмакка Бетегелүү-Чоңташты сурады! - деп Камбар болуш «күңк» этти. Ичине батыра албай кетти.

- Ок! Бетегелүү Чоңташтыбы? - дешип, ээрчип келаткандар көздөрүн алайтты. Өндөрү бузулду. Өз ара күңкүлдөшүп, наалып жиберешти.

Камбар болуш сурданып, унчуккан жок. “Улукка кирчүдө болуш Бетегелүү-Чоңташты берип чыгыптыр” деген наалаты сөз чагылгандай тараарын билип турду. Бирок, андан корккон жок, “мынчалык кысып келишти, улуктун жер кескенин ушуну менен кантип токтотсом?” деп толгонду.

- Орус токтойт! - деди Камбар болуш бир маалда.

- Ыя! - деди кыргыздар, - кантип?

Күңкүлдөгөндөрүн тыйып, кулактарын түрдү.

- Амалын учурунда айтам, - деди болуш. Ушул сөзү менен элин жайгара турмакчы болгон.

Кыжаалат ойдун арасында тилмеч тууралуу ойго кантип алаксыганын билген жок. Оюнда Мукайы окуп алса, орустун колунан кана окуса, алиги тилмечтей болсо деп кыялданды. Өзү Чүйлүк манаптардын баласы деп укту эле, аты Абдукерим беле-е?! Же алмаштырып жатабы? Бир келгенинде “элиң кайсы?” деп акырын сураса, “солтомун” дегендей болду эле. Тилмеч эмес бекен чиркиндики, орус менен кыргыздын оюн окуп жаткандай тилин безейт, приставдын тилин сүйлөйт, приставдын көзүнүн агы менен

кошо айланган канчалаган кыргыз анын көзүн кошо карайт. Приставдан эмнеси кем, Камбарга окшогон канчалаган болуш-ыстарчындын үстүнөн карайт! Башкаларчылап шайлоого деле түшүп, убара тартпайт. Камбар тамшанганын койбойт, канча көрсө, ошончо тамшанат. Суктанган жалгыз Камбар эмес, приставдын алдына келген бардык ыстарчын-болуштардын баштарын чайкап, кеп кылгандарын далай уккан. Болуш «Мукайым ошол тилмечтей чыкса, уулумдун биристабды жандаган, тилмеч чыккан күнүн көрсөм» деп, таттуу кыялга батып, айылына жетти.

Келсе, укканы сөзү бул: Нарбото баштаган жигиттер Текестин тушундагы калмакка жылкы чапканы аттанып, уулу Мукай кошо ээрчип кетиптир. «Улуктун буйругун айтып, элди кантип ийitem, ушуну менен орусту кантип токтотом» деп, кыйналып жатканда, элинен бузук чыкканы эмнеси!?

“Мынабул жорукту улуктар туйса оңдурбас!” деп, Камбар болуш артыкча коркуп, ачуусун араң тыйып, калчылдап чыкты. Улуктар быйыл болуш-ыстарчынды утур-утур чакыртып, “журт ичи тынчпы?” деп улам-улам такычу болгон. “Шек алсаңар илгиртпей жеткиргиле!” деген өтүнүчтү калаадан жаңы эле угуп келсе, элинин кылганы бул. Орус айыптууну эле айдап тим болбой, «элиңе ээ болбой калдың» деп болуштун сазайын кошо бербейби!

“Атаңды-ы!..” деп кагынган Камбар болуш үйүнө келип түшкөндө, болуш каадасына салып жинденди. Он эки канат үйдүн ичинде оңго басып жинденет, солго басып жинденет. Ирегеде тирелүү найзанын учун карап, “ушу менен Нарботону бышып алсам ээ!” деп жинденет. Үстүнө кирүүгө киши даабай, үч күн жинденди. Аталардан мурас келаткан бийликке, түп аталары Кудаяндан бери манаптыктын үстүндө келип, орустун заманында болуш даражасына уланган, «болуштук» атанган бийликке өз туугандары акаарат келтиргени жүрөбү?! Жакындан тарта өз тууганы Нарбото баштап, сөздөн чыкчу болушту. “Же амал талашканыбы? Жаман санап, жат чыкканы ушубу?” деп баамдай албай убара. “Бартия баштаганы жүрбөсүн?” деп шекшинди.

Үч күндөн кийин сабыр тутуп, эл арасындагы сөзгө кулак салса, эл ичи ала сыяктанды. “Орустун тартиби орногондон бери ойго келбей калган, ойго келсе да корккондон узанууга эч ким даабай калган эски өнөр тирүү турбайбы!” дегенди чалдардан укту.

...Барымтага кеткендерге жети күн толду дегенде айылдын бир ыптасы ызылдап калды. «Балдарыбыз бугу элинин жерин кыйгап келатканда сыртты аралап, орустун көзүнө көрүнбөй жүрүптүр» деген кеп болуштун айылына барымтачылардан мурун жетти. Бир жолдошу өлүп, дагы бири далысынан найза жеп, жарым жолдон

тартыптыр деген сөз тарап, айылдын ичи дуулдайт. Шеригинин эти калып, сүлдөрү келиптир дегенди укканда эл ичи бир “дуу” этип, «уландар ээрчип алыптыр, болуштун баласы арасында имиш» дешет.

Камбар сүйлөшөйүн деди.

Өлгөн жигиттин сөөгүнө өкүрүп болуп, жаралууну үйүнө түшүрүп коюп, барымтачылар болуштун үйү тигилген айылга жакындашканда катчысы кабарлады.

- Келатат! Нарботолор келатат! - деген үн чыкты. Катчы жигит “келатат!” деп баш бакты.

- Бери бастырсын! - деп буюрду Камбар болуш жигитине.

Барымтачылар аттарынын башын буруп, болуштун үйүнө жакындашты.

- Ээй, айрөк! Көптүн убалына каласың, көтүндү кыс дебедим беле! - деп кыйкырды Камбар болуш жакындай бергенде эле. Илкий бастырышып, арттараак келаткан барымтачылар Нарботонун далысына жашынгансыйт, “эми, жообун өзүң бербесең” дегендей алдыртан тиктешет. «Жылкы тийем» деп, андан жолу болбой, анысы аз келгенсип, шеригинин бирин жоготуп, жаны кашайып турган Нарбото “катуу кетсе, кагып салсам жарашат” деп ичинен чыйралды. Бирок, чаалыгып турган жаны айтышаарга дарманы жоктой.

- Жокчулук жанга батканын айтып, көпчүлүк сурангандан бардым, Камбар аке, - деди кабагы салыңкы Нарбото үнүн акырын чыгарып.

- Журттун ишин качантан сен билип калгансың? - деди Камбар.

- Жигиттер сурады!

- Сен бузуктардын тилине кирип! - деди Камбар болуш.

- Согуштун үлөсү деп салыктын түрүн салса, жакшы аттарыбызды алып, жип-шуудан бери жыйнаса, айлабыз түгөндү, агасы! - деди Нарботого үзөңгүлөш жигиттердин бири. “Сен жаман, Нарботого жигит болгонсуп” деп, Камбар болуш аны акырая карап койду.

- Ушул күндү көргөн жалаң биздин кудаян эмес, жумурай журт! Орустун өзү да кыйналып атыптыр! - деди Камбар болуш. Сүйлөп жатып, орустун жайын абдан жакшы билген кишидей түр менен кыштак түшкөн жакты көрсөтүп, бүгүлүү камчысын жаңсап-жаңсап алды. Алманды өткөрмөккө барчудагы улук алдында уккандарын эстеп, германдын туусун жыгуу үчүн падыша кыргыз сындуу элдердин көмөгүнө муктаж деп эшиткенин эстеп, билгенимден айтып жатам дегендей үнү өктөм.

- Орус бизчелик кыйналбаса керек, аба! Караңызчы, кара курсактын камы үчүн карайлаган туугандарыңыз топ-тобу менен калаада тентип, мужукка малай жүрүп калышты! Каржалып кеттик! - деп тил кайрыды Нарбото.

Башта жайлоого чыгууга чамасы жетпей, жакада калчу жатакчылардын бирин-экини сокудай жердин аштыгын кайтаргандан көрөкчө, мужуктун малайы болсок оокатыбыз өтөөр бекен дешип, ага-туугандын тилин укпай, төмөн түшүп кетишкенин журт алигиче сөз кылып түгөтө албайт. Карыялар кадимкидей кайгырып, акыр замандын жышаанын көкүрөктөрү менен туюп- сезишкендей, жакаларын карманып, “жөн өлбөй, кудаяндын балдары оруска кул жүргөн заманды көрдүк, көргүлүк!” деп, күңгүрөнүшөөр эле.

Камбар болуш “эли-журтуңду багалбай калдың” деген өктөөнүн эми Нарботонун оозунан укканына намыстанды. “Ары жок, арам-ээй, өзүңдү - көпчүл деп, мени - өзүмчүл дегени турасыңбы!” деп чечмеледи сөзүн.

- Бир ууч эл бузардын айынан бүтүн турган элибиз бүлүнүп, конгон жеринен ажырап, айдоого түшсө, айыпка жыгылса?! - деди Камбар болуш.

- Журттун кайсы бүтүнү калды? - деди Нарбото. - Жолго чыкса жасоолго атын жыктырса, түзөңгө түшсө мужуктун таягы төбөсүнө ойносо. Бечаранын муңун уккан...

- Убалыңчы! - деп сөзүн бөлдү Камбар болуш.

Айыл түрүлө кулагын түрүп, кыр-кырда мал жайып жүргөндөрдөн бери тээ төмөндө, болуштун эшигинде Нарботонун ат үстүнөн туруп, агасы менен жаакташып атканын карап, жарданат. Бир эсе таң. Бири таягына таянган тейде катып калган, атчан турганы аягын ээрге артып салган, бири көк шиберге көчүк басып, ташка жөлөнгөн... “Болуш Нарботону сөгүп жатыры” дейт бири. “Карасаң, Нарбото каяша айтты, аттан түшпөй айтышты” дейт дагы бири. Төмөндөгүлөрдүн кажылдаганы андагы кырлардын төбөсүнө жете даана жаңырат. Кулактарын төшөп, кызыгына батып туру, Нарботонун каяшасына кычуулары канып туру.

Алаңгыча айылдын баш кишилери бастырып келишти. Экөөнүн кездешкени топко айланды. Той-топурда, орустан төрө келгенде, таш таштап болуш шайлоодо эл ушинтип топурап калат. Так ошондой окчун топ болуп бөлүндү.

- Эл менен акылдашып көрүңүз. Макул десе, кармап бериңиз! - деди Нарбото топтун көзүнчө.

Нарботонун ушул сөзү болуштун куйкасын куруштурду. “Жуукурдун жойпуланып турганын кара-а! Кармап бериңиз дегени айласы куруганда айгак чыгып, мени оездун колуна кошо салып берейин дегени эмеспи. Болуштун баласы кошо барган деп айтса?!” деди ичинде Камбар болуш.

Топтолгондордун бир жааты “жылкы чапканың билинип калса, болуштуктун үстүндөгү агаң Камбарга убалың тийбегей” деп

тилденди. Барымтачыларды жактагандары өзүнчө жаат. «Ачкадан өлмөк белек анан!» дешсе, эл ичинин алалыгы эми даана билинди.

Дегинкиси, эл ичи быйылкыдай эч качан эки жаат болгон эмес. Орус менен байланышы бардан эл кадимкидей сезгенчү, болушту пристав-орустун коюн-колтук алышкан досу, антташып-шерттешкен эши деп билишчү. Жарак асынган жасоолдордун коштоосунда айылдарга арабачан каттаган, көөдөй кара кром өтүгү күзгүдөй жылтылдаган, соорусунда булгаары баштык салпактаган, качан көрсөң турнабай көтөрүнгөн, жоон жолпусунан келген, сүксөйгөн муруттуу, сапсайган сары сакалдуу пристав менен көрүнгөн кыргыз сүйлөшө бербейт! Анын маңдайына барууга жараган биздин Камбар - кыргыздын кыйындарынан го дешчү. Ошого терисине батпай чиренген Камбар орустан алган төшбелгисин такай тагынып, көкүрөгүн керип коер эле. Алакандын чогуңдай темирден түшүрүлгөн төш белги кадимкидей сүр! Ошол сүрдөн мынабулар азыр сүрдөбөй турду.

- Мен кармабайм, оезной кармайт сени! Элди антип бакпай кал!
- деди Камбар болуш.

- Элди багалбай калган өзүң. Оезной менен сүйлөшө албай, жерлерибизге кыштак түшүп, кокту-колотко корголоп калдык. Мына, эртең дагы ченчилер жер кесип алат деп уктук! - деди Нарбото.

- Жандыралдын буйругу! - деди Камбар болуш.

- Жандырал минтип отурса жаныбыз калабы! Жакында өзүбүздү албайбы! – деди Нарбото.

«Мунусу улуктун жер сураганын укканы го» деп боолголоду Камбар болуш. Десе, кажылдаган айтышты карап тургандар коншу кыргыздардын манаптары балдарын оруска окутпай калышканын айтып калбасы. Бир оокумга нугу бурулду сөздүн. «Орусча окуса аскерге алат имиш, аскер иши азыр жакшы эмес, дароо эле герман менен согушка салат имиш» деп билгендерин ортого төгүштү. Аны укканда түркөй чалыштары орус эми эле жетип келип, этектен алчудан бетер “ошондой бекен!” деп жакаларын карманды. Камбар окуу дегенди кулагы чалганда, камчысын бөйрөгүнө таянган бойдон токтоп калды. Билерман болуп, окуу тууралуу сөз козгогондорду көзүнүн асты менен сүзүлө тиктеп, ээрдин кесе тиштеп, “булардын эмне билгени бар экен” дегендей, кулак түрдү.

- Чүйдүн манаптары өз балдарын окуткандан корунуп, ордуна кедей-кембагалдардын балдарын жөнөтчү болушуптур. Сарыкулак деген кедейдин баласын манаптар ортодон акча чыгарып, окутканы ошондон экен, - деди бир кыйыры Чүйдүн Мерке жак башы, бир кыйыры Каркырага жете журт аралап, эл-жерди түрө кыдырган бирөөсү.

Уулу Мукайды эмки барышта приставка табыштайын деп камданган Камбар болуш “эй, билгениңер ошобу?” деди ичинен. Кайра сөз алды.

- Оездун алдында эмне жооп айтабыз?.. - Камбар болуш Нарбото жак болгондорду калкыта карады. Кыргыздар кайрадан сөз башына кайрылышты.

- Жылкы чабышка барганыбыз жок деп чанууга чамабыз жетпейби!? Калмактан жылкы чабууга башкалар баргандыр... Ишибиз эмне!- деди Нарбото.

- Кишилей чыгым бар. Мойнубузга коет!

- Тоодон бээ кууп, жардан учуп өлдү дейбиз. Жакындарына айтылды, кырсык деп жашыра турган болушту. Орус келип, көрүн ачып карамак беле! - деди Нарбото.

Уккандардын айрымы «жигиттин тапкычтыгын» деп тамшанды. Камбар болуш жактырбай, «тапкан акылын!» дегичекти, тургандардын бир жагы эми өлгөн кыргызды сөз кылганга ооду. “Чиркей деген чакан уруудан арабызга келген кыргыз эле” дешти. Камбар болуштун «төрөнүн алдында эмне сурак берем» деп, ичинен сызгырылып жатканы менен иштери болгон жок. Жерлерине орустун кыштагы түшүп, жайыт-конушу тарыгандан чиркейлердин чабалыраактары ар кайсы урууга чачырап кеткенин кеп кылышты. “Жокчулуктун айынан арабызга келип туруп калган, артында чиедей балдары калды, бечаранын” дешти.

- Уругу башка болсо да бечаранын сөөгүн ала качканың намыс болду! Бул кылганың менен сен кадимки Шерботого окшодуң, - деди сакалы төшүнө жайкалган Калыбек деген карыя.

Чогулгандар жаш чагында эл арага көп жүргөн, кезинде Канай менен Жамангараны, Ормон менен Жантайды көргөн карыянын оозун карашты. Калыбек карыя жаш курагында өзү аралашкан бир окуяны айтып, элди алагды кылды.

- Мукайдан да жашыраак чагым. Шербото, Төрөгелдини көрүп калдым, казакка жылкы чапканы аттанышканда ээрчип бардым. Калың жылкыны кайрып, Каскелеңдин күн батыш, Шамалгандын түн жак бетине жетип калганбыз. Алдыбыздан казактын калың көчү жолугуп, көч арасынан эки бети албырган бир сулуу кыз көрүнсө, Абайылданын баласы Нарбото баатырдын көзү түшүп калбаспы! Жүрө берели десе болбой, баатыр баягы кызга кылчактап, ала качайын деген ою болдубу, айтор, ээр үстүнөн эңкейип, эндиктей ээрдинен сүйүп турган чакта куугун казак жетип, чабыш чыкты. Кылчайсак, көп казак Нарботону кылычтап салыптыр. Агасы Шербото, иниси Төрөгелди казактан сөөк талашып, кайра чабышкан. Шербото баатыр иниси Нарботонун сөөгүн этинен ажыратып, ала

качкан. Сен ошол Шерботодой эле болдуң! - деди карыя шашпай кеп салып.

- Тобо, окшошуп калганын карасаң, ошол чабышка баргандын аты дагы Нарбото беле? - деп тургандардын айрымдары танданса, Камбар болуш “абышка алжыгансып, ылайыгы келсе-келбесе деле уламышын айта берет” деп жактырган жок.

- Өлгөндүн аты Нарбото турбайбы, Шерботосу сөөгүн алып чыккан турбайбы. Өлчөөсү өз башы менен кетсин! - деп көп ичинен бирөөлөр күбүрөнүп койду.

- Ээй, Төрөгелди, Шерботонун кылганын кылган кыргыздар азыр каякта!? Кайрандар акыры орустун колунан кордук көрүп калышты - деди, тобулгу таягына өбөктөп, көзүнүн кычыгын жеңинин учу менен сүрткөн бир абышка.

Бу кыргызга айла жок. Төрөгелдинин атын укканда приставдын алдында эмне жоопту айтабыз деген сөз дагы унутулуп, бирөө анын Кенесары менен согуштагы эрдигин айтайын деп калды эле, тим койсо, сөздүн аягы бугу Балбай экөөнүн узун баянына өтчүдөй. Анан калса, жакынсынган агасы Калыбек Нарботону качанкы баатырга теңесе, көпчүлүктүн көзүнчө көкөлөтүп салгандай туюлду. “Каяктагы баатырга теңеп!” деп ичи тарый түшкөн Камбар болуш сөздү кайрып алды.

- Ал учурда Алматыга абактыга айдачу, азыр Шиберге айдайт, тешкен тоого салат! - деди Камбар болуш. Пристав алдына барган кыргызды “Шибер!” деп опузалайт, Камбар болуш приставдын жазып койгон жардыгы чылап, ошол опузаны көп айтат. Шибер десе бирерлеринин кулагына барса келбестин жери дегендей эле угулуп калган. Оруска карагандан бери канча кыргыз айдалды, жазыктуу айдалганы болду, жазыксыз айдалганы болду! Бирок, кайрылып келгени кем.

Калыбек карыя “кой, балам, анын бетин ары кылсын” дегичекти болбой, Нарбото андан озунуп каяша айтты:

- Шиберге айдасаңар анысын деле көрөрбүз!

- Тешкен тоодон чыкпай, көргөн күнүң көйтүн болот! Сөөгүн сөпөт болуп, кайтпай каласың! Убалыңчы? - деди Камбар болуш. “Балам кошо барганы үчүн биристабдын алдында сөзүм кыскалыгын билип, баатырсынып жатканын. Эби келгенде эсебинди табармын!” - деди ичинде.

Нарбото болуш агасынын утур-утур “убалыңчы?” деп зекигенине туталанды.

- Камбар аке! Убалыман көрө убай көрсүн деп баргамын. Жолум болгондо бүгүн өбөлгөнүзгө тартуу алмаксыз, кантейин?!

- Өбөлгөң менен жерге кир! Мукайды эмне ээрчиттиң? Улуктарга билинсе?

Камбар болуш “эмне дейсиң?” дегендей Нарботонун жүзүнө тигилип, экөө бир саамга тиктешип калды. “Эмне деткиси бар?” деп Нарбото тиктейт.

- Эмне демекпиз? Камчыбызды моюнга салып, улуктун алдына кол куушуруп бармак белек? Танабыз! - деп баята айтканын өктөм кайталады. Камбар катуураак сөз айтып жибере электе катчысы сөзгө аралашты.

- Бир Кудаяндын тукумусуңар, бирок, бириңерге бириңердин убалыңар тийбегидей болсун. Болуштун баласы кошо барганы билинсе, агабызды уулу менен чогуу айдап, кудаян тобун чачыратып жиберет! Кеңешим мындай, кыйнап сураган орус жок, бирок оруска билинсе, барымтага барган чоңдор мойну менен тартсын!

- Ээй, эмитен эле кармап берчү түрү бар булардын,- деп жаны кашайды Нарботонун. -Болуптур, жалгыз мен кармалып, ошондон кудаян балдары оңолуп кетсе, мейли!

Муну угуп, айрымдарынын эси чыкты.

- Эсиңерге келгиле! Эл бузулат антсеңер! - деп Нарботонун жанында турган абышка чыркырап жиберди. “Кокуй, ушундай болчубу? Калыс сөзүң бар эле?” - деп чуркурашып, Калыбек карыяга карашты. Анда далай ирет доого катышкан, кыргыз менен жаакташып, казак менен айтышкан Калыбек карыянын айтып турган жери:

- Камбар иним! Нарботонун уулунду ээрчиткенин жүүлүттү деп санаба, жакшы санаган туугандын кылаары эмеспи! Уулунду ээрчите кеткенин айып көргөндүн ордуна эп көргүн. Бир ачуунду бер. Нарботонун барганы улукка эми эле угула калганы арсар. Эртеге алдына барып көр, сөзүн тыңшайлы. Агер өз тууганыңа өзүң айгак чыксаң эл бузулат, берки атабыз Кудаяндын, аркы атабыз Кылжырдын арбагы урат! Кудаян уулу ансыз деле азганактай журтпуз. Шек алса, айласын чогуу издейли.

Карап тургандар “сөздүн ырасы, атадан калган окуу эмеспи!” деп чурулдашты. Атадан калган салтты укканда Камбар болуштун тили кыскарды. «Жүйө айтканга жарайбы» деп жанында жакынсып тургандарды тиктеди. ”Болуш агаңа убалың тийбегей эле” деп тилденгендердин тили буулгансып, үндөрү угулбайт, тебетейлерин баса кийип, баштарын жерге салгансыйт. Камбар болуш “карыянын кадырына жамынып, кутулдуң ээ!” дегендей Нарботону карады.

- Элдикке келгиле! - деп сөзүн жыйынтыктады Калыбек карыя.

- Жакында калаага түшөм, пристав менен көрүшөм, айтканын угайын, калганын ошондо сүйлөшөм. Ал арада калмак тууралуу сөз кылчу киши болбосун! - деди Камбар болуш. Ичинде «Нарботону кантип?» деген ой коё бербей турду.

Бурула басып кеткиче, Калыбек карыя сөзүн улады:

- Топ тарай электе өз оозундан уксак боло. Биздин чакырыгыбыз чакырымга угулбайт. Оез досуңа, биристаб досуңа жолуксаң айтсаң боло, жер кескен сайын ийнелик-көгөндөн бетер көк муздун этегине сүрүлүп бардык. Бетегелүү-Чоңташка кыштак конот деп угабыз. Антсе, аска-зоого алкымдан асылып калабыз го?!

-Сөздүн аныгы эмеспи! - тургандар дагы “чур” деди.

Аялдап калган Камбар болуш “булар мени этектеп, кайра өзүмдү жаалаганы жүрүшөт” деп жан-жагын каранды. Бирок, оролуп турган топко жооп бербеске чарасы жок эле.

- Бетегелүү-Чоңташты бербеске айлабыз жок. Бирок, орусту Бетегелүү-Чоңташтын оозунан токтотуунун бир амалы бар! - деди Камбар болуш.

- Бетегелүү-Чоңташты карматып, кантип чыдап туралы! - деген үндөр угулду.

- Чуркураганыңар менен майнап чыкпайт, эмне, союл көтөрүнүп чуркагыңар барбы? Орус эсебиңерди таап кое! - деди Камбар болуш.

- Бул сапар улук аскер менен келатат! Жер кесип жатканда Алматыдан келген жүз салдат карап турат!

«Жүз салдатты» укканда чуркурагандар көздөрүн алайтып, деми сууй түштү. Нарботонун унчукпай калганын көңүлгө түйүп койду болуш.

- Бирок, орусту Бетегелүү-Чоңташтын оозунан токтотуунун бир амалы бар!

Эл “эмне амал” деп жарданып, Камбардын оозун карады.

- Кудаяндын балдары бир жерге турбай, көчүп жүрсө, ээн жаткан жер деп, орус келе берет тура. Жерди ээн калтырбастын айласын көрөлү. Байкасам, орус ири алды коргону жок жаткан, жайдак жерди ээлейт экен. Коргон салуу керек! - деп бакылдады Камбар болуш. Эл адегенде түшүнбөй, “кайсы тоонун ыптасын коргондойт, Бордунун ичин тосом деп Боомду айлантып чыгабы?” деп, уккан кулактарына ишенбей таң калды.

- Бетегелүү-Чоңташтын берки четине мечит тургузсак, жер коргондолуп калат. Эл жайлоого кеткенде мечитти молдо кайтарып отурат. Молдонун мечитти кайтарганы - жер кайтарганы. Кудаян элинин коргону турат, мечити турат деп орус ошондо токтойт. Ыраматылык Шабдан-баатыр Кеминдин ичине орус турбасын деп мечит салдырган, - деди Камбар болуш.

Калайыктын муючу түрү жок. «Коргон салуу, мечит тургузуу» дегениң Кашгар сыяктуу калаа салуу дегендей угулду. «Башкасы калып, коргону калыптырбы» дешип, көпчүлүктүн ичинде «каяктагыны айтасың» дегенчелик ырсайып күлгөндөрү болду, «каяктаганы айтасың» деп көңүлү бузулгандары болду. Ылай

жуурусa эле алпейим заман орноорун ыпымга элестете албай турушту.

- Коргонду кантип салабыз? - деген үндөр чыкты.

- Мечит тургузган Шабдандын элине акыл салабыз! - деди Камбар болуш.

- Мечиттин эшигин кайтарган сарты болот! Биттин ичегисин арткан сарттын этегине намаз окугандан көрө! - деп ачууланган бирөөсү тетири басып кетти.

Камбар болуш элди жоошутту.

- Шабдандын алдырган молдосу сары ногойдон. Сары ногойдун илими сарт молдого караганда өйдөрөөк деп угам. Сары ногойдун арасына барып, молдолукка окуган Абайылданын балдары менен сүйлөшөбүз.

- Кайсы Абайылда?

- Кадимки Абайылда!

- Черикчи Абайылдабы?

- Дагы кайсы Абайылда бар эле!? Балдары жапырт молдолукка кирген. Жаркынбай, Осмонаалы, Молдо Кылыч, Кудайберген... оголе көп!

- Ээй! Баатырлык Төрөгелдинин өзү менен кеткен белем!

- Антип айтпа, Канаат дегени бар!

- Бир күнү биз дагы жапырт молдо болобуз бейм! - деди Нарбото бир маалда. Молдолуктан корккон түрү бар.

“Баса-а, таранчы менен кашгарлыктын молдосу неге көп десе, там салгандан турбайбы” дешип, жыйылгандардын бир бөлүгү дуулдап калышты.

...Орусту сөгүп көпкө турушту, акырында мечит салыштын, молдо алдырыштын айласын табууну болуштун өзүнө табышташты да, тарай башташты. «Бас!» деп баласын бөлүп алып, жигиттерин ээрчитип Камбар болуш үйүнө кирип кетти. «Коргонду көрөм» деп Нарбото кетти.

Ушул жыйында Камбар болуш сөздү жыра сүйлөчүлөр көбөйгөнүн бир байкаса, алардын сөзүнөн «орусундун тартибине тойдук» деген маанайды бекем байкады. Айрыкча Нарбото...

Төрөгелди, Балбайды көп оозанчу болушту, орусту жыгып берээр башчы самашкандай, баш болоор киши табылса артынан ээрчип, жер ченегичтер менен эрегишкенден кайра тартпачудай таасир алды.

«Эрдиги артык Ормотой, эрендердин соңкусу» деген лакап бар эл оозунда, эмнеси менен эр атыкканын деле билген жан жок, болжолдо, калмакты жапыргандан кийин жашап өткөн го, эми, ошол лакапты бузуп айтчулар чыккан ушул элден, «Койсоңчу!

Эрендердин соңкусу Төрөгелди менен Эр Балбай эмеспи» деп, буруп сүйлөчүлөр чыккан...

Ордунда калгандар Камбар болуштун кайгысын унутуп, мечит тургузуштун кайгысын кошо унутуп, ойрот-калмак тууралуу сөзгө оошту. Улама-жомокчулардан «айгырдын жалындай айдар чачтуу болот, «айжуңжуң-айжуңжуң!» деп, айкырып сүйлөгөн тили болот» деп, угуп эле элестетишпесе, бу тегеректин кыргыздары тирүү калмакты көрбөй калышкандарына канча? «Акетай-эй, Текестин тушунда дагы эле калмак бар бекен?» деп сурашса, айрымдарына мынабул барымтачылар калмак тууралуу жомоктордон чыга калган качанкы каармандар сымал көрүндү. “Калмак кандай экен?” деп сурашты. Илгери-илгери кыргыздар Илеге чейин жүрүп, күздө аттанып, кыштай жатып, көктөмдө казагына карабай, калмагына карабай кайсап, канчалык жылкы тийип, жүздөгөн-жүздөгөн, миңдеген-миңдеген жылкыларды алдыга салып айдаган заман көз алдыларына тартылды.

IV

Атасынын камчысы жон талаштыра тийе жаздап, катуу кагуу жеген Мукай ызасын араң жашыргандан үй артындагы көк жонго чыга качты. “Эси жок, ээнбаш! Экинчи кара атты минбе!” деп сүйлөндү атасы. Атасынын сөзүнө караганда Мукай күзүндө калаага түшүп, тузем мектебинен окуусун улантмай болду, этек-жеңи далбактаган узун кара чапандуу, чачы үксөйүп, тумшугуна көз айнек кондурган баягы мугалиминин маңдайына бармай болду. Өзүнүн көзү туюк, көчмөндөрдүн көзү туюк деп Камбар болуш баласынын “тилмеч” чыгышын тилек кылып жүрсө, барымтага барганын кантесиң!? “Ээн баштанып, барымтага баргандарды ээрчип” деп, каары кайнаганы ошондон.

Капталынан суналып жата кеткен Мукай төмөндү карады, карагай-черлүү кең капчыгайдын таманын ээлеп, тоонун койнунда жаткан айылына бир сыйра көз чаптырып алды. Жылгындуу өзөндү бойлой тигилген боз үйлөрдүн катары созулат. Жумурткадай аппак туурдук тартылган алты канаттуусу бар, он эки канаттуусу бар, аралата конгон кара алачыгы да бар, кереге-саканагы жок тигилген, жабуусу калбырдай тешилген кедейдин сайма алачыгы дагы бар. Башка кыргыз урууларынан окчун жаткан бул айылды жалпысынан “кыйырлуу кудаян, кудаяндын балдары” деп коёт.

Анда-санда үйлөрдүн улагасында түпөктүү найзалар сороёт, алдуу менен малдууга найзасы менен теңелип-теңешкенсип, сайма алачыктуусунун да ирегесине найза тирегени бар. Айтууда, четинен

сынып, суюлуп бараткан ушул найзалар нечен сайыштарга жарап, не бир эрлердин колунан өткөн имиш. “Кудаяндын заманынан калган, колоктой болуп кичирейген кайран найзалар!” деп карылар табынгандай карашып, тамшанышса, журт ырымга кол тийгизип, кармалап калат. Колондогон боз балдардын бирде-жарымы колго алып, ойногонун көрүшсө “копол болуп кетти азыркынын балдары” деп жактырбай, тетири басып кетишет карылар.

Мукай жаралуу келген барымтачынын берегиде керегеси жалпайып, төбөсү шоңшойгон, тегерегин киши-кара үймөлөктөгөн үйүн карап, ирегесинде найзанын жоктугун байкады. Эми билип отурат, найзаны унутуп, найзасыз үй тиккен кудаяндардан экен.

Жаралуу жигиттин энеси “балабызга айса тийиптир” деп армандаса, эркек туугандары “аркасынан жептир” деп, адегенде аябай арданышкан. “Аркасынан жептир” деп туугандыктан кечмек белеңер, амаанын тилегиле!” дешти башка туугандары. Эмчи-домчулар үйдү айланчыктап, кымгуут. Жумурткадай жумуру боз үйдүн ичи гана көрүнбөйт, ичи гана угулбайт, калганынын баары угулат, көрүнөт.

Жигиттин жолдо катар онтогонун эстеп, ага удаа өлүү келген жигитти эстеп, айылды үстүнөн бир тиктеп, чаржайыт ой менен алпурушуп отурган Мукай чоң энеси Карагыздын жаралуу жигит жаткан үйгө өмгөктөп басып келгенин көрдү. Бүбү менен бакшыдан ылаажы болгон жокпу, эмчи менен домчунун эби келбей жатабы, же жөн эле “балабыз бачым сакайсын, дем салып бериңиз, апа” дештиби, айтор, колтугунан сүйөп, ээрчитип келишти. Эшиктин кашында сагалап тургандар Карагыз-апаны көргөндө, ийилип учурашып, эшикти эңиле ачышып, ичкери киргизишти.

Мукай билгенден журт ичи Карагыз-апанын «алас» сөзүн бүбү-бакшынын ойногонунан күчтүү деп санайт. Эл билгенден Умай-эненин эми Карагыз апанын тилинде. Тинтүүр менен чукубайт, тынза менен сыйпабайт, сөзү менен арбап, сөзү менен адамды тыңытып, денесине кубат киргизет. Бирөө-жарым сыркоолоп, табы айныса деле кичинесинен чоңуна чейин “Карагыз апага баралы, апабызга дем салдыралы” демейлери ошондон. «Балага кирене кириптир, баланчаны албарсты басыптыр, түкүнчө кырсыктап калыптыр» дешип, Карагыз апанын алдына келишет, “апа, апаптап коюңуз, жүрөгүнө суу толтуруңуз” деп турушат. «Жаш чагында ок аттаган» деп айтышат, «жоодон ок жеген эринин жанын ок аттап алып калган» деп айтышат.

Бүтүн журт “энебиздин колдоочусу бар, олуялыгы бар, көзү ачык” деп билет, “энебиздин жөлөөчүсү - Умай-эненин өзү” деп билет. Андыктан, “батакөй энебиздин батасын алып өнөлү” деп турушат, “энебиздин сөзү курандын сөзүндөй” дешип, айтканына

сыйынып, эки кылышпайт. Эшен менен калпа курандын сөзүнө ишенгенчелик ишенет.

«Кудаяндын балдары» дегенде жаналакетке түшүп калмайы бар Карагыз апа да мындайда жанын садага чаап, уясын тегеренген чабалакей сындуу чебелектеп жиберет. Непада, «Кудаяндан бирде-жарым өттү, төрөттө чарчап калды, жаш өлдү» дегенди укса, анда бүттү, «Кудаян баласы кемибесе!» деп тиленген байбиченин кабыргасы кайышып, «алда катыгүн!» деп кейип, мөгдөп калат. Айрыкча, эркек тукумдун өткөнүнө заманасы куурулуп кетет.

Жети мүчөл жашына топук кылып, «Бордунун ичи элге толгон кезенди көрдүм, кудайдын кулагы сүйүнсүн, келин болуп келгени, Бошкойдун босогосун аттаганы, Кудаяндын тукуму көбөйүп, жылгындуу өрөөнгө жылда конгон кудаяндын конушу жылдан-жылга узарып барганын көрдүм, арманым жок» дейт. Мурдагылар «Бордунун ичи толгонун көрсөк!» деп армандашып, өксүп жиберешчү экен. Болуш-ыстарчындын «орус конгону жер тарыды» деген наалышы менен Карагыз апанын иши жок, «элдин, эркек балдардын көбөйгөнү эсеп» дейт. «Курбака баштанып, мурдунун богу чууруп турса деле, эркек балага жалынып, бизди чана бересиз» деп, кербезденген кыз-кыркын тамаша-чындан чычалап калат. «Ай, кытай алгырлар! Бордунун ээси - эркек!» дейт Карагыз апа. Анда эле кыз-келин шыңкылдап, жүдөмүш көрүнгөн боз балдарга тийишип, «чалбарыңды сүйрөбөй, тартсаң боло, бокмурун!» деп каткырып калышаар эле.

Кудаяндын бир баласы оор дегенде чоң энесинин чебелектей басып, боз үйгө киргенин карап отуруп, Мукай жан айласын издеген жаралуу жигиттин өз жанын Карагыз апанын колуна тапшырганын билип турду. Жалооруй карап алганын элестетти. «Шексibeйт чыгар» деди оюнда. Анан Бордунун ичиндеги качанкы арча-карагайлар менен жашташтай болуп картайган, капкачандан кары болуп жаралып, кары бойдон бир калыпта катып калгансыган чоң энесинин сөзүнөн чыккан, шексиген киши көрө электигин ойлоп, өзү бир ирет шексигенин эстеди. Орустун колунда окуп жүрчүдө чоң энесинин сөзүнөн шексигени эсине түштү. Окууга түшкөнү атпай журтка аңыз болгон окуя эле...

Мурдагы жылы Мукай башталгыч орус-тузем мектеби деп аталган окуу жайына түшкөн. Кечээ эле көк жондо ойноп, башы оогон жагына баса берген, басканы ээн, уктаганы ээн, эркиндигин чектөө эмне экенин билбеген улан атасын ээрчий барып, алеки заматта капаска түшкөн куш кейиптенип, катар-катар тизилген орус үйлөрдүн арасында кала берген.

Катар-катар үй демекчи, кыргыз аны ар кандай айтат. Бири «кыштак» дейт, бири «калаа» дейт. Иши кылса пристав токтогон

жер, базары бар, коңгуроолуу чиркөөсү бар, калактуу тегирмени бар. Токмоктон жыйырма-жыйырма беш чакырым алыс. Орус менен сарттын көргөн күнүн “учпас тоок, көчпөс там” деп жээриген көчмөндүн осуятын канына сиңирген жаны туңгуч ирет жер үйгө түнөгөнүн унутпайт. “Камоо турбайбы!” деп араң көнгөн.

Ай айлантпай, “Камбаруп Мукай, из кудаяновских киргиз!” деп айтканга жарап, орустун турмушуна көзү ачыла баштады. Эң кызыгы, калаада иш кылган кыргыздардын кыйлалыгы. Чалгы шилеп, чөп чапканды, айры кармап, чөмөлө үйгөндү үйрөнгөн, балта көтөрүп, дөңгөч жарган, челкейген челектерге канактан суу ташып, зоот аттарды сугарган, кулактап суу жыгып, кулдай иштеген кыргызды ушул жерден көрдү. Эл оозунда аларды “оту менен кирип, күлү менен чыккандар” деп аташат. Сураштыра келсе, көп элден бар. «Тынайдан болобуз, атакеден болобуз, сарыбагыштан болобуз, солтодон келгенбиз» дешет. Кудаяндан келген алыс туугандары жүрөт. Орусча түшүнгөнү тыңыганда аңдаса, алар “талааны таштаган, тууганын таштаган кыргыздар” (“киргизы, порвавшие со степью”) деп атыгат экен.

Баамдаса, таамай айтылгандай. “Баланчанын ашына, түкүнчөнүн тоюна барбай калдык” дегенди угуп, бир таңданса, “быйылкы кымыздын даамын тата элекпиз” дешип, тамшангандан шилекейин жутуп, улутунган кыргызды угуп, эки таңданды. “Жамандык-жакшылыкка катышпай, уруусунан, урук-тууганынан безгендери эмне жакшылык?” деп жаш башы түшүнө бербейт.

Мукайдын дагы бир байкаганы, мужук арасында аялдарга караганда эркектананын аздыгы. Чиркөөнүн чөбүн чаап, көрүнгөн орустун эшигинде малай жүргөн кыргыз менен маектешип отуруп, бир күнү ушуну сурады.

- Эркектер эмнеге аз?

- Эркектеринин көбү согушта. Орустар согушуп атканын билбейсиңби? Герман менен согушуп атат.

- Ии..

- Согушканын кеңешпейт. Келгиндери көбөйдү, мага окшогон малайлары көбөйдү. Атаң айткан жок беле, булардын согушканы элге мүшкүл болду.

Мукай чондордун орус согушкандан бери эл азып кетти, алык-салыгы өтүп кетти деп урушкандарын эстеди. Уруулаштарынын жылкы чапсак деп кеп кылышканы жокчулуктун айынан эмеспи?

- Ылайым германдан жеңилип калгай... - деди малай.

- Герман дейсиңби, орус кетсе герман кутултабы?

- Биринчи орус жоголсо, кийинкисин көрө жатаар элек.

- Эмне кылса орус жоголот экен?

- Билбейм, иши кылса мен оңбогон орус германдан жеңилип калса деп бассам-турсам жаратканга жалынам.

- Дини кайсы экен германдын?

- Чокунган орус менен согушканына караганда мусулман окшойт го.

“Өзү орустун арасында жүрөт, кайра орусту каргайт” деп Мукай таң. Экөө кобурашып отурган оокумда чиркөө кагылды. Ар кайсы көчөдөн орустар агылып, чиркөөнү көздөй баратышат.

- Окуймун, орусча сүйлөймүн деп жүрүп чокунуп калба! - деди малай кыргыз тамашалап.

Элинен бөлүнүп жүрөт дагы, акыл айтканын кантесиң! Чиркөөгө бараткандарды карап, башын жаңсап койду. Экөө ээрчише жакыныраак келип, чиркөөнү карап турушту. “Чокунат” дегенди уккан Мукай чокунуп жаткандарды жакындан тигиле карайт. Сыйынгандарды баштап, төр жагында турган сакалчан кишини “отец Михаил” деп аташаарын, кыргыздар “узун чапан Мукайыл” деп коюшаарын билчү, бирок тилин терең түшүнө албайт.

- Мааниси эмне? - деп малай кыргыздан сурады.

Үстүндө бүтүн кийими жок, адистиги жалчы болгону менен орусчаны тың билген малай эле. “Сыйынганы киргендер Орусиянын согуштан жеңип чыгышын сурашат, падышанын саламаттыгын самашат” деп түшүндүрдү. Жабыла туруп, падышасынын саламаттыгын тилеген салты Мукайга баарынан кызык сезилди.

Падышасы баарын көрүп тургансып, баарынын бейпилдиги падышасынын колунда тургансып, өздөрү бул жерде, падышасы бир жерде, бирок, орус орус болуп жаралганы жандары жалгашып калгансып. “Чокундунун падышасы мужуктун тилегин берет тура, жакшылар деп атыгып, болуш-ыстарчыны болуп жүргөн, болуш-ыстарчыны бар биздин элдин тилегин ким берет?” деп таңданат. Неси болсо да, аңыздагы Аз-Жаныбектен өткөн, жер бетиндеги эң кудуреттүү, эң бай падыша белем!?

Малай узун чапан Мукайылды сөөмөйү менен көрсөтүп:

- Молдосу ушул! Кыргызга жаман санайт, - деп шыбырады.

Малайдын айткандарына кулагын төшөгөн Мукай “кимисинин тилеги күчтүү, кудай кимисинин тилегин кабыл кылат, кимисин угат?” деген ойдо калды. Көп чогулган орустун жабыла жалынганын жалгыз жандырчудай, көктү тиктеп, Көкө Теңирге тайынган малакайчан малайдын зарлагынын угабы же коңгуроонун коштоосунда доошторун бийик салып ырдаган, чогуусу менен чиркөөгө тыгылган чокундулардын тилегин угабы? “Ушул ой мынабул малакайчан малайдын башына келди бекен?” дегиче, анысы:

- Теңирим тепсесин силерди! - деп, карганып-шиленип басып кетти.

“Теңир өңгөнү тепсесе да, падышаны кантип тепсейт болду экен?” - деп Мукай калды.

Падышаны көргөндө, падыша эмей эмине, анын сүрөтүн көрчүдө малайдын айтканы айласыз эске келчү болду. Окуусунда падыша тууралуу барган сайын баса-баса айтылчу болуп, мугалим кыргыз балдарга “жакшы окусаңар, окуу жагынан татар балдарга теңелсеңер, сүрөтүн жакында көрсөтөм” деп кудундайт. Адегенде, орустун падышасын жер бетиндеги эң кудуреттүү, мээрбандыгы жанда жок, эң ырайымдуу өкүмдар деп түшүндүрдү. “Орус империясынын жаграпиясы жана тарыхы тууралуу төтө түшүнүк” дегендей сабак бар. Ошол сабактан угуп отурса, орус мамлекети эң бир эбегейсиз, жердин бетин бербей, мухиттен мухитке чейин кургак жерди ээлеп жаткан мамлекет экен. Санап отурса, кыргыз- казакты кой, нечендеген тили буруу, өңү буруу калктар ийилиштүү имиш. Татар баштап, сары ногой, кара ногой качан эле багыныптыр. «Моюн суна электен кытай эле калганбы?» деп ойлош мүмкүн. “Ушундай улуу мамлекеттин чамгарагын орустун падышалары көтөргөн” деп мугалим кудайдын куттуу күнү кулакка куят. Пристав, поп, болуш-ыстарчындар, мужуктар, көчмөндөр, тузем мектебинде окугандар - баары падышанын букарасы деп айтылат.

Бир күнү сүрөттү алып келди. Бу орусун эмне гана укмушту алып келген жок кыргыз жерине, «кыртышты кере карыш тилген «соко» дегени болот экен, кермедей тартылган зымынын бир башынан койгуласа, экинчи башына кат болуп түшөт экен, аны «зым карагай» дейт экен, анысы Пишпек, Токмок, Алматы сындуу чоң калааларда болот экен, өзүбүз көрө элекпиз, жулкунуп жылган от арабасы болот экен» дешип, орустун колуна эмне көрсө, оозунан эмне укса баштагы кыргыздар баштары айланганча, эстери оогончо бир таңданчу. Эми, «сүрөт ушундай болот» деп үч уктаса түшүнө кирбептир Мукайдын. «Боёк» дейин десең боёк эмес, кара калемдин көөсү аралашканбы десең ал эмес, калыңыраак келген кагазга кишинин кичирейтилген көлөкөсүн түшүрүп туруп, салып койгондой. Үнү гана жок, кыймылы гана жок, көзүн ирмебей көпкө тиктейт. Анан да узуну бир кезчелик, туурасы жарым кезчелик жыгач калыпка чактап, мыкка илгидей кылып койгонун кантесиң, капырай. Анын таңыркап караганын байкаган мугалим “Государь!” деди. Чиркөөдөгү окуядан кийин, «падыша» десе, кудайдын жер бетиндеги пайгамбарындай ойдо калган Мукай жакын келип кадалды.

- Бул падышабыз, баарыбыздын падышабыз. Николай Второй!
- деди мугалим кыргызча чала-моңол.

- Ниикелей?!

- Ооба, Николай Экинчи. Дүйнөдөгү эң күчтүү падыша! Романов!

- Урумануб?! - дейт Мукай. Аты угумга ногой-татарча келгенсийт.

- Ооба, Романовдор! А мынабу сүрөттө падыша бүтүн үй-бүлөөсү менен. Мынабул турган - каныша, көздөрүн жоодуратып турган мынабулар - кыздары, мобереки болсо - уулу! Болочоктогу падыша!

Падыша деле кадимки көрүп жүргөн орустардай экен, ошолордой эле сакал-муруттуу, үстүндөгү кийими Жети-Суулук келгин орустардын аскер чалыш кийимине окшоп кетеби? “Хан” десе таажы кийет, алтын-күмүш жалатылган жип менен саймаланган чепкен жамынат, өкчөсүнө асыл таш чөгөрүлгөн өтүгү болот деген жомокторду элестетип жүрүптүр. Өзгөчө чоң энеси Карагыздын түгөнбөгөн жомок-уламыштары...

Чоң энеси айтчу уламыштарда кыргыз баласы качан болсо калмак менен казактын башын кандап, жылкысын тартып алат, качан болсо Кашгар менен Ташкендик кербенчини жорголото кууп жүрөт, дилде толо куржунун кучактаган соодагери “коюң эле коюң!” деп, селдесин чубалтып качып жүрөт. Чоң энеси айтып отурса, кудаянбы же башкасыбы билинбейт, айтор, күлүктөн күлүк тандап минген, мылтыктын мыктысын “аккелте” деп коёт, айдалыга ошол аккелте мылтык асынган, найзанын эң бир ыктуусун колтукка толгоп кыстарган намыстуу кыргыз баласы болгон дейт. Айтып отурса, ал учурда кыздары да артыкча каада күтүп, үкүнүн түгүн чанган заман болуп, туташ каркыра канат сайынчу имиш. Манастан бир канчалык мурунбу же кийинби белгисиз, айтор, бири - бий, бири - бай, түгөлү менен шай жашаган шандуу заман болгон дейт. Айрымдар, мурун-кийини жок эле, так Манас-Семетейдин учуру деп жоруйт.

Чоң энесинен уккан уламыштардын учугу орус айткан узун тарыхтын кайсы жеринен жылт этип көрүнөт деп, “хан” тууралуу укканы мугалим санаган замандын кайсы жеринен билинет деп сүрүштүрүп, учугун таба албай тажап жүрчү эле, акыры, өзүнө өзү ушул суроону берди: «хан» тууралуу, «кашка» тууралуу жомогуң кайдан чыгат?

Мугалимдин айтуусунда кыргыз баласы кыйын падышанын элине да «кыңк» этпей баш ийүүсү керек экен. Улугубу, төрөсүбү же сакалчан мужугубу, иши кылса орус көрсө, көчмөндөр бөркүн чечип, бөкчөйүп тура калуусу ошондон экен. Иши кылса, жөөлөгөнү түгүл, төбө талаштыра уруп өткөн күнү да “кыңк” дебей калуу керек.

Мукай кыштактан андайды да көрдү. Үн катканды кой, тынч өлүп бергенди көрдү. Үстү жүдөңкү, орто жаштан өтүп калган жапалдаш кыргыз кыштакты аралап, көрүнгөндүн жумушун жасаар эле. Өзү чалгы чапкан, отун жарган сыяктуу иш издеп тоодон түшөт, анан да качан көрсөң асынган аспабы - кыл кыяк. Иш чыкса жасайт, чыкпаса арык бойлой тигилген теректердин көлөкөсүнө көчүк басып, кыягын тартып эрмектейт. Мукайдын купулуна айрыкча толгону - “Үкү жүнү сарала” деген күүсү. Кыяктын таягын тартса, кылдарынан “үкү жүнү сарала, үкү жүнү сарала” деген ыр жаңырган сыяктуу, кыяктын боорунан саңоор жүнү сарала үкү баласы «бурак» этип, учуп чыккан сыяктуу. Дегеле уккулуктуу!

Анан дастан-өлөң айтууга маш эле. “Семетейден” баштап, аягын секетбайлар менен бүтүрсө, баш чайкап, тамшанбаган киши жок. Ошончо көп жомоктун ичинен айрыкча “Кедейканды” келиштирет. Төрт түлүк малы төр бербеген Азимкан аттуу хан менен «бир күн болсо да бийлик билсем» деп дегдеген Кедейкан аттуу бечара экөөнүн так талаш кумары айтылган окуя. Айтып отурса, болуш-ыстарчындыкты талашкан, “баланчанын бартиясы, түкүнчөнүн бартиясы” деп жаатташкан, оезнойго чейин арызданышып, касташкан мобереки эле кыргыздар бир туруп эске келет. «Эзелки окуя» дешет, эзелки эмей эле кыргызындын азыркы турмушу өңдөнүп кетет. Дегени, өзүнүн жамактаганыбы же бирөөдөн укканыбы, иши кылса ушул күндөргө келиштирип, ылайыкташтырып месел айтат. Арасында мынабу саптарды айтат:

Бартия балаа болду башыбызга,
Ынтымакка эгер биз келе албасак,
Кызмат кыл бул жалганда миллетиңе,
Ачык жүздүү болосуң акыретте!
Эч тартип жок элибизде,
Бартиялык басып кетти,
Жылдан жылга ашып кетти...

Уккан кыргыздар таң. Мунусу эл оозундагы эч бир меселге окшобойт. «Кадимки олуя Калыгулдуку» десең ал эмес, «Арстанбек бейм» десең ага окшобойт, кыргызда жок сөздөр аралаш. «Бартия» деген сөздү көп укчу болушкан, болуш-ыстарчын шайлаганда «Шабдандын бартиясы», «Канааттын бартиясы», анан «Камбардын бартиясы» деп жаатташып калышат эмеспи.

(Жазмышты карасаң, ушул күндөрдөн бар болгону беш-алты жылчалык убакыт өтүп-өтпөй болуштуктун ордуна «партиялап» жашаган күн башка түшөөрү, анан да жалаң «партиямын» деш азык кылып, «чыныгы партиячымын» деген ураан чыгаары, кийин өзү да ошолордун катарында жүрөөрү ойго келбептир ошондо).

Түрдүүчө түкшүмүлдөп, “миллет” дегенди түк түшүнө алышпай кыргыздардын башы маң. Өзү «татардан окуган жаңы молдолор чыкты, ошолор китеп жазганды баштады» деп коёр эле, «Абайылданын тукумунан чыккан Осмон молдонун жазганы, окуп беришти» деп койор эле. “Акыр зама-ан, Абайылданын урпактары молдо болуп кеттиби?” дегенди да уккан.

Молдолордун жазганын жатка айтканга адис Кара-дастанчынын дагы бир сөзү бул:

Орусту тосуп Ташкенден,
Шейит кеттиң Алымкул!
Ордонун ээси өлдү деп,
Оруска чапты сүйүнчү,
Кыргыздын ханы өлдү деп,
Кытайга чапты сүйүнчү,
Алымкулу өттү деп,
Душманың сенин сүйүндү...

Уккандар кайсы окуянын баяны бул деп, ажырата алышпайт. “Хан” дегенден Ормон менен Жантайды укканбыз, орус менен урушкандан Тайлактын баласын укканбыз. Бул кайсы жомок?” дешип таба алышпайт. «Анжияндык ырчыдан укканым» дейт өзү.

Калаанын орустары аны Кара-жомокчу деп коюшат, “баягы Кара-жомокчу өзүнүн кара-кыргыз тилинде кайра жомок баштады” (“сказитель Кара опять что-то рассказывает на своем кара-киргизском языке”) деп коюшар эле. Кыргыздар тегеректеп калышчу. Уккандын жарпын жазып, өзүнүн да черин жазып болгондо, чобур атын теминген тейде «эртеге чейин кайыр» деп, жумуш чыкпаганына кайыл деп жолуна түшөөр эле.

Эмне жазыгы бар белгисиз же “ары жок кыргыз, оруска тил тийгиздиң” дегениби, бир күнү ошол кыргызды колунун чоңдугунан Чоңкол атыккан орус өлөөрчө таяктап, алыштын жээгине таштап салды, кыл кыягын талкалап, атын жыгып алды. Арачалаган киши жок, демейде ыр-күүсүн угуп, тегерегинде тапыраган кыргыздын бири жок. Борбую ката элек Мукай кайдан даасын!? Ошондо арачыга жарабай койгонуна арданды, бечара кыргыздарга кошулуп, орустун короосуна корголоп, арачы түшүүгө даабай койгонуна арданды. “Атаганат, абам Нарбото болгондо тим турат беле!” деп ызааланды.

Чоңколду герман менен урушта айнып келген деп айтышчу. Эми германды урган ошол Чоңкол жомокчуну баш кылып, жомоктогуларды кошуп ургансыды. “Кедейканды” айтчу эле, кимисине колу тийди Чоңколдун, өз ара ыркка келе албаган ырысы жоктордун кимисин урду? Кедейканды урдубу, Азимканды урдубу?

Чоңколдун семетейчи Караны урганы Семетейдин арбагына айбат бергендей туюлду. Жалаң Карага ишенип, Семетей алдан тайып бараткандай туюлду. Кайран гана Семетей! Ага бир ызаланды.

Эч ким басып баралбай, өлүү-тирүүсү белгисиз Кара-дастанчы далайга жаткан. Эртеси абалы оор, айылына алып кетишти деп уккан. Жомокчунун ыры түгөнүп, өлөрчө таяк жегенин өз көзү менен көргөндөн кийин Мукай бул калаадан түңүлдү. “Калаанын турмушу курусун!” деди. Коргоол менен күн санап, ээн жүргөн күндөрдү самады. Эсебинен жаңылып, канча жүргөнүн да унутту. Кунан чаап ойногон кезегин, чоң энесин, өз энесин, алышып ойногон туугандарын, жарышып ойногон курбуларын сагынган.

Калаадагы күндөрүн айтып отурса, айыл түрүлүп келип угат, чоң жомокчунун сөзүн тыңшагансып угушат. Мукай тирүү падышаны көргөнсүп, бир сыйра таңыркаган. “Кадимки эле орус бекен?” - деп Нарбото сураган. “Тактысы менен таажысы кандай экен?” - деп Калыбек карыя сураган. Падышаны көп сурашты. Бир жакка басып баратса, чоңдор эринбей токтотуп алып сурашат.

Жөөсү жөө баратып сурайт, атчаны ат үстүнөн сурайт. Эч тажашпайт. “Катыны кандай неме экен?” - деп сурашат. Канча жолу падышаны сурашса, “катыны кандай экен?” деген суроону сөзсүз бербей коюшпайт. “Каныша” деп да коюшпайт. Мукай сүрөттөгү көргөнүн падышанын сарайына барып келгендей сүйлөйт. Каныша экенин унутуп, уккан жеринен улайт. “Катыныбы? Чачы түйдөк, кийгени узун этек көйнөк, ооздору оймоктой, көздөрү көпкөк” дейт. Көзүнүн көгүн көргөндөй сүйлөйт. Башта таңазар албай жүрдү, кийин байкап, түшүнө албай жүрдү. Жандырмагын көптө барып билди. Чоңдор кымызга тоюп алып, бакылдаша кеп салып отурганда угуп, билди.

Көрсө, Сагымбай деген көзү ачык манасчы бар экен. Угушунда ушул эле тегеректен. Ошол киши бир курдай баш сөөлөт түшүрүлгөн алтын сөлкөбайды көрүп, “бул падыша өлөт» деп айтып, элди чоочутуптур. “Кантип билдиң?” десе, “муздоосунан түшүп калыптыр, мууздалат экен. Улуктарга тезирээк айткыла!” дептир. Болуш-ыстарчындар кайра үркүп, “кокуй, угуза көрбө, бөөдө убалыбызга каласың!” деп жалбарышып, Сагынбайдын оозун араң тыйышкан дейт. Ошондон кийин Сагынбайдын айтканы эл арасына жайылып кетип, базарга барган эл бир шылтоо менен падышанын башы түшүрүлгөн сөлкөбайды көрүүгө куштарланып, төлгө кылып калышкан дейт. “Катыны кандай неме экен?” дешкени, “падыша өлсө ордуна катыны отураар, кандай неме экен?” дешкени тура.

Жалгыз Карагыз апасы башкача жоруп, төлгө кылган. “Падышанын сүрөтүн көргөнүң жакшы жөрөлгө” деп, небереси сүрөт эмей эле, падыша сарайдан барып, падышаны көрүп келгендей

жоруган. “Кандын көзүн көргөн өлбөйт деген сөз бар, балам! Сен падышаны көрдүң” деп ырымдаган Карагыз апасы Мукайдын жоругун белги тутуп, небересинин төбөсүнөн улам-улам жыттаган.

...Көк жондо узунунан түшүп, Бордунун ичиндеги боз үйлөргө көз чаптырган, көктөгү булуттардын көчкөнүн караган Мукай калаадагы күндөрүн ушинтип эстеди. Чоң энесинин жомок-уламышынан шек санаганын, бир ирет шек санаганы ушундайча болгон.

V

Тоо этегинде созулуп жаткан эңкейишти текши ээлеген эгин талаалары. Быйыл орустар аштыкты кыйла жерге айдашыптыр, эгин талаасынын бир өңүрү кыргыздардын бейитине чейин жетиптир. Жигиттерин ээрчиткен Камбар болуш эгин талаасынын чети менен бастырып келет. Болуш жигиттери менен уулун алып, ойго түшөрүн уккан уруулаштары «бириндеп барсак жөнүбүздү таппай жүдөп калабыз, көчөсүнөн жүрө албай адашып, базарын таппай кыйналабыз, а көрөкчө болуштун караанына жамынып калааны көрө келели, базарына түшөлү» деп ээрчип алышкан. Дегдеп «Сөлкөбай көрөбүз!» дегендери да бар.

Эгин бойлой келатышып «ушунун баары бир кезде биздин жерлер болучу» деп карап коюшат, оторчу жүрөгүнүн үшүн алган белем, эгинди тебелетип албайлы деп элендеп коюшат. Бейиттин тушунан токтоп бата кылышты.

- Жетинчи атабыз Кудаяндын жасатынан бери аталарыбыздын сөөгү ушул жерде жатат, - деди Камбар болуш.

Андан мурдагылары деле көмүлсө керек ушул тегерекке, бирок даана билгендери Кудаяндан башталат. Ким гана жок бул жерде, Маматкул менен Тынайдын, Кошой менен Талкандын заманында калмак менен кармашта өлгөнү жатат, жер талашып, кун доолашып казак менен эрегиште өлгөн эрлери жатат. Сөөгү сөөк бойдон коюлганы болуптур, жоо чалышта сөөгү этинен ажырап келгени болуптур, жаш өлгөнү болуптур, карып өлгөнү болуптур!

Биринин бейити томуктай жерде томпоет, бириники - моло таш менен күмбөз! Баатыр атыгып өткөнү бар, байкуш атыгып өлгөнү бар! Кайран ата-бабалар! Айрымдарынын өлгөндөгү кошогу эмдигиче ооздон түшпөй айтылып жүрбөйбү:

«Атакемдин,
Кыргыйдай экен кыялы,
Кыраандан экен туягы!» - делип.

Бири айтат, Нарботонун аталары өлгөндөгү кошок деп, бири айтат башкасы деп. Кимиси болгон күнү да тигинде жатат топурагы томпоюп. Мына ушунун баарын бир сыйра ойлорунан сыдырып, өлгөндөрдү эскерген кыргыздар Камбар болуш баш болуп баштарын жерге салган тейде саамга тунжурап турушту.

- Быйыл мынчалык келишиптир, келеси жылы бейиттерди таппай калабыз го!? - деди жигити.

Кимдир бирөөсүнүн көзүнө кээ бир күмбөздөр урай баштагандай көрүндү. “Баланчанын бейити басылып калыптыр, түкүнчөнүн бейитинин изи жок, калың бейит жер менен жексен болуп кетпес бекен” деп жанындагылар жаалашып, бир сыйра орусту сөгүп алышты. “Тилегиң соолгур, ата-бабабыздын арбагы ургур!” деп, ээрчип келаткандар жерге түкүрүндү. Камбар тыйган жок. Канча жылдан бери журт буйласы атыгып, орустун кызматында жүрөт, болуш болду, ыстарчын жүрдү, орусту жек көрүү мынчалык ырбаганын элес албаптыр. Болушу унчукпагандан кийин жигиттер да тим койду. Коңшулардын жериндеги кыштактардын мүрзөлөрдү тебелете отурмагы кудаян элине да акыры келээри элестелди окшойт.

“Эл орусту жининдей көрүп, колунан келсе жеп ийчүдөн бетер сөгүп жатышса, окумакка орустун колуна кайра неге барам” деп Мукай аң-таң. Атасы “Нарбото агаңды ээрчисең, жылкы чапкандан, көкбөрү тарткандан башканы үйрөнбөйсүң, андан көрө орусча үйрөн деген, орустун окуусу күчтүү” деген.

Ал ортодо Камбар болуш атынан түшүп, шыбакты аралай атасы Бошкойдун коргонуна басып келди.

- Куран түшүрчү, - деп кайрылды жандаган жигитине. Болуштун атасына куран окутканы камданганын көрүп, кыргыздар тегиз аттарынан түшүп, чөгөлөй отурушту. Жигити “бысмылда ыракман ырайым, кулкулдабат” деп баштады. Илгери селдечен соодагер менен соодалашып жатып, акысына «козу берейин» десе болбой, «бир кыраатын ашыкча үйрөттүм» деп, куйруктуу кунан кой өндүргөн соодагерден үйрөнгөн куранын окуп жатканда, болуш көзүнүн кыры менен коргондун түбүн тиктеп, телмирип отурду. Карылыгы жеткен энесин ойлоду. “Жети мүчөлмүн” деп какшанчу болду быйыл энеси. Анысы - «өлөм» дегени. “Өлөр күнүм жакындады. Өлсөм ызааты менен узатып койгула” дегени. “Мал семирген маалда өлсөм, келгендердин оозу майланып кетсе” деп тиленгени. Коргондун түбүн тиктеген Камбар болуш энесинин көзү өтсө, атасынын мүрзөсүнө жанаша койгонго жер ылайыктады оюнда.

Маңдайына келген кыз-кыркынды чын-жалгандан такмазалап, «мен өлгөндө кантип кошосуңар? Антип кошсоңор, «баланчанын

кыз-келини жаман кошту» деп элге кеп болосунар, анда эмесе минтип кошкула!» демейи бар апасынын жамагы кылт эске түшөт.

Чайыттаган асманды,
Чай кайнамда бүркөлткөн,
Жайчыдан экен энебиз, аа!
Түкүргөнү эм болгон,
Булоогону дем болгон,
Бүбүдөн экен энебиз, аа!
Бүдөмүктү ак көргөн,
Бүгүнтөн тиктеп эртеңди,
Болоор ишти так көргөн,
Аяндан экен энебиз, аа!
Баяндан экен энебиз...

Жигит “кулкулдабат, кулкулдабат” деп үч кайталап болгондо, баары “оомийин” деп ордуларынан турушту.

Түш кыйшайган ченде бастырып кыштакка киришти. Кыргыздардын сапары чиркөөдөгү коңгуроо кагылчу маалга туш келген экен, чиркөөнүн жыгач мунарасынан коңгуроо жаңырды. Мындайга көнбөгөн аттары үркө жаздап, «орустун көзүнчө ат үрксө, чекилик болбойбу» деп үрпөйгөн кыргыздар тизгиндерин бек тарта, «та-ак!» деп кыйкырып, аттарын койгулакка алды.

Кыштакка биринчи кирген жапаныраактары жан-жагына элеңдеп, чиркөөнү карап аңырайышат, коңгуроонун кагылганын угуп таңыркашат. Жакыныраак турсаң коңгуроонун доошу тарсылдакты жарчудай, “аны ким, кантип кагып жатты экен?” дегендей таң калууда. Камбар приставдын кеңсесине келип, аттан түштү. Калган кыргыздар да түшүп, бир колдору менен аттарынын чылбырын тартып, экинчи колдору менен малакай-тебетейлерин алып, приставдын көлөкөсү көрүнсө, баштарын жерге салып калмакка камданышты.

Приставдын пайдубалы бийик үйүнүн бастырмасын сагалап көп эл чогулуптур. Жалаң болуш, ыстарчындар, айыл башылар. Арасында кызматы жок болсо да илгерки каадасынан жазбай, камчысынын өрүүсүн бүгө кармап, белиндеги курун бөйрөк туштан ныгыра мыкчыган, бүкпөгөнү камчыларынын узун ташталган өрүүсү менен анда-санда өтүктөрүн чабынып, “чыйт” түкүрүнүп чиренген манаптар бар. “Бүгүн эмне жардык угабыз” деп күтүнүп алышкан.

“Амандаш балам! Түкүнчө болуш менен саламдаштыңбы, баланча ыстарчын менен учураштыңбы?” деп Камбар болуш утур бирөөнү баласына көрсөтүп жатты. “Окууга түшкөн уулуң ушулбу?”

Баатыр турбайбы! Жуучуга чаптырар чагы турбайбы?” дешип кыргыздар ыйыгынан тапташат.

Аттарын жигиттерине карматып, камчыларын сүйрөгөн болуш-ыстарчындар приставды күтүп, кожурашып турушту. Бирине эже болуп кетет, бирине таеже болуп кетет дегендей, бир сыйра Карагыз апаны сурашты, «күүлү жүрөбү?» деп ал-жайын билишти.

Герман менен орустун согушканын козгогон болушат, катсабаттары жок, элүү жыл толду оруска караганыбызга дешет же орустун ички турмушунан ондуу кабарлары жок, ар ким уккан ушагын айткан болот. Бири согушка деп канчалаган баш жылкы тапшырганын, бири кийиз-шырдак, жип-шуудан өйдө топтоп, приставка өткөргөнүн кеп салды. “Ала кийизден бери берчү болдук, кыргыздын кийизи согуштун кайсы жерине кенемте?” деп бирерлери танданат. “Орус аны төшөнүп жатабы же жамынып жатабы?” деп биле алышпайт. Айланып келип сөздөрү жердин тарыганына бурулат. Чүй боорунда бош жер калбаганын, Кара- Балтадан тарта текши хутор түшүп, калганын бал челекчи орустар басып кеткенин айтышты. “Азыр эмнеге чакырганын билген барбы?” деп бир биринен сурашты.

Камбар болуш бастырманын жыгач устундарына көз чаптырат. Көз чаптырып, узатасынан жаткырылган устундардын түркүк болуп түшкөн устундарга ашталып-кошулган жерине көзү жете бербей, түшүнө бербей таң. “Керегени түйгөнсүп, карагай түркүктү түйүшкөнүн кантесиң!” дейт ичинен. Өзүбүздүн эле тоолордон жыгылган карагай деп уккан, мечитке ылайыктуу деп уккан.

Кеңсенин каалгасы ачылып, пристав көрүндү. Тилмечи улуктун ак таягынан бетер жандап алган. Эл бир сыйра жүгүнгөн болду. Пристав бастырманын бел кырчоодон келген, жыгачтан жука тилинип ашталган тосмосун таянып, чогулгандарды кыдырата карады.

- Кыргыздар! - деди пристав. Чогулгандар кобурашканын тыйып, дитин бурсун дегенчелик күттү. Кыргыздардын кобураганы тыйылып, приставдын оозун тиктешти.

- Кыргыздар! - деди пристав. - Бүгүн силерди Улуу Урматтуу падышанын жардыгы боюнча чакырып отурам.

Тамагын жасап, жайнаган көздү кыдырата карап алды.

- Элүү жыл илгери ак падыша силерге чоң ырайым көрсөтүп, букаралыгына алды эле, эл катарына кошту эле. Эми кыргыздар эл катарына кошулгандыгын көрсөтсүн деген жардык келди падышадан, - деди.

Приставдын оозун түшүнбөй тиктеп, оозун ачкан кыргыздар тилмечтин сөзүн күттү. Приставдын “кыргыздар эл катарына кошулгандыгын көрсөтсүн” деген сөзүн котортуп угушканда

тургандардын арасы кыймылга келди. “Бизден эмне зарыл?” дегендей ордуларынан козголгонсуду.

- Германия менен согушуп жаткан Орус империясы күчкө муктаж! Улуу даражалуу падыша тузем калкынан, кыргыздардан, казактардан солдаттыкка алууну буюрду! - деди пристав.

Тилмеч которду. Приставдын оозун жардана тиктешип, адегенде ордуларынан копшолгонсуган кыргыздар “солдат алатты” укканда “эмне дейт, балакет?!” дешип, каңырыш угушкансып, термелишти.

Кыргыздардын мостое түшкөнүн байкаган пристав “каңырыш угуп калыштыбы” деп ойлоп, сөзүн кайталады.

- Германия менен согушуп аткан орустун империясы күчкө муктаж! Ак падыша тузем калкынан, кыргыздардан, казактардан солдат алууну буюрду! Он сегиз жаштан өйдө, кырк жашка чейинки эркектер списке менен алынат! Силердин ак падышага кылган жакшылыгыңар ушул болот! - деди пристав үнүн дагы бийигирээк чыгарып.

Тилмечке дагы кайталатып угуп, тургандар тунжурашты. Приставдын сөзү төбөдөн жанган чагылгандай тийди. “Солдат алат” деген сөз кулактарына суук угулуп, “орус эми жаныңды суурат” дегендей туюлду. “Эй, ошондойбу?” дешип, кабактарын салып, бирерлери түнөрсө, бирерлери сурданды. Жадагалса, өрмө камчыларынын өрүүсүн бүгүп, куруна кыстарган, болуш-ыстарчындыкта болбогонум менен мыкчыгермин деген, тиешем болбогону менен топ жыйынды билем дегендей чиренген манаптар да үн-сөзгө келбей телмирди. Ошол чакта ойлоруна олуя Калыгул түштү, бирерлери Арстанбекти эстеди. Көпчүлүгү ичтеринен келме келтирип, “тобо!” деп күңгүрөндү.

“Орус алат жеринди,
Сындырат сенин белиңди,
Сактайсың сары талааны,
Салдаттыкка бересиң,

Ичинден чыккан баланы! - деп канчалык жыл мурун, кимиси айтса да, орус келмектен илгери айтпады беле ошолор” дешип, келме келтиришти. Олуялардын айткандары чын келгенине бир сыйра тен беришип, “айткандары акыры келди!” дешип, атүгүл айрымдарынын эстери чыкты. Андан аркысын элестеткенде жандарынан түңүлдү...

Кыргыздардын түрүн көрүп пристав таң калды. Жүздөрүнө тигилип, жылуу жышаана көрө албайт.

- Бирок, ушуну билип койгула, кыргыздан алынган күч согушка тикелей түшпөйт! - деди пристав. - Кыргыздан баргандар

оорукта отурат. Окопто отуруп, оорук жумушун аткарат. Согуштагы солдаттарга күч болуп, жардам берет!

Кыргыздар приставдын айтканына муюшкан жок.

- Оорук дегениң ок ташыйт деген эмеспи, солдаттын огун ташыйт, ок ташып, солдаттын жанына турганың согушканың эмеспи!

- деди болуштардын бири.

- Качан алынат экен? - деди экинчиси.

- Бербеске чараңар жок! Ар бир болуш он сегиз жаштан кырк жашка чейинкилердин спискесин түзмөгү шарт! Августтун ортосуна чейин барат! - деди пристав.

“Чукул турбайбы! Август дегени аяк оона болуп калабы?” дешип, тунжураган кыргыздар заматта чурулдашып, ай аягын такташты. “Ай толуп бүтүп, азыр ай караңгы, демек, аз күндө баш оонанын жаңырмагы. Ай арасында күн бузулуп, тоолордун башы мунарыктайт, демек жакында ай жаңырат” дешип, бир оокумга августтун кайсы айга туш келмегин такташты. Артта тургандар алдынан жылып, аттанмакка камдана, аттарын суулуктан алып, ээр кашына артылган үзөңгүлөрүн түшүрдү.

«Уруксаты жок кантип аттанабыз?» деп, басып кетүүнү эп көрө албаган бир болуш баягы чиркөөнүн жайын Мукайга түшүндүргөн малайга шыбырап, “элди салдатка алат экен, элге айт” деди. Атасынын жанында турган Мукай угуп турду. “Кыргыздан салдат алат экен. Сен эртерээк жетип, элге айт!” - деди болуш. Малай кыргыз шашкан бойдон кыштактан жүрүп кеткенин Мукай байкап турду.

“Никелей эле Никелей!” деп ураан чакырып, согушка киришээрин элестете алышпай, баштарын салаңдаткан тейде акырын басып, арт жакта жайылып бараткан кыргыздарды пристав токтотту.

- Кыргыздар! Пишпек менен Пржевал уездинде ылоого алынган малга кол салып, уурдагандар көбөйдү. Букаранарды тыйгыла, антпесеңер жазага кириптер болосуңар! Эсиңерге түйүп алгыла, Кара-Балтанын үстүнөн жылкыга тийген кыргыздар кармалды, аскер соту аларды дарга асууга буюрду! Ушул окуя силерге сабак болсун! - деди пристав.

Пристав жылкы тийгендерди санап жатканда Камбар болуш демин ичине катып тыңшады.

- Өткөндө орус мамлекетинин букаралары Кытайга өтүп, жылкыга тийишиптир! Мыйзамды бузган, империянын чек арасын бузган бузуктарды тез арада эркиңер менен таап бергиле!

Тургандар өз ара күбүрөнүп, ойдо жок жорукту уккандай түр менен бирин-бири карашты. Соңку жолу бугу кыргыздары Турпандан барып мал чаап келгени, ошондо орус бийлигинен катуу

эскертүү алышкандары эстеринде. Азыр апийим ташыган аткезчилердин заманы деп жүрүшсө, барымтачылар дале барат экен да!? Чогулгандар “уксак-билсек кудай урсун” деп карганып жибершти. Билмексен түр жасаган Камбар болуш ийинин куушуруп, арамзаланды. “Кудай сактай көр!” деп койду эл менен кошо.

- Текестин тушундагы көчмөн калмактарга жылкы тийгендер изделүүдө. Тийгендер ак падышанын букаралыгындагы же казактан же кыргыздан болушу мүмкүн, - деди пристав.

«Казак» дегенди укканда Камбар болуш «ээ, ылайым, казактан көрсө экен» деп сыйынды.

- Уксак кудай урсун! Уурудан келген жылкы жок бизде! - Кыргыздар дагы күнгүрөндү.

Пристав сөзүн улады:

- Жылкы тийгендер куугунга кабылып, жылкыны таштай качышкан. Бирок, кишилей чыгым бар. Өлөсө жарадар болгон эки калмак эсине келбей өлүптүр. Кимиңердин кабарыңар бар?

- Кайдан! - дешти кыргыздар бир ооздон.

- Жылкы тийгендерден бирөө өлүү келген! Эти шылынып, сөөгү келген! Үстүндөгү кийим-кечегин, өтүгүн кытай бийликтери полицияга өткөрдү. Кыргыздардан өлүү келгендер болсо эркиңер менен кабарлагыла! Соңку аптада кимди көмдүңөр?

Тургандар ийиндерин куушуруп, кобуранды.

- Өгүнү сексенге чыгып өлгөн абыдан кадырлуу аксакалды журтубуз тикесинен тик туруп көмдүк, башкасын билбейбиз, - деди болуштардын бири. “Баарыңар келип, топурак салбадыңар беле!” дегендей жан-жагын каранып койду.

«Калпычылар, жүзүкаралар!» деди пристав ичинен. Тартипти айтып, жакында бардык болуштарды кыдырууга чыгаарын айтып, «бара бергиле!» деп элди таратты. «Испискени алганы кыдырабы же ууруну кармаганы кыдырабы?» деп, болуш - ыстарчындар ошону жакшы ачыктай алышпай, эмнеси болсо да тезирээк кеткенге ашыгып, үңкүйгөн бойдон тарай баштады.

“Кудаян болушунда жаш өлгөн бар” деп, полициядын жашыруун агентинен кабар уккан пристав Камбар болушту токтотту.

- Силердин эл тынчпы? - деди.

Камбар болуш адегенде чоочуп кетти. Аз жерден айгак чыга жаздап, айнып барып токтоду. Сыртынан сыр алдырбаска түр жасап, сабыр күттү.

- Коюңузчу, биристаб-бай! – деп анткорлонду.

Болуш барымтачыларды жашырам деп орус заңы алдында оор күнөөгө батып жатканын туйду. Эгерде жаап жашырганы билинсе, эки эсе күнөө болоорун эстеп, эси чыкты. Айтып койсо кудаян

уулунун ыркы кетээрин, Калыбек карыянын “бир ооз бололу” деген сөзүн көңүлгө түйүп, араң турду.

- Алдын ала тергөөгө ылайык Кытайдын чегиндеги калмактарга баргандар силердин элден болмогу мүмкүн, - деди пристав.

Калп айтуу канчалык оор болсо да Камбар болуш ичинен “кудай!” деп, унчукпай калбайын деп тилин күрмөдү:

- Биристав-бай! Биздин эл тынч, улуктар айткан алманды учурунда жыйып, тартип бузуу жок.

- Жылкы талашып чабыштын маалында кыргыздардан бир киши өлгөн. Өткөндө силердин элден бир киши жаш өлүптүр деп уктук, - деди пристав.

“Коңшу кыргыздар шек алса айгак чыгып, көрө албаган бирөө жеткирип коюшу мүмкүн, бирок кудаяндын балдары антпес” дейт ичинде Камбар.

- Өлгөнү чын, бирок калмактын колунан эмес, ажалы жетип. Жайлоодо жардан учуп өлгөнү чын. Жакындары менен сүйлөшүп көрүңүз, - деди токтоо үн менен.

Пристав Верныйлык жазуучу досунун “кыргыздар аңкоо көрүнгөнү менен анткор жана куу” деген сөздөрүн эстеп, оюн окугусу келгендей Камбардын көзүнө тигилди. Көпкөк көздөрү менен Камбардын кой көздөрүн тигиле карады. «Опей, эмнеси» деп Камбар болуш көздөрүн жылтыратып туруп берди.

- Камбар мырза! Териштирүүнү жеринде улантабыз. Бирок, билгениңиз болсо эртерээк айтканыңыз ылайыктуу болоор. Жашырганыңыз билинип калса, сиз да заң алдында жоопко тартылып каласыз. Мурда айтканымдай, жакында айлыңызга түшөм. Ушуну эскертип, эсиңизге салып койоюн, - деди пристав.

Камбар ичинен “тобокел” деп, аттангычакты ашыкты. Пристав өткөндөгүдөй болуп, далысын таптаган жок, барбалаңдаган түр менен узаткан жок.

“Ууруну тап” деп бир четинен кыйнаса, ал ортодо эркектерди сүрүп салдаттыкка айдаса, ушинтип аңдышып, амал талашып турган чакта, каяктагы окуу, каяктагы мечит, каяктагы жер талаш!? “Түркүк карабай жерге кирейин!” деп түкүрүндү Камбар болуш Бордунун жолунда камчыланып баратып.

“Базарга түшкөндүн балээсин алабызбы, каяктагы суук кабарды укканы келдик эле!” деп ээрчиген кыргыздарында жан жок. Салдаттыкка барышса, бөтөн жерде сөөктөрү калаарын ойлошуп, өз журтунан, баята куран түшүрүп өтчүдөгү кудаяндын бейитинен топурак айтпай калаарын ойлошуп, деңдароо.

Элге келишээри менен солдатты айтышты. Суук кабар уккан эл тетириленди. «Эми, салдаттыкка бараарыбыз калыптырбы?» деп

жаалданды. Болуш суракчы менен ченчинин чогуу келээрин айтты. Эл “кой” деди. “Бордунун ичине киргизбей торойлу” дегендер болду. “Салдат келет ээрчип, жүз салдат!” деди Камбар болуш. ”“Качалы!” дегендер чыкты анда каякка качаарын тактабай туруп. “Суракчы менен ченчини ээрчип салдат келет” деп айтса, “ушул келиште салдаттыкка алат имиш” деп түшүнгөндөр болуп, “кудаянга кудайдын көзү түз эмес, кудаянды туш-туштан кырсык тооруду” дешип, жамандыкка жорушту. Бири салдатка баруудан коркуп, бири салдатка баласын берүүдөн коркуп, бири салдаты менен суракчысынан чогуу коркуп, бири ченчисинен бери коркуп, элдин башы айланды.

Камбар болуш чакчелекей сүйлөгөн элин араң жоошутту.

- Суракчысын угалы, ченчи төрөсү ченечүсүн ченесин, калганын ошондо сүйлөшөйүн! Журт менен чогуу көрөлү! - деди.

“Сүйлөшөйүн” дегенине элинин жарымы бир далайда барып ынап, «башыбызды кутултуп, төлөмөрүнө жер берет го» деп ойлоп, “кудайы берели, Карагыз апабыз башында турсун, анан көрөлү” деп тарады. Экинчи бөлүгү Камбар болуштан корунуп, анысын ачык айта албай, ичтен жаман көрмөйү күчөдү. «Калаага түшкөн сайын суук кабар апкелчү өнөкөт тапты болушубуз, бир барса бал челекчиге жер кестирмекти айтып кайтып, дагы барса «салыкты» оозанып кайтып, эми «салдатты» айтып» дешип, жамандыкка жоорушту.

VI

Үзөңгүлөрү күзгүдөй жалтылдап, темир топчулары күнгө чагылышкан, ийиндерине найзалуу мылтык асынган атчан казак-орустардын катары чубалып, капчыгайга кирип баратты. Алчаңдаган аттардын жүрүшүнөн кара жолдун топурагы сапырылып, чаңы карагай бою уюлгуйт. Алматыдан келген курал-жарактуу он солдат приставды, анын алыскы Петербургдан келген коногун тарткан арабаны алды-артынан коштоп алышкан.

Тоо койнундагы кыргыздар жайлаган казыналык ээликтен жер кескени чоң экспедиция аттанат, аларды коштоп сотник баштаган казак-орустардын чоң отряды барат дегенди угуп, «ушунча келип, тоонун кыргыздарын аралабай кеткеним айыптыр» деп петербургдук этнограф ээрчий келаткан эле. Канжыгасында булгары баштыктарын салпаңдата удаа бастыргандары - ченчилер.

Алардын чубоого түшкөндөгү сабынан санын алыстан байкап, көчмөндөр өздөрүнчө удургуйт. “Салдат келатат!” дешип, «мынчалык көп салдатты кайдан көрдүк, көздөрүнө илинбей далдаа

туралы» дешип, кымгуут. “Жүз экени аныкпы?” дешет. Далдаа таппай, далдактап калган бошураактары жолуккан жерден атчаны аттан түшүп, жөөчөнү турган жеринде какчыйып, калпактарын чече калат, баштарын жерге салып, колдорун көкүрөктөрүнө куушурган бойдон улуктар өтүп кеткенче катып турушат. “Караандары үзүлдүбү?” деп көздөрүнүн кыйыктары менен карап турушат.

Петербургдук этнограф-коногун эриктирбей, жолду катар кеп салып, жер уусун тааныштыра келаткан пристав:

- Александр тоо кыркасынын Борду деген төрүндө көчүп-конгон кудаян болушунун кара-кыргыздары ушулар, булардан ары коктулай жүрүп, бел ашканда темир-болот болушу, - деп жол боюндагы кыргыздарга колун жаңсайт.

Мына ушул туштагы өрлөрдү этектей, аяк-башы айчылык жол келген мелжиген талаа жатат, эмнегедир жалпы жонунан «кыргыз талаасы» деп коёт, талаанын аркы учунда Орол тоосу жатат, тоо дегенден өмүрү ошону көргөн этнограф «тоо бул жакта турбайбы» деп, көк мелжиген кыркалардын көркүнө көөнү тойбой суктанып келаткан эле, приставдын айткандарынан улам бир ой кылт этти.

- Оролдун кыргыз-кайсактары дейт эмеспи. «Александр тоо кыркасынын кыргыздары»!? Жаңыча угулуш! - деп улутунду.

- Жалпысынан кыргыздар жапайы, а бирок мынабулары - эн жапайысы, - дейт пристав.

- Кандайча? - дейт этнограф таңдана.

Пристав үнүн басайтып:

- Өлүктү кызыл-жаян союп, жиликтеген кыргызды уктуңуз беле? Силердин илимдин тилинде эмне дейт аны? Киши жегичтер дебейби? Агентуранын айтуусунда, ошондойлордун бири ушулардын арасында деген шек бар. Ашыкпай айтып берем, колго түшсө мүмкүн көрүп каласыз, - деди этнографтын кулагына.

«Киши жегичи барбы! Эмне күч келип?» деп боюн жыйрыган этнограф колдорун бооруна куушуруп, жол боюнда турган кишилердин карып түрдөнгөн кебетесинен, карарган өңдөрүнөн канкордуктун жышаанасын издегендей тигилет. Арабанын кырынан мусаапырларды телмире тиктеп, жол дептерине мынамындай саптарды жазууну болжоштурду: «Уезддин начальниги менен пристав темирдей солк эткис тартип орноткон экен, мандайыбыздан карпа-курп чыга калган кара-кыргыздар орустардын караанын көрө сала, колдорун боорлоруна алып, турган жерлеринде катып калып жатышты. Жолдон кийин турууга кокту тар эле, тоого чыга качайын десе боору тик эле, качып кете алышпай, кысылып туруп беришти. Алардын жүдөө кебетесинен басынуунун, элеңдеген көздөрүнөн коркуунун илеби сезилет. Василий Радловдун «орустун тартибине көнбөй, ээ-жаа бербей жашаган баягы элдин койдой жоошуп

калганын көрдүм кийинки барышымда, капырай» деп жазганы эсиме түштү. Аалымдын айткандарына өз көзүм менен күбө болдум...».

Сөзгө ээленип алган пристав «сен алыстан көксөп келген көчмөндөрдүн турмушунда мен билбеген нерсе жок» дегенчелик, этнограф мурда укпаган улам бир жагдайды айтып таңгалдырат.

- Сизге кызыктуу болсо керек, куу тезекти колуна эзгилеп, тамекидей жыттаганды көрдүңүз беле? - деди.

- Уккам, деди этнограф.

- Жылкынын жаңы эле ташталган тезегин сугунчудай алаканга салып, жыттагандычы?

Этнограф унчукпай калды эле, пристав маашырланып:

- Кыргызың ошого маш келет. «Ал эмнең?» деп сурасаң, малдын тукумун туят имиш, - деп каткырып алды.

«Приставка жомок угулганы менен чындыгы болмогу мүмкүн. Мал тезегисиз көчмөндүн оокаты өтпөсү анык. Кызыгы, динге кандай карашат болду экен?» деди этнограф ичинде.

- Баса, пристав мырза! Динди тутунушканы кандай?

- «Мухаммеддин жолун жолдогондор» деп эле каттап жүрөбүз, бирок, орус акимчилигинин баамында шаманчылыкка ынак. Менин баамымда, жомокко ишенген баёо эл! Кыскасы, дини - жомок! - дей салды пристав олуттуу түр менен.

- Коюңузчу? Жомок деген жомок да! Шаманчылыкты айтып жатасыз го? - деди этнограф.

- Билбейм, Сиз экөөбүз, Петр Алексеевич, Библияга кандай ишенсек, булар жебиреп айткан өз жомогуна ошондой эле ишенет. Эми эки апта жүрсөңүз, ал жагын өзүңүз далай байкайсыз, далай кызыкка күбө болосуз!

«Жомок» десе этнографтын оюна кайрадан Радловдун жазгандары келди. «Образцы народной литературы...» дегени келди. «Приставка кайсы бирин айтып жатат?» деп ойлоду.

Экөөнүн сөзүн алдыдагы солдаттардын «Келдик!» деген доошу бөлдү. Баш кишилерден ээрчиткен Камбар болуш приставды каршы алмакка утурлай чыгып, капчыгайдын карагай-черлүү, суу жайылып аккан кенен жеринде күтүнүп турган экен. Текши аттарынан түшүп, күтүп турушуптур.

- Биристаб-байдын сак-саламаттыгын сурайбыз, аманчылыгын тилейбиз! - деди Камбар болуш арабада отурган приставка тилмечи аркылуу кайрылып.

- Аман, Камбар мырза, аман! - деди качан көрсөң оң колунан мүштөгү түшпөгөн пристав арабасынын жөлөнгүчүнө чалкалап.

Кыргыздар чогуусу менен абан салгандай бир ооздон “аман!” деп айтышып, жүгүнүп коюшту. Пристав жүгүнгөндөргө көз жүгүртүп, арасынан Мукайды тааныды.

- Аа! Здравствуй, Мукайчик! - деди.

Орусча окшоштуруп амандашканга жарап калган Мукай жаман тилге салып:

- Ыстырастуй! - деди.

Пристав жанындагы этнографка кайрылып, “орусча окуган кыргыз бала” деп, Мукайды көрсөттү.

- Улуу урматтуу конокторубуз эсенби?! - деди Камбар болуш.

- Эсен, Камбар болуш, эсен!

Анан тилмечи аркылуу буларды айттырды:

- Мурда айтканымдай, Верныйдан, Петербургдан чоң төрөлөрдү алып келатам. Ээрчиткен солдаттары да көп.

“Буларды!” дегендей жанындагыларга жалпы колун жаңсады.

Солдаты көп десе, ээрчиткен улуктары да көп белем. Камбар болуш аларга да жүгүндү. Артындагы кыргыздар кошо жүгүндү.

Баамдашса, пристав ээрчитип келген төрөлөрдүн түрү мурда келип жүрчү төрөлөрдөн башка. Айылды аралап барып токтогон арабадан түшкөнүндө карашса, «Битирбордон» деп тааныштырган аспаптуусу бөлүнөт.

- Атаке кыргыздарын тартипке салып келатабыз! - деди пристав арабадан түшө элек жатып.

Тилмечи доошун бийик салып, тургандарга текши угулгудай которду. “Эмне дейт? Эмне болуп кетиптир?” дешип, арттагы кыргыздар каңырыш уккандай, Камбар болушту карашат.

- Тынччылыкпы, биристеб-бай! - деди Камбар болуш.

- Өткөндө атаке кыргыздарынын бузуктары Ак-Бекеттин тушунан жер кескени баргандарды аттары менен омууроолоп, сүрүп чыгарышкан экен. Аскер алдырышка туура келди. Тентектери катулешкеге жөнөтүлдү, - деди пристав.

«Катулешкени» укканда кыргыздар “чатак болгон экен” дешип, баштарын чайкады.

“Битирбордон!” деп таанышкан улугу там-ташын, эмеректерин ташына келгенсип, жүктүү. Сандыктай фотокамералары, боёктоп сүрөт тартчу олчойгон-олчойгон, оролуу кагаздары бар эле. Бул чөлкөмдүн кыргыздары тор жайып, көпөлөк кармаган “көпөлөкчү төрөнү” көрүп жүрөт, чөптүн түрүн санап, бүрүн жыйнаган “чөпчү төрөнү” көрүп жүрөт, арыштап жер кескен “ченчи төрөнү” көрүп жүрөт, “мунусу кандай төрө?” деп түшүнө алышпайт.

Солдаттар айылдын четине өргүп, ченчилер жер ченөөгө кетишти. Ал ортодо чанач-чанач кымыз келтирилип, мелт-калт жыгач аяктар конокторго сунулду. Пристав кээ бир улуктардан айырмаланып, кымыз ичкенден эч жийиркенчү эмес. Жыгач кеседеге кымызды жутуп жиберип, “ух!” деди. Кымызга малынган мурутун аарчынып жатып:

- Камбар мырза! Кытай чегине жылкы тийгендер тууралуу шек чыктыбы? - деди.

- Андайдын шек-шыбатын укканыбыз жок! - деди Камбар болуш түз эле. Кыргыздар “кудай, кутулта көр!” дешип, Камбар болуштун оозун карашат. “Жазыктуу көздөнүп турасыңар, мойнуңарга алсаңарчы” дечүдөн бетер, приставдын жүзүн тик багып тиктебей, көздөрүн ала качышат.

- Бирөө жаш өлдү дедиңиз эле. Верныйдан атайы келген кишибиз маркумдун бүлөөсү менен сүйлөшө алабы? - деди пристав.

- Сүйлөшпөй анан! - деди Камбар болуш.

“Менин калп айтканым бүтүн кудаян элинин калп айтканы, силер үчүн керт башымды тобокелге салуудамын!” дегендей катарында турган кыргыздарын калкыта карады.

- Бечаранын жакындарына айттырып койгула, улуктар барып сүйлөшөт, – деди аларга.

Сагалагандардын арасынан жашыраак бирөөсү “жарайт!” деп жөнөп кетти.

Пристав эки жакка көз чаптырып, Петербургдук коногуна сүйлөдү.

- Мынабул тоону ашсаң Кочкорго түшөсүң, сол жагы менен барсаң Шамшы ашасың, оң жакка бурулуп, капчыгайды өрдөсөң Ысык-Көлгө чыгасың, - деп жер уусун жай тааныштырды.

Эки жагына көз чаптырган этнографтын назары анда-мында ирегеге сайылган найзаларга көбүрөөк түштү. “Кудайдын куттуу күнү жылкы тийген, жоо сайган заман каякта, ага карабай бул элдин арасында улагага найза сайган салт унутула элек тура” деп баамдады. Жолго аттанаарда Орус география коомунун китепканасына баш багып, саякатчы мекендеши жазып калтырган кол жазмадан мынабул саптарды окуганын эстеди: «Жапайы кыргыздар Түркстандын эң бир тынчы жок, ээнбаш эли болчу. Сарттын жер чукулап, соода кылганын мазак санайт. Жылкы чабууга маш келип, казынаны тоноп, олжого тундурган кишисин «көсөм» дешет. Коңшулардын тынчын алууга да маш. «Оң» дегени казакты, «сол-ичкилик» дегени сартты жүдөтүп турган. Санап отурсам, кыргыз-кыпчак дегениң жалаң Кокон хандарынын тукумунан эле жыйырма чакты канзааданы койчо мууздаган. Убал-сообун ойлошпоптур, чулгоодой алмаштыра беришиптир, көңүлдөрүнө туура келбей калса эле, баса калып мууздай беришчү экен, шамшарына колу жетпей, туталанып баратса, жаздыгы менен тумчуктуруп салчу экен, иши кылса, хан тукумуна өч келип, өлтүргөндү өнөр көрүп алышыптыр. Ханзаадалардын жүрөгүнүн сары суусун ушунчалык алган экен, «такка отур» десе заарканып турушчу экен. Генерал Скобелев Коконду каратканда, көчмөндөрдү күч менен басты. Канчалык

каршылык көрсөтсө дагы ошол элди орустун куралы тынчытты, Болот хан деген каракчысын Маргаланда дарга астырып, тынчытты. Калган-катканын Алай тоолорунан кырды...».

Эски найзаларды тиктеген этнограф эми генерал Скобелевдин алдынан найза сундуруп чыккан ошол жапайы элдин жоошуп калган бир уруусуна бет келип, өз көзү менен көрүп турганына көңүлү көкөлөп, турмушунан сүрөт түшүрүп калгысы келди. Шыйрактуу аспабын жайып, күн жарыкта сүрөт тартып калуунун камын жеди.

Кернейден үйлөгөнсүп мурдунун кош таноосунан көк түтүнүн бурулдатып, мүштөгүн кере тартып турган пристав жер уусун тааныштырууну улантты. Мурундан көк түтүндү уюлгутуп үйлөгөндү мурда көрбөгөн кыргыздар, айрыкча чоң аталарын жетелеп, этегине жармашкан жаш балдар «ууланып калбаган мунуң кандай касиет?» деп, приставдын барбайган таноолорунан көздөрүн алышпайт. Мурда, Кара-Коңуздун дунганы менен апийимчи кытайдан көрүп жүргөндөрү гана «канжа», ал «канжа» дегени болот» деп шыбырашат.

«Алай жүрүшүнө кырк жыл, генерал Скобелевдин жүрүшүнө кырк жыл» дегенди быйыл көп уккан этнограф:

- Алай жагы каяк? - деп суроо кыстарды.

- Мынабул тоолордун дагы далайын ашуу керек, Петр Алексеевич! Ташкент - Фергана багыты менен бир барасыз, же болбосо, Суусамыр, Кетмен-Төбөнү басып, ашып түшүү мүмкүн, - деди пристав.

Анан колун Кемин жакка сермеп, “кырды ашсаң - Чүй, андан ары Кемин” дейин деп баратып, тык басылды. Пристав үңүлгөн жакка баары баштарын буруп, тиктеп калышты.

Карашса, чокуларын ак чалган аскалуу тоолордон, көк жалтаң көк зоолордон береги жашыл кыраңчада атчан кыргыз таш сымал катып калгандай кыймылсыз турат. Тегерегинде мыдыр эткен жан жок, кыйладан бери жалгыз тургандай түрү бар. Мал жайып жүргөн көчмөндөрдү көрүп эле жүрүшөт, мынабунун турушу башкача. Төмөндө отургандарга төбөдөн көз чаптырып, кыр көрсөтүп тургандай. Казандай калпагы шоңшоёт. Көчүгү ээринде жармашып, ээри атына жармашып калган немедей тулкусу атка куюлушуп, кыймылсыз. Алдындагы аты гана тыбырчылап, анда-санда аяктары менен жер чапчыйт. Атынын суулугун тартып, тигил кыргыз кыймылсыз. Каректеринин кагылышпаганы эле болбосо, тиктешип калышты.

- Мунуңар ким? - деди пристав.

- Биздин элдин жигиттеринен, мал жоготуп, издеп жүргөндөрдөн, - деди Камбар болуш. Ичинен ызырынды. Так ошонун айынан пристав алдында сурак кармап, так ошонун айынан

сызгырылып атса, тигинин “мен мындамын” дегенсип, кыраңга чыга калганын кантесиң!? “Көрдүңөрбү кылганын?” деп көзүнүн кыры менен кыргыздарын тиктеди.

- Кырдан жылбай, мал издегени кандай? Кымызга тоюп алган го!? - деди пристав.

- Көп киши келгенин көрүп, таң, - деди Камбар болуш.

- Эмне көрүнбөйт десе, Нарбото кырга чыгып кеткен тура! - дешти кыргыздар өз ара. Тилмеч Камбар болуштун сөзүн оодарып, кыргыздардын өз ара сүйлөшкөнүнө маани берген жок. Пристав кырдагы кыргыздын Нарбото экенин билген жок.

Шырдакта отурган улуктардан бөлүнүп, фотокамерасынын шырмыйдай буттарын жаңы эле жайып, жерге сайганы аткан этнограф “Кентавр!” деп кыйкырды. Тартып калганга ашыкты. Артындагы ак жалтаң зоолордун койнунда коомайлап, келгиндердин дабышын туйгандан уюктаган жеринен жаңы эле суурулуп чыга калгансыган кырдагы жалгыз атчандын кебетеси этнографтын көзүнө кызык сүрөт көрүндү. Кентавр элестеди! Ал азыр аркар-кулжа жайлаган ак жалтаң аскалардын, буурулданган булут чалган көк жалтаң зоолордун ичине кайра житип кетчүдөй сезилип, азыр көздөн кайым боло электе, тартып калмакка ашыккан этнограф эмерегинин эби-сынын келтире албай шашкалактайт.

Анын “Кентавр!” дегенине отурган орустар кыраан-каткы күлүштү. Пристав томолонуп кетчүдөй капталына ооп, боору эзилгиче каткырды. “Улук оодарылып кетеби ордунан?” деп, анын эмнеге каткырганын, шыйрактуу аспап көтөрүнгөн төрөнүн күлкүлүү эмне айтканын биле бербей кыргыздар карайт. Ушу турган кыргыздын окумалы - приставдын тилмечи, бир түшүнсө ошол түшүnmөк, анын деле түшүнгөнү билинбейт.

- Каяктагыны айтасың, Петр Алексеевич! Кентаврды тапкан экенсиң! Ал - жапайы кыргыз! - деди көзүнүн жашы чыкканча күлгөн пристав.

Фотокамерасын шырмый буттарына тургуза салып, төрт чарчы кара жоолук жамынып, башын чүмбөттөгөн этнограф эңкейген тейде аспабынын көзүн шыкаалап калган.

Карап турган кыргыздар кол сандыктай көрүнгөн бул кайсы куралы деп үркүштү. Этнографтын жыгач буттуу фотокамераны шыкаалаганы шыйрактуу мылтыкты мээлеп жаткансып туюлду. “Эмне балакетти баштаганы калды?” деп, айрымдарынын жүрөктөрү ооздоруна тыгылды, “атканы жатабы?” деп өңдөрү бузулду. Көпчүлүктүн ичинде Мукай деле деңдароо. Дегенче, топтошкон кыргыздардын арасынан кайраттуусу тебетейин колго алып, кырдагы атчанга “ары бастырып кет!” деп булгалады. Кыйкырса

пристав менен сүрөтчүнүн каарына калчудан бетер, дудук немедей үнүн чыгарбай, көзүн алайтып, колундагы тебетейин булгалайт.

Карбаластаган этнограф кырдагы атчандын кебетесин камерага кармап, тарта берээрде Нарбото атынын башын буруп, теминди. Акырын бастырып, кырдын далдаасына төнүп кетти. Этнограф фотокамерасынын тээгин басаарда атчандын далысын, аттын учасын эле учкай илип калды.

Айылдын ичи орустардын каткырыгына толду. Кыргыздардын күлүүгө алы жок. Этнограф “кап” деп башын чайкап, кабагын түйдү. “Тартып калганымда Верещагиндин полотнорунан, Прокудин-Горскийдин сүрөттөрүнөн кем калбаган сүрөт чыкмак!” деп өкүндү.

Боору эзилгенче ыкшыган пристав көзүнүн жашын сүртүп, сустая түшкөн этнографтын жанына басып келди. Коногунун көңүлүн алмакка:

- Петр Алексеевич! Кап этпеңиз. Мынабул кыргыздардын кайсынысын тартпа, кентаврга окшош, - деди.

- Бирок, жанагыл ирмем!.. - этнограф эрдин тиштеп, башын кайра чайкады.

Кишилердин чоочуганын байкаган этнограф тилмечти ортого салып, фотокамераны түшүндүрдү.

- Сүрөт! Сүрөткө тартам, коркпогула! Үркпөгүлө! - деп жалбарып жиберди.

Күн тоого жашырынып, көлөкө түшкөнчөктү кооз сүрөттөрдү тартып калгысы келген этнограф пристав аркылуу айттырып, элди ою менен болуп берүүсүн суранды. Коногунун көңүлү үчүн пристав өз ишин жыйыштыра турду. “Алыстан атайы силерди көргөнү келген конок! Сүрөтчү төрөнүн айтканын жасагыла!” - деп буюрду. Ченчилердики өтүп, суракчыныкы өтүп, эми ушунуку калгансып, этнограф бир дүрбөлөң салды айылга.

Сүрөттү эшиткенде эсине келип, Мукай - билген киши. Этнограф менен тилмечтин катарына тура калып, падышанын сүрөтүн элес тутуп, сүрөт кандай болоорун элге кошо түшүндүрдү.

Кыргыздар олку-солку болуп жатышып, баштарын чайкап жатып көнүштү. Аларды өзү ынандыргансып, Мукай кошо ыраазы.

Этнограф кыргыздарды ар кандай акыбалда тартты. Тебетейчен, калпакчан эркектерди боз үйлөрдүн катарына атчан тургузуп бир кылка тартты, тайган кармаган, бүркүт таптаган аңчыларды тартты. Улагада сайылган эски найзаларды, түтөтмө мылтыктарын карматып тартты. Кыргыздар момоюп отуруп беришти. Колдоруна таяк кармаган малакайчан балдарды боз үйлөрдүн алдына кыркалекей отургузуп тартты. Ийик кармаган, жүн сабаган элечекчен аялдарды тартты. Нарботонун аялын чакырышты эле, чоогоол күйөсүнүн элден бөлүнүп кетип калганына кейип, келген жок. Үкү тебетей кийинип,

шуру-мончок тагынган кыздарга үртүктүү аттарды жетелетип тартты. Кыргыздар ашыкча кыймылдабай, «отур» деген жерине сокоюп отуруп, «тур» деген жерине казыктай катып, этнографтын ою менен.

Сүрөттүн канчалык элестүү болоорун билген Мукай ушунун баарын жаттап жатты. Өзгөчө кундуз жээктүү тебетейлерине үкү сайынган, каркыра сайынган кыздардын элеси Мукайдын эси-көөнүнөн кеткис болду. Бейкасам көйнөк кийинген, беш көкүл чачы сеңселип, көздөрү жал-жал тиктеген, моюн ылдый төгүлүү көп шурусуну көйнөгүнө куп келген кыздын көркөмү баарынан артык көрүндү. Кынама көйнөгүн чубалжытып, кыйгачтап карагансыйт. Мукайдын да билинбей көзү кадалып, жүрөгү «болк» этип туйлап турду. Эбин келтирип, дагы карады эле, көздөрү чагылыша түштү. Кыздын алмадай бети албырып, басып кетти. “Баланчанын кызына жуучу түшөбүз, түкүнчөнүн кызына кайын түшөбүз?” деп опурулуп жүргөн атасы «аяк оона ортологондо солто элине барабыз, кудалашып кайтабыз» деп, кайсы-бир теңтушунун атын атап жүрчү эле, өзүнүн ышкысы өз айылынын үкү тебетейчен кызына ушинтип түштү. ”Кимдин кызы эле? Жети ата өттү беле?” деген күмөн ой дароо мээсин көзөп өттү.

Этнограф акырында Камбар болуштун өтө жакындарын өзүнчө бөлүп тартты. Аягында болуштун жалаң эркек туугандарын катар тизип, ортого Карагыз апаны отургузуп тартсам деди. Аса-муса таягына жөлөнүп, “какий” деп белин түзөнүп, чачучтугуна байланган, чайкалып басса кошо чайпалган күмүш чолпусун шылдыратып, Карагыз апа келди ортого. Элечегинин күмүш кыргагы күн нуруна чагылып, элечеги - таажы сымал.

- Жашы канчага келгенин билүүгө мүмкүнбү? - деди этнограф.

- Жети мүчөл! - деди Камбар болуш.

Этнограф тилмечтен «жети мүчөл» эмне болоорун сурады.

Тилмеч кыргыздардын киши жашын мүчөлдөп санаарын айтып, «биринчи мүчөлдө он үч жыл, кийинкилери он эки жыл, ар бир жылдын айбан атынан аталышы бар» деп түшүндүрдү.

- Ошондо сексен бешке чыгабы же сексен төрткөбү? - деп тактады этнограф.

- Сексен төрт! Сексен бешке эми чыгат. Күздө жети мүчөлү, - деди Камбар болуш адегенде тилмечке бурулуп. - Жылкы жылында туулган.

Көзүн этнографтан албаган тилмеч «айттым» дегендей болуш жакка башын ийкейт. «Кайсы жылы туулганы айтылбай калдыбы» деген ойдо Камбар болуш тилмечке шыбырайт:

- Жылкы жылы десеңиз, жылкы жылында туулган!

Этнограф оюнда он алтынчы жылдан сексен төрттү кемите санап, «миң сегиз жүз отуз бир же отуз экинчи жылы туулган экен. Отуз экинчи жылы эмне болду эле?» деп эсептеп, желкесин кашыды. «Та-ак! Миң сегиз жүз отуз бир - отуз экинчи жылы эмне болду эле? Даңктуу орус армиясы Варшаваны алган. Гмм... Падыша Николай Биринчинин заманы эмес беле, дагы эмне болду эле? Петербургда Неванын жээктерин жалгаштырган чоюн көпүрөлөр курулуп жаткан... Ошондо, бул киши Петербургдун чоюн көпүрөлөрү менен тең экен, орустар келе электеги заманды көргөн экен» деди оюнда этнограф.

- Кудаян уулдарынын энеси азыр ушул киши! - деди Камбар болуш сыймыктанып.

- Оо, матриарх! Өзүнөрчө бир болуш эл турбайсынарбы!? - деп тамашалады этнограф.

Тилмеч анын сөздөрүн Карагыз апага оодарып берди. Сүрөтчү төрөнүн көкташтай көздөрү өтүп кетчүдөй Карагыз апа ичинен келме келтирди, «көзү тийбесин» деп күбүрөндү.

Этнограф кудаян уулдарын катар-катар тизип, сакалдууларын ортого отургузуп, бойлууларын артка тургузуп, тартып жатканда, падышанын бүлөлүү түшкөн сүрөтү Мукайдын эсине келди эмнегедир. Кудаян балдарынын көлөкөсү дагы падышанын сүрөтү сымал, калың кагазга түшүрүлүп, калыпка салынып сакталаарын элестетти. «Кайра окууга түшкөндө көрөөрмүн?» деп кыялданды. «Кандай жерге илинет болду экен? Падышанын сүрөтү дубалга кадалуу эле, боз үйдүн капталы кандай?» деп, аны да ойлонду.

Сүрөтчү төрөнүн дүрбөлөнү ал күнү бүткөн жок. Эртеси жомок жаздырууга киришмек болуп, пристав менен болушту «эми жомокчу таап бергиле» деп кыйнады. «Каяктагы жомокту айттым эле!» деп, ишинен алаксыганына пристав кейиди. Камбар болуш жакшылар менен кеңешсе, Калыбекти айтышты. «Ал Ормондун согушун жакшы айтат, төрөнүн сураганы - жомокчу!» дешип, ары-бери кетишти. «Кап, ушул жагынан кем экенбиз, «Манасчыбыз», «Семетейчибиздин» жоктугун карачы, «Жээренче чеченди» айткан, «Толубай сынчыны» жакшы айткан жомокчуларыбыз бар эмеспи, айрыкча Толубайды укса, Толубайдын жылкыны дүбүртүнөн тааныган касиетин укса, төрө айран калат беле!» дешип, жомокчу камдашты. Эгер этнограф чындап эле жомок жазууга үлгүрүп калганында, эртесинде «жомокчу төрө» атыкмак...

Таң атса улантмай болушуп, ал ортодо суракчы менен ченчилер өз иштерин бүтүрмөккө макулдашып, коноктор ал түнү айылдын четкерээк жагына арнап тигилген боз үйлөргө жайланып, жатып калышты.

(«Өтөгөн кызматы, көтөргөн чини «пристав», анан көчмөндөрдү үстүнөн жеке билген кишидей жүрөт экен го» деп, уезд приставынын кадырына таң калган петербургдук конок дагы бир кызыкты көрдү ошол кечте. Кыргыздын сыйы таң калтырды. Пристав, ченчилер, солдаттар көчмөндөрдүн сыйына көнүп бүтүшкөн. Турулуу сый, жайылуу дасторкон деп ойлошот. Май чырактын бүлбүлдөгөн жарыгында он эки канат боз үйдүн ортосун толтура жайылган дасторконду дурустап сүрөткө кармай албай калганына этнограф дагы бир жолу кейип отурган. “Конокчулдугу башкача экен, мынчалык төгүлүп-чачылган дасторкон болорбу?” деп башын чайкайт. “Орус география коому үчүн келишкен бир макала жазганы калдым” деп, оюна түйүп койду. Анан табак-табак эт тартылып, “эт жегич эл турбайбы” дегичекти, күрмөсүнүн төш чөнтөгүнөн калем сабын сууруп, көргөнүн дептерине чийгичекти, койдун куйкаланган башы алдына келгенде, чалкасынан кете жаздады. Алчайган мүйүздүү ирик экен, балта менен чала чабылган мүйүзүнүн өзөгү жүрөт оркоюп, кулагы жүрөт сороюп. “Ушуну киши кантип жейт, койгула?” десе болбой, Камбар болуш жүрөт тегеренип, “Сиз-конок! Сиз-конок! Ооз тийип бериңиз!” деп. Кыргыздар конокторду “таң калтырдык, эси-көөндөн кеткис ыраазы кылдык” деп маашырланды. Этнограф бирден устакан кармаган кыргызды карап отуруп, “сөөк мүлжүгүчтөр” турбайбы деди. “Улуу урматтуу падышабыздын кызматындабыз ушинтип. Империянын алыскы чек арасын кайтарып, жапайы көчмөндөр менен алпурушуп келебиз” дейт пристав, сөз арасында алыстан келген коногунун кулагына эңкейип).

Коногунан колу бошобой жаткан пристав учурун келтирип, кечке түйшөлткөн маселесин кечинде айтты. Болуш, тилмечи болуп үчөө калганда пристав спискеден сөз козгоду. Сырдашкан түр жасап, болуштун кулагына эңкейип, “согуштан өзүңдү жана өтө жакындарыңды сурап калууга кудуретим жетет” деди.

- Ыя! - деди котортуп уккан Камбар болуш. “Анын жол- жобосу канчалык” деп, приставдын сөзүн күттү.

- Чек араны бузган аткезчинин изине түшүүгө көмөгүң керек, - деп шыбырады пристав.

Камбар болуш телмирип отуруп берди. Бул сөз эки кишинин эмес, үч кишинин ортосунда айтылбадыбы. Тилмеч күбө да болушу мүмкүн, айгак да болушу мүмкүн. Ири алды тилмечтен сестенди. Эшикти тиктеп, элейип отуруп приставдын тилмечке утур көз кысканын деле байкаган жок. «Болуштун коюн-колтугуна кирип, имер, кыргыздар менен кенен сүйлөшүп, ой-санаасын билип бер» деп тапшырма алган тилмеч калган сөздү улантты. Бирде орус полициясынан кылмышты жашыруунун мүмкүн эместигин айтып,

бирде тергөө кычап, сот аралашса, анда опсуз чыгымга учураарын эскерттип, болуштун башын оорутту. «Адвокат жалдаганыңа эле сүрүп-сүрүп мал бересиң, Алматыга чейин сүйрөлөсүң!» деп эскертти. Эки жагынан кыңкайып отурган пристав менен тилмечтин ортосунда кысылып, эси эки болгон Камбар болуш “бул балээден бир кутулсам, Нарботону тизмеге кошуп, аскерге айдап кутулам же оруска кармап берип кутулаармын” деди оюнда. Азырынча, «Көрөлү! Көрөлү!» деп кутулду.

VII

Солдат толо айылга түшкөндөн жүдөп, Нарбото Кеминди көздөй теминген. Алыс тууганы атаке-сарыбагышка беталганын айылдагылар тургай катын-баласы да байкабай калды.

...Ошондо Нарботонун заманасы куурулду. Жадагалса, айылдын иттери кошо жалтандагансып, “авалап” койгон жок деп арданды. Демейде, алдынан көк даңгыт чыкса жара тартчудай өңдөнгөн дөбөттөр куйруктарын кыпчып, тумшуктарын чурайларына тыгып, кемегенин түбүнө корголошкондой. Кудаян элинин бешигиндей болгон жерден көз жумдук деп арман кылат: “Кудаян атамдан энчиге калган кайран жер, Ала-Тоо арасынын сарасы элең! Ээн жайлап, элкин жүргөн төр элең! Калмак катылганда бербеген, казак тийгенде бербеген, Бетегелүү-Чонташым, жаныбыз менен тең элең! Чоң тоолордун соорусу, чочкочуга кантип тең!..”

Нарбото баатыр башын салып, бастырып барат. Байкаса, ичинен сызып, Бетегелүү-Чонташты жоктоп баратат! Тобо, кошок айткансып, кошуп баратат!

Ташка туягы тийип, атынын мүдүрүлгөнү Нарботонун оюн бузду. Кашка жолдон качып, көздөн далдаа деп сокмо жолго салган эле, атынын басыгы бузулду. Узун коктунун кууш таманындагы таштуу жолдо аты жер тандап аяк таштайт. “Тарс” этип ташка такасын уруп, таканчыктай калат, кайра жол тандап, илкийт. Ташыркатып аламбы деп Нарбото чоочуйт. Олбуй-солбуй теминет. Атынын ыгына көнүп, ойго термелет. Сары убайымдын учуна чыга албай Нарбото убара. Узун коктунун учу көрүнбөйт, Сары-Өзөн Чүйгө жете албай алдындагы аты убара.

Коктунун оозу жактан ысык аба уруп, илгерилеген сайын илеби катуулайт. Сары- Өзөн Чүйдүн аптабы...

Мүдүрүлүп-сүдүрүлүп жатып, Нарбото коктудан чыкты. Чүй өрөөнү жатат ыңкып, өрөөндү жарып Боом капчыгайынан чыккан өзөн агат.

Мужуктар коно электен илгери Талды-Булак деп коюшчу, ошол тушту көздөй бастырды. Алыста орустун Орловка деген кыштагынын тамдары агарат, эгин талаалары созулат. Эгинчи-жатакчылардын алачыктары карарат, аштык кайтарган аштыкчылардын карааны жүрөт. Устаранын мизи өткөнсүп, чөбү кыра чабылган жайыттар жылаңачтанып, үйдөй болуп үйүлгөн үймөк чөптөр дүпүйөт. Берегиде мужуктун айрысын көтөрүнүп чөмөлө үйгөн, чалгысын шилеп, сол таштаганды үйрөнгөн кыргыздар машакаттанат. Аларды «малайлар» дешет. Мужукка жалданып, малай жүрүп кетти дешет.

“Күндүн төбөдөн өткөрө куйкалаган ысыгында кандай жан чыдайт!” деп Нарбото танданып, башын чайкайт. Туурадагы көк жонду этектей кеткен жолго салды. Жонго жалгыз конуп, Токмокко кеткен кара жолду карай отурган кийиз үйдү байкады. Үч чакырымчалык алыста жыландын изиндей созулуп жаткан кара жолдун үстүнөн караган кароолунан бетер жол жакты карап, үйгө жөлөнүп отурган жалгыз караанды байкады. Эрбейген түрүнө караганда жакада калган жатакчылардан го деген. Тигил киши Нарботону көргөндө эргилчектен баш багып, ичкериге бирдеме деп сүйлөгөндөй болду да төмөндөп түшүп, Нарбото өтчү жолду бойлой шиберге отура кетти. Үй ичинен көнөк, чоң аяк көтөрүнө чуркаган кемпири этегин басчудай эңтеңдеп, артынан жете келе абышканын кашына отурду. Абышка Нарбото чукулдаганда озунуп учурашты.

- Жол болсун, баатыр! - деди абышка.

Караса, күндөн уялган көздөрү жымшыйган, жүзүн бырыш баскан, жулма сакалдуу, сары чийкил чүкөдөй абышка экен. Эскилиги жеткен бөркүн баса кийген, үстүндөгү таар чапандын жамаачы көрбөгөн соо жери жок. Майшыйган чокоюнун сөгүлгөн жерин көктөй берип, тамтыгы жок.

- Арбаңыз, аба! - деди Нарбото.

- Кайсы элден келатасың?

- Кудаян элинен.

- Өзүмдүн кабырга тууганым турбайсыңбы!? Каякты беттеп?

- Атаке- сарыбагышка.

- Ээ, тынай эли де. «Атаке-сарыбагыш» деп орустун атаганы эмеспи. Көп салдатты аркасына салган улуктар өттү эле?

- Бордунун ичине өргүштү. Бетегелүү-Чоңташта жер кесүү менен алек.

Нарбото ушул сөздөрдү айтып, арданганын билгизбей, ачуусун араң жутту. Кемпир көнөктөгү жармадан чоң кара аякка толтура

куюп сунду. Нарбото кап ортолой тартып, жарма жуккан эринин тилинин учу менен жалап, туруп калды.

- Көңтөрүп жибер, балам! Кой туяктын көзүндөй аякты түгөтө албай... - деди кемпир.

Анысы какшык угулду. Жомоктон эшиткен жорук эсине түштү. Илгери жок издеген баатырдын алдынан кемпир чыгып, койдун туягындай болгон чөйчөккө айран тартып, төлгө кылат эмеспи. Арып-ачкан баатыр туяктын көзүндөй чөйчөктөгү айранды түгөтө албай калса, “шоруң көп экен, балам!” дептир. Анын сыңарындай... Нарбото кара аякты шыпкай тартты.

- Бал челекчи мужуктар конот го? - деди абышка.

- Бал челекчилер эбак конгон. Эми кыштак түшөт имиш.

- Мужуктун басырыгы жаныбызга жабыр болду. Алты жыл мурун мынабу турган Талды-Суунун оозуна төрт мужук конгон, карачы, алты жылдын ичинде дүпүйгөн кыштак болду, - деди абышка. Талды-Суунун өрөөнгө чыга бергендеги кашатында жаткан Орловка кыштагына колун жаңсады. Нарбото бак-шакка оронгон, тегирмендин башы, чиркөөсүнүн чокусу шоңшойгон кыштакты тиктеди. Эсинде, жүдөө көрүнгөн төрт орустун келгенин элдин баары кеп кылган. “Колунда кокон тыйыны жок келген төрт мужуктун алты жыл ичинде жасаганы ушунчалык” деп, дагы бир жолу танданды.

- Тик аккан өзөн буулуп, кыйма-чийме өстөн басты. Талды-Суунун сайы какшыды. Алмалууга кыштакчу элек, аралай албай калдык. Журттун малы түшүп кетсе, малын тартып алат, издеп барса башын кандап, атын жыгып алат. Сакалдууну сыйлоону билишпейт экен, кары-жашты карабай урчу болушту. Герман менен согушта кем акыл келген Чоңкол дегени бар экен, колунун чоңдугу күрөктөй экен, шамшы элиндеги кара жаак Караны өлөсө сабаптыр, кан кусуп жатып өлдү бечара. Колундагы кыл кыягын жулуп алып, башын жара чааптыр. Кайсы жазыгы үчүн деп сураган киши жок? Арызданып барышса айдап жолго салыптыр.

- Кара жаак Кара ырчы? - Нарбото атын эшиткендей, бирок эстей албай кайталады.

- Кечээ көп салдат келип, атаке-сарыбагыштын боз балдарын катулешкеге камаганын жогору өткөн жигиттер айтып келишти, - деп кебин улады абышка.

- Салдат алдыргыдай, катулешкеге салдыргыдай эмне болуптур? - деди Нарбото.

- Өгүнтө Ак-Бекеттен аркандап жер кесмекке ченчилер келсе, атакенин боз балдары камчы үйрүгөн имиш. Алматыдан жандыралы салдат апкелип, укпасаңар кыргынга кириптер кылабыз дешиптир.

Нарбото атынын жалын кашып, саамга унчукпай туруп калышты. “Абышканын укумчулугу бар экен го” деди ичинде.

- Кеминге жол чалып калыпсың, баатыр? - деди абышка.

- Көкбөрү тартсам деп, эрмек издеп баратам.

- Жалгыз көкбөрүгө түшөм дегениңе жол болсун!

Нарбото бирдеме деп үн каткычакты абышка көздөрүн күлмүндөтүп, күтпөгөн жерден тамашага чалды:

- Же чийдин түбүн кыркмакка эрмегиң барбы Кеминде?

Арманын айтып отурган абышка заматта өзгөрүп, санын чаап каткырды. Оозун ачып каткырса, жымшыйган көздөрү жумулат, тиши түшкөн неменин тишинин эти кызарат. Нарбото эрксиз “бырс” күлдү. “Чүкөдөй болгон ушул чал дагы кезегинде чийдин түбүн жырткан экен ээ?” деп күлдү. “Эми кемпиринин маңдайына шүк отурганын армандап, санын аткыган чал экен” деп ойлоп, ууртун араң жыйды. Абышка калжың көрүндү. “Адам ар кандай карыйт” деп калышат аксакалдар, жаман карыгандар калжыңдаган калжыңбаш атыгат имиш...

Кемпир кулагы катуу немедей, укса да укпагандай түр жасап, көнөгүн эңкейтип, кара аякты кайра толтурду. Абышкасына сунду. Жолоочу жигитти жок жерден тамашалап алганына маашырланган абышка күлкүсүн зорго тыйып, кара аяктагы жармадан ооз тийди да “ичтим, баатырга сун” деп кемпирине узатты.

- Кимдин уулусуң? Катын-бала барбы? - деди абышка.

Нарбото өзүнүн ал-жайын айтты. Катын-бала айылда калганын айтты.

- Өзөндөн өткүчө кеч болот, кечмеликке суу толот, бүгүн конуп, эртең суу тартылганда кет, - деди абышка.

Эки аяк жармасын ичип алган Нарбото көндү. Нарботонун жолдо келатып Толтой абышканын үйүнө конуп калмагы ушундайча болду. «Калжыңдаган чал» десе өткөн-кеткенди кеп кылып, санжыраны сүрүштүрүп жибермейи бар экен абышканын. Кемпири ириктин эки жилигин, карчыганын калдыгын салып, казан асып, чыгданда күйпөлөктөп жатканда экөө кенен сүйлөштү. Эригип калган неменин сөзгө арааны ачылып, сөздү Тагай-атанын «акүйлүү» болгонунан баштап алып, сарыбагыш-солтонун төбөсү көрүнгөн азыркы балдарына чейин таратты. Аягын Сооронбайдын Дүрү, Далбайдын Султаны, Төлөнүн Ыбрайымы, Шабдандын балдары деп, дагы көп атты атап бүтүрдү. Кимден кимдин тараарына келгенде жаңылып калмайы бар Нарбото кунт коюп угуп, арасында «биз кайсы жерден кошулабыз?» деп сурады. Кабырга тууган чыкмагынын жөнүн тактап алды.

Толтой абышка манаптын балдарынан ырк кетип барат деген ойдо экен. Атакенин балдары орустун алдында бир ооз болушпай,

амал талашып, бүтүн элди болуш-болуш кылып бөлүп алышканына кейигенсиди. «Тагайдын баласын тагай тебеледи» дегендей айтты. Нарбото ушинтип түшүндү. «Бул элде деле эл башыларга ичкүптүлүк күч экен го» деди ичинде.

-Жерди тешелеп саткан кесип чыкты. Далбайдын баласы Султан баарын сатты, бир буд балга бир теше жер саткан күнү болду деп Кемин ичи нааразы, - деди Толтой абышка.

«Жерди балга айырбаштайт» дегенди укканда Нарбото таң калып, «балды эл тең бөлүп жейт» деп түшүнүп алган жаны:

- Биздин элдин кулагы укпаган өнөр экен. Анысы кандай? - деди үңүлүп.

«Бал челекчиң жерди баш оту менен алат» дегенди укканда айнып калды. Бал жаламакчы болуп барып, бармагын салаарда, кайра тартып алган немеден бетер, «жарабаган оокат тура!» деди.

Экөө аш кайнам убакыт кобурашыптыр. Казандагы этти чыгараар алдында кемпир жыгач аякка куюп, шорпо сунду эле, шоркурата ууртап калышты. Нарбото абышканын саяпкерлигине куштарланып, шорпо үстүндө күлүк жайын сурады. Болгон-билген өнөрү саяпкерлик экен Толтойдун, саяпкерлигинен айтты, «Шабдандын ашындагы чабышта бешинчи чыккан күлүктү таптагамын, орустун Ташкенден атейи алдырган зоот атынын чыкпасын билгемин» деп айтты. Жылкы баласынын не бир түркүмүн айтып, Нарботону тамшандырды.

Кызык сөздүн маалында асылган эт алдыга келди булоолонуп. Абышка кашка жиликти «конок» деп Нарботого тартты.

- Конок деп кой сойбогонум менен колунда кашка жилик кашкайып турсун! - деп тамашалады.

Өзү кар жиликке ээлик кылып, кемпирине тыштуу кабырганы сунду. Нарбото кестиги менен кашка жиликтин этин кыя туурап чайнайт. Семиз ириктин эти экен, кесип оозуна салгычакты салааларынан май тамат. “Бах! Үч ыраңга семирген койдун эти турбайбы!” деп даамына тамшанып, май тамчылаган бармагын “лап” эттире жалайт.

Тишине ылайыктап, этти майда туурап жеген абышка коюн мактайт. Өгүнтөн бери чымындатып жибербей, бакандын бийик айырмачына асып карадым деп кемпири кыпчылат. Эки жилик, төрт кабыргасы калган карчыгага табакташ болуп, үчөө отурат. Сорпосу дагы келмек.

Бир маалда бир кесим этти жаңы эле сугунган абышка тилин чайнап алган немедей тили күрмөлбөй күтүүсүздөн токтоп калды. Эки эле жолу чайнаган эти оозунда. Адегенде, карыган неменин тиши сынып кеттиби деп ойлогон Нарбото оозундагы майлуу этти жайыраак чайнап, абышканы тиктеди.

Абышка жүлжүйгөн көздөрүн сүзүп, алысты тыңшайт. Эт желип жатканын унутуп, оозундагы чала чайналган кесим этин унутуп, чоочун дабыш алгандай кулагын түрөт, ээгин бүлкүлдөтсө дабыштан жаңылчудай кулагын түрөт. Нарбото дагы кулагын түрдү. Болгону жылкынын алыстагы дүбүртүн баамдады. Абышка колундагы жилик менен кестикти табакка ыргыта салып, оозундагы этти күрмөп жутту да, май колдору менен жер таяна аяктай жерге жата калды. Чымыны ойгонгон бакшыдай туйлап, оң кулагын жерге такайт, каңырыш уккансып, сол кулагын жерге такайт, демин ичине катып, эки кулагын алмак-салмак такайт, алыстагы дабышты тыңшайт. Дабышты ажыратты белем, бир маалда жымшыйган көздөрүнүн нурун чачырата күлүмсүрөп, жулма сакалдуу ээги титиреп, “ээ!” деди. Ачып көздү жумгуча баягы күйпүйгөн Толтой абышка жок, жылкынын алыстан чыккан дүбүртүнө арбалган, аруусу кармаган, кадимки Толубай кейиптенген абышкага айланды.

- Кагылайын, Камбар-Ата! Арасында асый чыкма аргымак баратат! - деп кыйкырды абышка жерден кулагын албай. Кемпири элейип, Нарбото делдейет. Оту ичке тамызылган очоктогу чоктун үрүл-бүрүл жарыгында кулагын жерге такап, жер кучактап жаткан абышканы тиктешип, кошо арбалгансыйт.

- Айчылыкка арыгыс, күнчөлүккө чаалыгыс буудан чыкма баратат! Багуудан кетип калыптыр, кайран! - деп бакырды абышка.

Кашка жиликти кармаган бойдон катып калган Нарбото “ээй” деп кулагын салды. Абышканын оозунан дагы эмне сөз чыгарын аңдып калды.

- Жаныбардын табы жарашса, туу куйругу бир кучак тулпар чыгат, кетмен туяк, кең соору күлүк чыгат! Арман ээй, алып калаар азамат кайдан чыгат!? - деп абышка өбөктөй калып, ээгин кемшеңдетип, кейип жиберди.

Жакшы ат үчүн катындан кечүүгө даяр Нарбото колундагы кашка жиликти таштай сала, кошо өбөктөй берип, абышканын өңүнө тигилди.

- Айтканыңыз аныкпы, аба? - деди.

- Аткан октой күлүктүн тукуму экен! - деп абышка отура калып, ыйламсырап жиберди.

“Аткан октой күлүк” дегенди укканда Нарбото олжого туйтунчудай ичинен жымыйды. “Ээ, кудай өзүң бере көр!” деп кудундады.

- Алып калсам!? - деп сурады.

- Колдон чыгарчу мал эмес! Табын өзүм табамын! - деди абышка.

Колун майлыкка чала аарчыган Нарбото ордунан шарт туруп, эшикти көздөй жөнөдү. Абышка артынан түштү. Сыртка чыгышса,

талаа-түз жымжырт сыяктанат. Ай караңгы, көмкөрүлгөн асманда сансыз жылдыз жымыңдайт. “Алтүндө кайдагы жорукту баштадың?” деп кемпирдин наалыганы угулат.

- Аңылдабай, жаагың бас, мастен! - деп абышкасы эңирчектен баш багып, каарып алды. Кайра тыңшап, дүбүрттү чалышты. Токмоктун жолунда бараткан жылкынын дүбүртүн алышты.

- Ээ, катуулап жетсең, калаага киргизбей кармап каласың, - деди абышка.

- Күлүк чыкманы караңгыда тааный албайм го, аба, - деди Нарбото.

- Жеткирсең өзүм көрсөтөм! - деди абышка.

Тушоодогу атын чечип, токуй салган Нарбото абышканы учкаштырып, булдурсунун колго алып, Токмоктун кара жолуна чыкчу төтө жол менен чапты.

- Жылдыз оңдомойго жокмун, бирок жылдызым мага оң эле, - деп күбүрөндү абышка. “Сүйөөчүсү барчылап, сүйлөмөйү бар экен абышканын, көөнү эми жылдызга кетип, эмнени бежирейт?” деди оюнда Нарбото. “Токмоктун кара жолуна тезирээк жетсем, көйкүлүктү көрсөм” деп дегдеген жаны атын тез-тез теминип, абышканын айтканын аңдаган жок. Нарботонун далысына жармашып, күмүш курунан бек кармап учкашкан чүкөдөй абышканын көздөрү жылдыз толо асманга кадалат. Нарботонун казандай калпагы, калдайган далысы асмандын жармысын жаап калгансып, абышка шыкаалай карайт. Адегенде Үч Аркарды, артынан Толтойдун огу турган топ жылдызды таап, ичинен сыйынды. Толо жылдыздын арасынан Толтойдун огун төлгө кылмай адаты бар эле.

Кайсы заманда айтылганын билген киши жок, эс тарткандан уккан сөз эле: “Төбөдөгү үч жылдыз үч аркар өңдөнүп качып барат. Үч жылдыздын артындагы балбылдаган жылдыз - үч аркарды жөө кууган Толтой. Жаасын тартып жатат, эки огу сая кетип, ак жылдыз болуп кубулат, жаасын жана бир чойгондо жебе аркардын кабыргасына кадалып, капталынан кан оргуп, кызыл жылдыз болуп кубулат”.

Нарбото атынын санына камчы салам деп жатып, абышканы балтыр тушка эки-үч мертебе уруп алгандай болду.

- Жигиттин гүлүсүң, - деди абышка.

Так ошол малда согушка деп ылоого алынган үйүр жылкы кара тер түшүп Токмоктун кара жолунда бараткан. Айдоочулары “Токмокко түнү жете баралы” деп ашыгып бараткан.

Нарбото менен абышка үч чакырымдай жерге жете келип, окчун жерден кулак салды. Айдагычтары мылтык асынган орус го десе, береги эле кыргыздардан жасоол жүргөн жигиттер көрүнөт.

Ышкырыгынан, кыйкырыгынан таанып, “кыргыздар турбайбы” деди. Санаса - экөө. “Ээ, колумдан келет экен” деди Нарбото. Буйткалуу жерден чап салмакка камданып, желдирип барат.

“Астында баратат!” деп абышканын ою аргымакта, кулагы күтүрөгөн дүбүрттө.

- Акырын тур, өзүм билем! - деди Нарбото.

Чукул жерден тыңшашты. «Ботом-ээй! Мынабу Атаке баатырдын күлүгү Ноктолуу Торунун тукуму эмеспи!» деди абышка бир маалда чоочугансып. «Катыгүн! Качыра көрбө!» деп жалынды. Көз алдына арышын созгон кара жал тору тартылды, Ноктолуу Тору тартылды...

Буйтка деп аңдын оозун ылайык көрүп, Нарбото абышканы калтырмакка атынын оозун тартты. “Узап кетпегей” деп аңтаңдаган абышка аттан шыпырылып жаңы эле түшө бергенде, андуучу келип калгансып аңдын төрүнөн атчандардын карааны көрүнбөспү!

- Киши бар! - деди абышка. Аттан алыстабай, кайра учкашчудай катып калды. Дароо жүрүп кете албай аялдап, Нарбото аңдын төрүндөгү атчандарды карады. Чоочуп кеткен абышкага алты-жети болуп көрүндү, Нарбото баамдаса төртөө экен. “Балакет!” деп булдурсунун бек кармап, үн катты:

- Кимсиңер!?

- Өзүңөр кимсиңер? - деп тигилер жакын бастырды. Суук кишилер көрүнбөйт, кастыгы байкалбайт.

- Жылкы аңдып жүрөбүз! - деди Нарбото.

Сураша келишсе, Көл кылаасындагы элден ылоого алынган үйүр жылкы кеткенин угушуп, ыгы келсе колго түшүрүп алмакка чыгынган Шамшылык кыргыздар болуп чыкты. “Боомдун оозунан бери артынан калбай, акмалап келатабыз, силер тим тургула” деп кыжылдаша кетишти.

- Тим турчу беле!? - деп Нарбото менен абышка тызылдайт. Абышканын кулагына күлүк чыкма аргымактын арышын созуп, туяк таштаганы жаңырат. “Жаныбар!” дейт ичинде, сыр алдырбайт. Тигилер көнчүдөй эмес, олжого жеке туйтунабыз деген түрлөрү бар. Кыжылдашы кызыса чабыш чыкчудай, антсе Нарбото күлүк чыкмадан кур калчудай.

- Үйүр силердики, айдоочуларын чаап бергениме бир жылкы, - деди Нарбото.

- Түн бакырдыкы, жигиттер! - деп абышка жалынды. “Аксакал айтып калды, болбостур» деп тигилер көндү.

Бешөө болуп жол тороп, жылкыга тийишти. Кыйкырып келип, үйүрдүн башын тоону беттеп буруп калышса, карышкыр сыяктанып капылеттен чыккан кайсы бүлүк деп айдакчылар адегенде түшүнбөй, саамга деңдароо болушту. Карашса, үйүр жылкыны колдорунан

жулдурганы турушат. “Согуштун чыгымына төлөгөн ылообуз ушул, Токмоктогу улуктун өзүнө колмо-кол тапшыр” деп бек табышталган эле, ооздорун ачтырып, тумшугунун алдынан алдырганы турушат. “Бузуктар турбайбы!” деп эстерин жыйып, жылкы айдаган жасоолдор жылкыны ажыратып калмакка умтулушту.

- Айдоочусун чаап берем дегенсиң! - деп кыйкырды жылкы тийгендердин бири Нарботого. “Ырас” деди Нарбото. Учү коргошундалган булдурсунун колго ороду, атынын башын туурасынан тартып, жасоолдорду тороду. Адегенде колун созуп келаткан олбурлуусун тосуп, буйдамга келтирбей, төбө талаштыра булдурсунун шиледи. Булдурсундун уусу жеттиби же башы жарылып кеттиби, алдыдагы жасоол “жутту!” деп кыйкырып, жалп өчтү. Нарбото башка жеген жасоолдун төбөсүн баскан бойдон ээр үстүнөн кыйшыйганын бир көрдү.

Экинчисине жулунду. Ишенген шеригинин ачуу кыйкырып, ээрден көчүгү кыйшайып, “шалак” этип жылмышканын көргөндө, анысы оңой жоого кабылбаганын сезип, эсин жыйды. Бир жамандыкты туйду. “Караңгы аралаш кашыман чыккан кооптуу караан эмнеси?” деп, алдынан мант берип, куйругун түйдү.

“Кокуй!” деп атын койгулап, Токмоктун жолуна салды. “Бачым кабар айтайын, улукту көтөрөйүн” деп ашыкты. Чапканы жаза кеткенине ачууланган Нарбото “ата-а, кысталак!” деп, артынан камчыланды. “Өпкөңдү сенин үзбөсөм!” деп өчөшүп алды, жеткен жерден “кан кустура чабайын!” деп камданып алды.

Караңгыда эки атчан куушуп келет. Нарбото торой чаап отуруп, айдакчыны Токмоктун жолунан жаңылтты, сая кууп отуруп, калын камышка камады. Качан камышка камалганына көзү жеткенде, кашайып аты жылбай калганда айдакчынын жонун муздак тер басып, айласы куруду. Булдурсунун белендеген куугун качырып келгенде, ээрдин кашына жыгылып, кыйшай берди.

- Жан соога! - деп кыйкырды.

Нарбото Акбайпактын капталы менен келип бир тийип, омуруолоп калганда, айдакчы атынан түшө качты.

- Жан соога, акетай, жан соога! - деп жалбарды.

Үнү ыйламысырап, жалооруйт. Чалынып жыгылганда, Нарбото жон талаштыра чапты.

- Айланайын акетай! Жан соога! - деп айдакчы башын катты. Нарбото ээрден эңкейип, үңүлсө, жашы он жети-он сегизден озбогон, орусча сеңселтип чач койгон чырымтал жигит. Көзү алаят. Нарбото аяды.

- Качкан жагың каяк! - деп, тап берди.

- Акетай! Жан соога! Көл кылаасынан жыйналган жылкы эле, Токмоктун улугуна тапшырганы баратканбыз,- деп айдакчы башка сөз айта албайт.

- Жаш экенсиң, болбосо!

Сөгүнүп артка чапты.

“Жер түбүнө желип кетишти, чунак жигит кайдасың?” - деп абышка кокуйлап жолго чыгып алган экен. Нарбото атынын башын тарткычакты, учкаштырып алгычакты абышканын жүрөгү кабынан чыгып кете жаздады. Жигиттер кылчайбай кетчүдөй, жылкыларды токтотпостон чуркатып, тоо ашырып кетчүдөй чыйпыйы чыкты. Тоону көздөй баштанган жылкылар караңгыга житип, аралыгы алыстап барат.

Шамшынын оозунан жетишти. “Сөз бекиткен элек!” дешти. Дешсе, жигиттер жылкыны бир коого тыгып, «арасынан тандап ал!» деп туруп беришти. Абышка караңгыда көп жылкыны бир айланып жиберип, “ал тээтигил арча торуну!” деди Нарботого. Абышканын жылкыны бир тегеренип туруп, торуну айтканынан, торуну тааныганынан тигилер шекшиништи, “бу куу абышканын бир билгени бар окшойт, тегин жерден артынан түшө аңдымак эмес, буудан чыкманы алдырдык, канттик“ дешип, шашып жатышкан немелер тору атты кармагып, Шамшынын төрүн көздөй ылдамдашты.

Нокто салынган атты кармап кала берген абышка алдастап, ары чыгып бир карайт, бери чыгып бир карайт. Антсе, «жаңылып калдыбы?» деп Нарбото алдастайт. Жок, торунун өзү экен. Жазбай тааныганын карачы, Ноктолуу Торунун туягы экен! Абышка аттын мүрүсүнөн үнсүз сылагылайт. Ичинде бугу бар эле, буулукканын чыгармакка камданып, өксөп ийбей карманып, эңшийген ээгин кымтынат. Капчыгайды өрдөй чапкандар уулуганын угушса кайра чаап келишчүдөй абышка унчукпайт. Абышканын ою менен болуп, Нарбото дагы унчукпайт.

Жылкылардын дүбүртү Шамшынын төрүн өрдөп барып, алыстап барып үзүлдү. Мына ошондо абышка өкүрүп барып торуну баса калды. Мойнун кучактап өңгүрөдү, жалына мурдун тыгып, жыттагылап өңгүрөдү, тал-тал болгон көкүлүнөн сылап жатып өңгүрөдү. Көзүнөн буурчак-буурчак жаш кетип, сакалы ылдый куюлат. Жону жуурулуп, жоор болгонун көрүп боору эзилет. “Ок жылаандай октолчу, Ноктолуу Тору өзү экен! Эмне мынча кор болдуң!?” деп ыйлайт. Абышканын өңгүрөп жибергени Нарботого өөн көрүндү. “Кызык киши го! Жин тийгенсип, ылайыксыз жерден ыйлаганы эмнеси?” деди.

- Токтотуңуз, жаман жорук баштабай! Ай-талаада ыйлаган кайсы жакшылык! Соо кишинин кылаар иши эмес! - деди.

Чолпондой көзү жайнап жылкы турат, жер чалып, кошкурунат. “Жаныбарым, үркпө!” деп абышка улутунат. Мүрүсүнө жүзүн такап сүйкөнөт, көзүнүн жашын сүртүнөт. Атакенин заманына көчүп баргандай сүйлөнөт. “Атаке калмакты куугандагы, Көкжал Баракты сая кууп, көк желкеден алчудагы тулпардын тукуму эмеспи!” дейт. “Абылай менен чабышта жаралуу баатырды жоо колуна карматпай, андан мындан бир аттап, ала качкан аргымактын баласы эмеспи!” дейт.

Этинен азып, шапайган тору ээсин тапкандай, эзелки бир ээсинин колуна түшкөндөй элирип, эликтей туйлады. Көздөрүн жоодуратып, кулактарын камыштай тикчийтип, терebelди жаңырта кишенеди. Шамшынын тоолору кошо кишенегенсип, кокту-колот жаңырды. Атаке заманындагы аттын кишенегенин уккансып, абышка мас.

Аруусу келген абышканын көз алдына Атакенин тушундагы тулпарлар тартылат: “Кыркмачкери бар эле, Көк чологу бар эле, Керкулун деген бар эле, Ак кызылы кайда эле?” деп шолоктоду. Аягын таппай калды.

Абышка качанкы тулпарларды жоктоп санаса, Нарботонун эсине ошол тулпарлардын ээлери түшөт: Бердике, Садыр, Жайыл деп. Кайра туруп, ою бузулат. “Курган чал, минтсе атты береби?” деп, талашка түшчүдөй кызганды. “Кекселигин карматса, көргүлүктү көрөт!” деп кекенди.

- Көтүбүздөн жасоолдор куугун түшсө!?! - деди Нарбото.

Абышка эсине келди.

- Жөнөйлү, - деди бөжөңдөп.

Нарбото экөө учкашып, тору атты жетелеп үйгө бет алышты.

- Чоочун көзгө көрсөтпөй багалы, тулпар экенин билишсе уурдайт, орус билсе соёт. Күндүз талаада далдаа откозуп, түнкүсүн үй ичине кишендеп байлайлы, - деди абышка.

Чоочун бирөөгө алдырып жиберчүдөй коркот.

- Сен кетпе, Нарбото! Чыпчаң бир жумада тыңытып беремин, анан алпарып айлыңда бак, барып көз салып турам, - деди.

“Ээ, абышка сөзүндө турат экен!” деп Нарбото ичинен жымыйды. Катын-балага карабай калмай болду.

Апкелип, түз эле үйгө жетелеп киришти. Кагуу жегенине кайыл кемпир кирпич какпай абышкасын күтүп отурган эле, аттын ноктолуу башы босогодон көрүнгөндө эле күйпөлөктөп, үйдүн эр жак капшытын бошотушуп жиберди. Эргилчеги жапыс үйгө киргенден үркүп, ат адегенде кошкурунду. Абышка ноктосун тарткылап, Нарбото артынан камчылап, машакаттанышты. Жону эргилчекке урунуп, жоору канап кетти. Болбой жатып киргизишти.

Жанараакта эле кара жолдо чаң сапырылтып келатып, эми минтип капталы менен кийиз үйдүн капшытын тиреп, кишилер менен чогуу тыгылып калганына эси эңгиреген тору ат арткы аяктарын талтайта тура калып, сийип жиберди. Саарасы казыктай жерди оюп кетти. Үрүл-бүрүлдө көзүн жүлжүйтө тигилип, ат сийдигинин тунук чыкканын байкап койгон Толтой:

- Эх, жаныбарым! Ноктолуу Торунун сийдигинен болгон күлүк чыкма! - деп сүйлөндү.

Үйдүн ичи чыла жыттанып, абышка чылым чеккендей мас. Кемпири сырттан бир кучак чөп жулуп келип, алдын кургактады. Караңгыда сынына көзү канбай калды эле, абышка үйдүн төрүнө тура калып, атты талбай карап кумарланды. «Кара саны түрүлүп» деп, тору этине толуп турган санын айтты, «кар жилиги кадоодой» деп, кар жилигине көзү кадалып турду, «түпөк куйрук, кең соору» деп, куйругу менен соорусунун сымбатына бир түрлүү куштарланды. Бир эле көзү жете бербегени - Атакенин тушундагы күлүк тукумунун атакеден адашып кеткени.

- Эмнеси? - деди.

Десе, Нарботонун оюна абышканын «Атакеден ырк кетип» деген сөзү келди. Бала көрбөй өмүрү өтүп бараткан абышканын төбөсү бала тапкандай көктө. Кайгычыл абышкасынын мынчалык кубанганын көрбөгөн кемпири кошо кубанып, ыгы менен.

Үйдүн ичи сапырылып, жарымын ат жалгыз ээлеп, калганын үчөө ээлеп, желбей калды эле деп, табактагы эттен жеп, жармадан кере жутуп, түн бир оокум дегенде жатып калышты. Кенен жерден ушул тепкедей жондун үстүнө корголой конгон үйдүн керегеси тартылгансып, тар үй ого бетер тарый түштү. Кишилер эптеп жайланышты. Кемегенин түбүндө ээр жазданып, Нарбото жатат керилип, “жомоктогу Толубай сынчыга туш келдим бейм. Катынымдын көзүнө карабай чыкканымды карачы, өзүмө куп ылайык жарашкан күлүк таптым, орус шек албагандай ээлеп аламын бейм!” деп. Төр ченди ээлеп абышка жатат, “өңүмбү же түшүмбү? Нарбото болбогондо кайдан?! Табына келтирсем Нарботодой кайбарга жарашчудай ат экен, оруска алдырбай ат кылаар!?” деп. Кемпир жатты томпоюп чыгдан жакта, “жаман чалым Эр Толтойдун кебин кийгенсип, Суркийикти илгенсип, эргиштеп алган тура!?” деп. Көз алдына экөөнүн жаш кезеги элестейт, кыраңда гүл терип чуркаган кыз кезеги элестейт, абышкасынын эргиштеген гүлжигит кези элестейт. Жаш чагында ушинтип эргиштеп турчу эле...

Сак жатышты. Ат кошкурунса көздөрү умачтай ачылып, кулактарын түрө калышат.

VIII

Бордунун ичине барган пристав көп солдатты, ээрчиткен төрөлөрү менен ошол түнү Камбар болуштун айылына конуп калгандан, “орус бар” деп эл чоочуп, болушка караган айылдар көз байлаганда эле жайлана баштап, эртелей жатты. Демейде, эл тегиз отургандан кийин деле кыр-кырдагы жылкычылардын шырылдан айтканы, кыздардын жылаажындай шыңгырап күлгөндөрү, ак чөлмөк аткандардын кыйкырыгы, дүмпүлдөк ойногондордун каткырыгы караңгыны жарып, болуштун айылы шандуу турчу эле. Анын бири жок, өзөндүн шоокуму гана угулуп, айылдын үстү тунжурайт. Орустун жатып алганын жаман көрүп, балдары салдатка кетсе, орус ушинтип ээлеп калаары, үстүнө келип жатып алаары элестеп, элдин эси чыккансыйт.

Уйкусу качып, көпкө чейин чырма эте албай жаткан Камбар болуштун оюна алда немелер келди. “Улуктан келген суракчы өлгөн жигиттин бүлөөсү менен жолугат дейт. Тетири сүйлөп турушса, кантип билип алсын. Биле койбос!” дейт ичинде. Өзүн-өзү сооротуп, капталына оодарылат. Катуу уктап кетсем деп, жаздыгына башын тыгат. Учугу үзүлбөгөн ойлор уйкуну качырып, кайра тооруйт: “Нарботонун чычайып, кыраңга чыга калганы эмнеси? Испискенин башына коюп, кутулбасам сенден” дейт. “Бүгүн үйүнө түшкөн жок эле. Катын-баласын карабай, кайсы бузуктун ичинде жүрдү экен? Үйүнө түнөбөй, чий түбүн жырткан боз балдарга үйүнүн түбүн андытып...” деген ой кылт этти. Караса, Нарботонун “катыны кетип калгай” деген карасанатай ой басып келатыптыр. “Катыны кетсин деген катындардын иши эмеспи” деп, өзүн башка ойго алаксытып, пристав менен ымаласын ойлоп, оонап жатып, акыры көзү илинип кетти.

Оор уйкунун ичинде демейден башка түш көрдү. Түшүндө жылдыз толо асманды аралап, жылдыз болуп кубулган жан-жаныбар, кишилерди көрдү. Кудая тобо, ааламды аралап жүрсө аркар кууган Толтойго кез келди. Даана кебетеси жердеги көзгө урунбай жүргөн тура, анык Толтой кырдач мурун, муруттуу экен, көзү кыйгач, айдар чачтуу экен! Жылдыз болуп кубулган Эр Толтой өгүздүн белиндей жаасын керип турат, жылдыз болуп кубулган үч аркар безип турат. Аркада чубалган майда жылдыздар - Актаман сындуу чураган тайгандары. Аркарларды кууп алган Эр Толтой саадагын жамбашка салып, керилип жаасын чойот. Сыр жебелер сызат. Сая кеткен эки огу ак жылдыз болуп кубулат, сайылган огу кызыл жылдыз болуп кубулат. Кабырга тушка ок жеген аркардын капталынан кызыл жаян кан оргуйт. Жерге тамып түшчүдөй чоктой болуп кызарат. Жаралуу

аркар аркыраган жүрүшүнөн жанбайт, капталынан аккан кан жел менен жел болуп чачырап, бетке тамат. Жеке Толтой, үч аркар! Бирде көздөн кайым кетип, кайра пайда болуп, таманы катууга тийбей, желге таканчыктап, желдин катуулугун туюп, ай- жылдыздын арасында Актаман тайганын агытып Камбар кошо барат, Толтойдун артынан барат...

Ушундай таттуу уйкуда жатканда, Сары жылдыз балбылдап жанганда, аттын таскагы угулуп, иттер абалады. Камбар ордунан шарт туруп, чалбарынын ычкырын чала-була байланып, чепкенин жамынып, шашып чыкты. Улуктар жаткан боз үйдүн тушуна атчандардын чаап келип, “Господин пристав!” деп, удаасы менен кыйкырып калышканын кулагы чалды. Пристав чыкканча демиктирип жиберишти.

- Господин пристав! Господин пристав! - деди атчандардын бири үнүнүн барынча. Экинчиси солдаттардын башчысын шаштырды:

- Господин сотник! Господин со-отник! Срочное сообщение!

Айыл бүтүн ойгонду, эркектер боз үйдөн моюндарын созуп шыкаалап, катын-калачта жан жок. Кемпир-чалдар келме келтирип, уйкудан ойгонгон балдар жууркандарына башын катып, кулак салышат. Шымын жаңы курчанып, күрмөсүн чала кийген пристав өтүгүнө аягын салганга үлгүрбөй, жылаңайлак чыга келди.

- Что случилось? - деди.

Катуу келген казак-орустардын улугу өрөпкүп араң сүйлөп, кыска гана “кыямат!” деп кыйкырды. Уйкусураган пристав “селт” дей түшүп, эсин жыйды.

- Доложи быстрее! - деп барк этти. Өткөн кечте Камбар болуштун коногунда бешбармакка карк тоюп, кымыздан кере жуткан жаны “карт” этип кекирип койду. Аңгычакты көзүн ушалап сотник келди. “Токмоктун кара жолунда ылоого келаткан жылкыларды кыргыздар уурдай качты, айдап келаткан эки жасоолдун бирин жайлап салышты. Бузуктар жылкыларды Шамшынын ичин аралатып кетишкенин кутула качканы айтып келди. Он чакты жылкыны алдырдык!” деп билдирди казак-орустун улугу.

- Кто погибший? - деди сотник.

- Жасоол кызматын өтөгөн кыргыздардан! - деди казак-орустардын улугу.

Пристав ичинен “өх, өзүлөрүнүкү турбайбы!” деп жеңилдеп калды.

- Кайсы маалда болгон окуя? - деди пристав.

- Жасоолдун болжоосунда түн ортосу, балким, түн жаңыдан оогон маал, - деди чабарман.

- Жолго жыйналгыла! - деп буюрду пристав.

Саатына карап, түн ортосунан бери үч-төрт саат өттү деп боолголоду. «Үч сааттын ичинде Шамшыны аша алышпайт. Мүмкүн ичинде жатышат» деп, ууруларды кандай да болбосун кармап калууну дегдеди. Кандай уурулар экенин көргүсү келди. Арт жагынан жетпесе, алдында жаткан орустарга айттырып, тосууну ойлоштурду. «Столыпиного кантип айттыруу керек?» деп, Кара-Кочкордогу Столыпино кыштагына жасоол аттандырууну ойлоду.

Сотник солдаттарды көтөрдү. Алар жаткан жак кыймылдап, бака-шакага толду. Таң каракчы маалда солдаттар шайма-шай жасанып, жарактарын асынып, аттарын токунуп, жолго камданып калышса, айыл ичи кошо көтөрүлгөнсүйт.

“Эмне болуп кетти деп?” Камбар болуш аң-таң. Дароо жакындап баралбай, саамга турду да бакылдагандарды көздөй басты. Жакындагы боз үйдөн чыга калган жигиттери жандап басышты.

- Биристаб-бай, тынчылыкпы? - деди тынчы кеткен Камбар болуш. Приставдын кабагын чытып алганын байкады.

Пристав тилмечин чакыртты. “Шашылыш жөнөөгө туура келет, жагдайыбызды Камбар мырзага түшүндүрүп, коноктордун атынан ыраазычылык айтып кой” деп, көп нерсени айтты. Өзү ичкери кирип кетти.

- Камбар мырза! Улуктар солдаттарды алып, шашылыш жөнөйт. Согушка алынган жылкыларды айдап, Токмокко бараткан эки жасоолго кыргыздар кол салыптыр. Токмокко жеткирбей. Түнү болгон окуя. Уурулар жасоолдун бирин өлтүрүшкөн, жылкыны айдап кетишкен. Уурулардын Шамшынын төрүн беттей кетишкенин аман калган жасоол айткан, - деди тилмеч.

“Орустун жылкысына тийишиптир!” дегенди укканда Камбар болуштун сөзү оозунан түшүп, “кудай өзүң сактай көр!” деп, чепкенинин жакасын карманды. Орустун жылкысын Токмокко киргизбей чаап алат дегенди угушу ушул. Анан да жасоолду өлтүрө чабышса!.. Түгөл унчукпай туруп калышты. Саамга турушту. “Кап, ылайыгы келбей калды. Баламдын мектепке түшкөнүнө төлөмөрүн дурус кайтара албай калдым” деп Камбар болуш оңтойсузданды.

Боюн жасанып-түзөнүп боз үйдөн пристав чыкты.

- Камбар мырза! Шашылыш баратабыз, калаадан жолугабыз. Бир жумадан калтырбай спискени алып түшүңүз, ага чейин ууруну издегенди унутпаңыз, тезинен кармап жасоолдун колуна тапшырыңыз! - деди. Тилмеч түшүндүрдү.

- Мен айткан сунушту терең калчап көрүңүз, - деди пристав акырын. Тилмеч дабышын бийик чыгарбай, оодарып берди.

- Жакшы болот, - деди Камбар болуш оозуна башка сөз келбей.

Атчан солдаттар заматта жасалып бүттү. Пристав кошо келген улуктары болуш менен кол алыша коштошуп, меймандостукту ченебей көрсөтүп, коноктогону үчүн алкап, далыга таптап, арабага отурушту. Сотниктин бийик дабышы чыгып, аны укканда атчандар тегиз какайып, алды бир кишидей ордунан козголду. Мындай ирээтти биринчи көрүшкөн Камбардын жанындагы жигиттер “аскер башчынын “жүргүлө!” деп кыйкырганы го” деп түшүнүштү. “Маңка каздай болуп, аттарынын катар-катар болуп, тизилгени кандай” дешип, ошону да жаңылык көрүшүп, көздөрүн алышпайт.

Пристав, солдаттар түгөлү менен жыйылып, айылдан узап кеткенче таң дүмпөйүү маал болду. Көрүнгөн боз үйдүн эшигинен шыкаалап, моюндарын созгон кыргыздар орустун кеткенин көрүшкөндөн кийин бөрктөрүн баса кийип, чепкендерин кымтына туш-туштан басып келишип, Камбардын жанына чогулду.

- Тынччылыкпы? - деп үн салышат.

- Токмокто кесектер орустун жылкысына тийип, жасоолдордон өлүм бар экен. Согушка деп казыналыкка алынган аттар экен, Шамшы жакка алып качышыптыр. Биристаб изине түшөт көрүнөт, - деди Камбар. Уккан кулактарына араң ишенип, тургандар таң.

- Заман минтип атса, орустун жылкысын чаап, оруска тийишкенден коркпогон кандай жүрөгү тоо немелер? - дешти.

- Казыналык жылкыга тийген кимдин эли болушу мүмкүн, - дешип, уккандар баштарын чайкайт. Жылкыга тийгенди илгери “баатыр” деп коюшчу эле, бул сапар “баатыр” деп айта алышпайт. “Кайсы бузук?” деген болушат.

- Тынайлар го! - дегендер болду.

- Шамшыга кетсе темир-болот же черикчи болмогу мүмкүн, - дегендер чыкты.

- Токмоктун жолуна жакын дагы кимиси бар? Бир катылса же тынай, же темир-болот же черикчи катылат - деп, дагы бирөө айтылганды колдоп кетти.

“Кеп ким катылатта эмес! Токмоктун жолуна башка кыргыз жакын чыга албайт” деди Камбар болуш оюнда. Таң калды. “Темир-болот, черикчи Тезекбай менен Канааттын ыгынан чыгып, кантип ээнбаштык кылсын?” деп акылы жете бербейт.

- Атаке болушунан болмогу мүмкүн, - деди Камбар.

Тургандар “кандайча?” дешип, болуштан сөз күтүшөт.

- Атаке эли адегенде Тынайдан өзүнчө болуш болуп бөлүндү. Аны менен токтобой, Шабдандын балдарынын үстүнөн арызданып жүрүшүп, Самүдүндү каматышкандан бери, тынч эмес деп угам. Сарыбагыштын кара чарба кедейлери манаптан жарабайт дешип, манапты жыгып, кедейден чыккан кишини болуш шайлап алышкан. Кедейди уккан кайсы заманда болгон? - деди Камбар болуш.

- Неси болсо да жүрөгү тоо немелер экен, - деди дагы бири.

- Ошентип тоо жүрөк болбой эле койолу, ыгы келсе коёндой коркок бол деген, - деди Камбар болуш.

“Анысы да ырас” дешип, унчукпай калышты. Камбар болуш үйүнө кирип кетти. Жанындагылар кобурашкан бойдон калышты.

Шамал жүрчүдөй кейиптенип, желдин желиши катуулайт. Желдин жүрүшү катууласа, асманды карашып, ай арасы экенин эстешти. Ай арасын сүрүштүрүп, баш оона бүткөн-жогун такташып далайга кобурашты. Айдын кылайып, чалкасынан жаңырганын айтышты. Бугу жаныбардын башы оогон жагына басканы бүткөн, баш оона бүтү дешти. Бугу менен маралдын куушканы башталды, үйүр-үйүр көргөнүбүз, үйүрдүн кылганын укканыбыз бар дешти. Карыган энесин эл катарынан калтырбай баккан, туяктан жалгыз мерген жигит бар, ошол мергендин айтып келгенин өздөрү көргөндөй кызык кылып айтышса, сакалдуулары бир сыйра тамактарын кырынып, сакалдарын сыланып тамшанышты. Бугу жаныбардын маралга тынбай жүгүргөн чагы! Күркүрөп кирген бугунун кер маралга күндөп-түндөп кыйгачтап секирген маалы! Бугу-марал бирин-бири күсөшүп, сагынышкан кишиче үйүгүшөт, бугусу үйрүлгөн сайын, учасын такап шынаарлаган маралы чычаңдарын чычайтып, “утур-утур келе бер, күсөгөнүң ала бер” дегенсип, ызгырыгына көнөт, ыгы менен болот дешти. Ай атынын аталмагы ушундан, баш оона бүткөн чактан аңчылардын бугу менен маралга ууга чыкпаганы ушундан. “Эх, жараткандын жаныбар!” деп тамшанышты. Ушинтип, таң куланөөк атканча, кыз-келиндер көнөктөрүн белендеп, бээ сааганы басканча ай сүрүштүрүштү, айдын атын кошо сүрүштүрүштү. Аяк оона башталган!

IX

Ошол күнү Камбар болуш бесирин кашына отургузуп, солдатка алынчулардын тизмесин түшүрдү. Адегенде, алыс туугандардан баштады, анан кыйыр туугандардан баштады. Тизме үстүндө алпурушуп отурса түндөгү түшү улам оюна түшөт. “Баланчанын түтүнүнөн мынчаны жаз, түкүнчөнүн түтүнүнөн анчаны жаз” деп ыңгыранып, кайталап алганын кайта өчүртүп, “кайсы түтүн калды?” деп, эстеп отурду. Түндөгү түшү улам оюна түшөт. Ортолоп калганда “Нарботону кош” деди. Бесири башын бир көтөрүп, «жалт» карап калды эле, үнүн өктөм чыгарып, “жаз!” деди. Ушинтип, көргөн түшүн бир ойлоп, “Үч Аркарга учуп барганым эмнеси, сызган октон кан тамганы эмнеси?” деп ойлоп, “дагы кимди

кошуп салсам” деп ойлоп, ойлогону чаржайыттангып жатып, катчысы экөө түш оогондо барып, бир топ кишинин атын тактап, тизмени камдашты.

Жаздырып болуп, бир иш бүткөргөнүнө жеңилдеп алды. Эми, приставга колмо-кол тапшырмагы эле калды. Катчысын айдап жиберип, аялынын кашында калганда түшүн айтууга камданды. Адегенде, кымыз сурады. Сабоону карсылдата бышып калган аялы кесе толтура кымыз сунду эле, суусап турган жаны шыпкай шимирди. Кымыз ачуурак тартканын байкады. Ачуурканган жаны, көзүн бекем ымдап алып, “чөп катый түшкөнгө сөөк кымыз даамдана баштаптыр, аяк оона эмеспи” деди оюнда. Анан төкпөй-чачпай түшүн айтты.

- Байым, аян түш көрүпсүң! - деп жаркылдады аялы.

- Жылдыздап учканың - дөөлөтүңдүн артканы, жаа тарткан Толтойдун жанына барганың, зоболоң мындан да көтөрүлүп, дайым жакшылар менен жанашасың, сызган октон кан тамганы - душманың жеңилет, аркарды алдыга салганың - душманыңды алдыңа салып айдайсың! - деп жакшылыкка жоруду.

Аялынын сөзү Камбар болушка жагып, жакшылар десе “жандыралы го” деп ары жагын өзү жоруду. “Ырас, оезной, биристабдарды жандадым, манаптар менен табакташ, болуштар менен ийиндеш жүрдүм, жанына бара электен жандыралы Куропат менен Болубаум эле калды. Касташымды жеңгеним, Нарботону айдаганым эмеспи!” деди оюнда.

Солдаттыкка деген тизмени дагы бир ирет ойлоп, “Нарботону айдап кутулайын эми” деп, желкесин кашынып отурса, аялы ойго келбеген сөз козгоп, “Абдулла Тайкын өлүптүр!” деди.

- Тайкыны ким экен? Кайдан угуп жүрөсүң? - деди Камбар болуш. Мындай атты Камбар болуш укпаптыр.

- Баята, тынай элинен чапкылаган жигиттер төмөнкү айылды аралап, айтып өтүшкөнүн катындар айтты. Алматы жактын баштык кишилеринен имиш, - деди аялы.

- Ошентип да кабар айттырышабы? Алматынын казагы болсо чапыраштыдан же албан-субандан болоор, - деп Камбар болуш андай атты эстей албай, тааныган казактарын түгөл эсине түшүрүп, андай кишини биле албай, анан да алардын кабар айттыргандагы жөнүн түшүнө албай, таң калды. “Качантан бери кабарды ушинтип айттырып калышкан? Жакшылардан болсо, кабар тараткан чабарманы аттан түшүп, болуштун үйүнө баш багып, анан угуздук, демек, кара таман казак өлгөндүр?” деди. “Кара таман” дейин десе ага окшобой туру, “качантан бери кара чарбанын өлгөнүн мүлдө журтка жар салчу болушкан?” деп ойлонуп, акылы жете бербейт.

Анан адатынча аялын жумшап, “Канжыгамды камда! Камчымды камда! Куржунду беленде!” деп булкунуп, кыртышы суу көтөрбөгөндөй түр кылып, кагынып-силкинип, эринчээк түр менен эки аягын өтүгүнө салган аткан. Тынайдын жигиттери аралаган айылдын кабарын билгени барган аткан.

Чапкан аттын дүбүртү чыкты. Тыңшаса, жакындап келатат, болуштун үйүн көздөй чаап келатат. Камбар болуш кончун батыраак батырып, кементайын желбегей жамынып, “карайынчы” деп үйүнөн эңкейип чыга бергенде, куюндаган төрт чабаган элирген аттарынын ооздугун бекем тарта, эшик тушка туруп калышты. Экөөнүн кийиминен оруска жасоол жүргөн жигиттерден болоорун тааныды, калган экөө кылыч-мылтык асынган казак-орус. “Чак түштө минтип чабагандаганы эмнеси?” дегенче болбой, чабармандын бири энтигип:

- Болуштун үйүбү? - деди.

- Ооба, болуштун үйү. Жайчылыкпы? - деди Камбар болуш каадасынан жазбай.

- Айлыңызда ууру бар! Кармаганы келдик! - деди жасоол.

- Кайсы ууру? Эмне уурдаптыр?!

Камбар “оозу жаман” деп чоочуп кетти.

- Түндөсү Токмоктун кара жолунда уурулар казыналыкка алынган жылкыга тийген. Урунун сиздин айылдан болоорун качып кутулган мынабул жасоол тааныган, - деди кыргыз жасоол жашыраак жолдошун көрсөтүп.

- Оозуңду кара! Жалаа жапкан жакшы эмес! - деди болуш.

- Түндө жылкы тийгендердин арасында элиңизден киши бар. Даана тааныйм. Өңүн дагы, алдындагы атын дагы тааныйм, - деди жигит.

- Кайдан таанып жүрөсүң? Айсыз түндө көргүдөй көзүңдө чырагың барбы? - деп опурулду Камбар болуш.

- Аба, какшыгы жок эле! Кудаяндын жигиттери менен Боролдойго келип, көкбөрүгө түшүп жүргөндөрдөн. Эсимде жок аты. Даана тааныдым, - деди жасоол. Нарботонун колунан өлүп кала жаздап, кутулганын айта албай турду.

Камбар болушту ачуусунан майда калтырак басты.

- Тааныганың бышыкпы? Канча киши экен? - деди.

- Анык. Камчысын шилегени белендеп, чукул келген кишини кантип тааныбайын.

Жасоол шектүүнүн кебете кепширин сүрөттөп берсе, Нарботонун кудум өзүн айтты.

- Чаап жаак, көзү чекир, мурутчан жигит. Көрсөм тааныйм, - деди жасоол.

“Түндө жылкы тийгендердин арасында Нарбото болгон окшойт” деп боолголоду Камбар болуш.

- Кашкасы таноосуна жабышкан, ак туяк аты бар! - деп кошумчалап койду жасоол. Аттын кашкасын, оң туягындагы акты айтып отурса, “мынабул каапыр Нарботонун Акбайпак деп койчу кашка атын айтты”, - деп Камбар болуш чындап ынады.

Өткөндө өз баласын баш кылып, Кытайдын чегине баргандарды тилдегенден кийин жылкы тийүүгө, болгондо да орустун жылкысына тийүүгө кудаян болушунан бирде-жарым кишинин батынаары үч уктаса түшүнө кирген эмес. “Тилдедим” деп ойлогон.

- Өзүң кайсы элден болосуң? - деди Камбар болуш.

- Шамшы болушунан, нурмамбет элинен, - деди жасоол.

- Аттан түшүп, үйгө киргиле, даам ооз тийгиле! - деди Камбар болуш.

-Антүүгө чоло жок, аба! - деди жасоол.

Өңү сурданган кылыччан казак-орус кыргыз жасоолго бирдеме деп айтты.

-Пиристабка не деп айталы? Уруну кармап бере аласыңарбы?

- деди жасоол.

- Биристабка салам-дубай деңиз, ушул сөзүмдү кемитпей жеткириңиз, ууру-кескини издейбиз, тузакка илинээр менен кабарын айттырам, - деди Камбар болуш.

Жасоолдун айтканын котортуп уккан соң казак-орустардын улугу өңдөнгөнү “болуштун өзү приставка түшсүн, кыштакка эмес, Токмокко” деп айттырды.

- Куп болот! - деди Камбар болуш.

Баятан кымызын камданып турган аялы кымыз сунду эле, кыргыз жасоолдор бирден аяк кымызды көмкөрө тартып, орустар баш тартышты. “Буга чейинкилери ичип эле жүрүшчү, бул улуктар сыйдан баш тартты” деп болуш өзү, ага болуша карап турган бүлөөсү көңүлдөрүнө жаман алды.

Чабагандаган төрт атчандын келгенин көргөн кыргыздар үй-үйдүн түбүнө көчүк басышып, үй түбүнө ээр токумун таштаганы ээрге отуруп, ээри жогу көрпөчө, көлдөлөң алдырып отуруп, туш-туштан жалдырашып, жакын келишпей, “эмне кабар тарайт?” деп кулактарын түрүшөт.

- «Исписке» деп атышты эле, испискеге келдиби? Испискеси деле көрүнбөйт, - деп өздөрүнчө божомол кылат.

Ал эми атчандардын аттан түшпөй сүйлөшкөнүн, кымыз сунса жасоолдон башкасы ооз тийип да койбогонун көрүшкөндө, мындай болчу эмес эле дешип, жүрөктөрү бир жамандык сезгенсип, көзүбүз жамандык көрбөсүн дешип, кудайдан тынччылык тилешип, төрт атчан имерилишке киргенче карап турушту.

«Бул саам байга калпычы болбоюн. Уурусун издесе издейин, Нарбото болмоктон кимиси болсун, уурусун тутуп берейин» - деди Камбар болуш оюнда.

Кудаяндын кыйырына илгери-кийин аты угулбаган, кайдагы-бир Тайкындин оо дүйнө салганы тууралуу айттыргандары “журт жапырт көтөрүлүп, орусту ура баштагыла!” деген белги болгондугун, сарыбагыш менен Алматы казагы ушинтип тымызын кеңеште сөз бекитишкенинен Камбардын чындап кабары жок эле. Жашыруун полициянын айтуунда кабар тараган жердин баарында тузем калкы болуштарды уруп, баш ийүүдөн чыккан. Жылкы тийгендерди кууп чыккан пристав ар кайсы жерден эл бузулганын угуп, Токмокко кайтып кеткен эле.

X

Тоо койнунда салкындап, жайлоонун кызыгына баткан кыргыздарды коогалаңга салган ошол жай экинчи кетпес элдин эсинен! Замандын түрү көз ачып жумганча өзгөрүп, элдин түрү ирмем сайын өзгөрүп, демейде тунжурап тургансыган коңшу элдердин кымгуут түшүп, ат куйругун түйгөн жигиттердин ары-бери чапкылап, алып учкандары, өрөпкүгөн немелердин “өрттө тизмени, өрттө!” деп ойго келбегенди айтып кыйкыргандары, болуш-ыстарчындырга моюн бербей, кажылдашып айтышып, «чабышабыз» деп чамынгандары алданемеден кабар бергенсийт. Каңшаары каргыш болуп угулуп кудаянга жетип турду, «орус кыргызды урушка айдап, жерден биротоло көз жумдурмакчы» деген кайгы басып турду...

«Камбар болуш биристаб менен жең ичинен сөз байлап, аскерге барчулардын испискесин түзгөн имиш, жардыларды салдаттыкка жыгып, жакшылардын балдары барбайт имиш» деген сөз тарады аңгыча. Болуштун салдаттыктан сурап калаарынан үмүттөрүн үздү. Ушунун баары пристав конуп кеткенден кийин, туура бир аптадан кийин болду. Айылга төрөлөр конуп кетпей эле, кара жолтой конуп кеткенсип, бүлүк салган төкмөлүү заман башталды. Үмүттөр үзүлгөн, кыял-тилектер кыйраган заман башталды...

«Биристабдын тапшырмасын бүтүрүп, Нарботону баш кылып салдаттыкка жыгып, анан сөз берип койдум эле, эл тынчыганда солтодогу досума жуучу жиберсем, Мукайды жыл айлантпай үйлөп, апам өлбөй тирүү турса, жанына өзүнчө бөлүп койсом» деген Камбар болуштун кыялы ойрон болду ичинде. Атасынын кыялына

кошулуп Мукайдын бир кыялы ойрон болду. «Кудалаган жерибиздин кызы Айчүрөктөй ашкан сулуу» деп шакылдак жеңелери кеп кылып, «Эй, эрке бала! Аларың ай десе аркы жок, күн десе көркү жок, жомоктогудай сулуу» деп, Нарботонун аялы кошо айтып дегдетип, делебесин козгоп коюшту эле. «Анчалык сулууну көзүм толо бир көрсөм» деп Мукай дагы дегдеп, көрбөй жатып сугун артып калды эле. Кудалап барышпагандан кийин, баары көргөн, баары билген айчырай кызды жалгыз Мукай көргөн жок, же бир атын сураганга ылайыгы болгон жок. Ошону менен аты белгисиз Айчүрөктүн бүркөнчөгүнө же колу тийбей же буластаган басыгын көрбөй, армандуу калды, аты белгисиз сулуунун Айчүрөктүгүн билбей-туйбай калды.

Элде мурда, аяк оонанын сегизинчи күнүндө «кыйык иш билинди» деп кудаян ичи кырды-бычак түшүп, өз ара жаңжалдаша жаздады. Так сегизинде чырдашканы, чыр таң атпай башталганы журттун эсинде. Анткени, так ошол күнү урушуп, кайра жарашып, анын ортосунда балдар эки орусту өлтүрүп, кечкурун жалпы журт оруска жоо болуп, отуруп калган. Ал эми Мукайдын бул күндү мээсине кыт куйгандай жаттап калышынын жөнү өзүнчө. Кийин «август айынын сегизи болчу, эртеси, августтун тогузунда, ооба, августтун тогузу күнү таң атпай» дегенди кайталай берип, жадынан жангыс болгон.

Адегенде, атчан жигиттер таң атпай жыйналып келди сүйлөшүп алгансып. Боз үйдүн тушунан болушту омурулоп, «тизмени көрсөт!» дешкенде үйдөгүлөр түгүл, түгөл элдин үрөйү учкан. Жети атадан бери келаткан сөөлөткө шек келгендей, Кудаяндан калган кут учуп кетчүдөй болуш бүлөөсүнүн көөнү иренжип, көңүлү кирдеген. «Топтошкон томожктардын эмне кылганы?» деп энесинин сүйлөнгөнү Мукайдын эсинде. «Жарыбаган жардылар» деп тилденгени эсинде.

Жигиттер камчы үйрүгөндөн кайра тартпачудай, аксакалдардын тилин укпачудай көрүнгөндө Камбар болуш тизмени каткан жеринен сууруп, колдоруна карматты. Көрсөтсө, жөн жерден шек алышпаптыр, жанындагы катчысы моюн толгоду эле, «өлөсүң, жаныңдан түңүлсөң!» деп опузалап окутушса, жалаң кембагалдарды жыгыптыр. Жакшы аттуулардан Нарбото жалгыз экен.

- Жалаң бей-бечара илингени жол болсун! - дешти жигиттер.

- Биристаб-байдын буйругу! - деди Камбар болуш.

Каары кайнаганда, айрыкча кедей менен сүйлөшкөндө «бир жеринди кыс» деп богооздонгондон кайра тартпаган, топ ичинде чакчырылып турчу болуш кызарып-татарып, жүйөсүн оңгулуктуу келтире албай жүдөдү.

- Жакшылар менен улуктар биримдик бекен? - дейт жигиттер суракчыдан бетер.

- Улуктан түшкөн буйрук ушундай деп атпайымбы! - деди Камбар болуш кайра эле.

- Жакшылар сурап алган буйрук бекен? - дейт жигиттер.

- Ак падышанын жумушка салганы эмеспи! - деди Камбар болуш.

- Сурап алмак киши эмес белең! - дешти жигиттер.

- Аны жарым паша билет. Жарым пашага кайдан жеттик! - деди Камбар.

- Өрттөгүлө тизмени! - деп кыйкырышты жигиттер. Тизме өрттөлсө башка түшкөн мүшкүлү кошо өрттөнүп, күлгө айланган кагаздай кармалышпай калчудай ойлошту.

«Ушуну менен эле иш бүттүбү?» дешип, урунаарга жооп таппай, бирдин ичинен чыкчудай куюндаган жигиттер чапкан бойдон кетишти. Жолдо Нарботону издеп таап, ортого алышса, анысы ат жаңырттып минип, өзүнчө эле кербезденет. Аты салдатка алынчулардын тизмесине кошулганын кенебейт.

- Уктуңарбы? - деп коёт.

Жигиттер аңтайса:

- Атаке-сарыбагыштын балдары орусту өлтүрө баштады, - деп компоёт.

- Айла жок, болуш агабызды омууроолоп келатабыз, - дешти жигиттер. - Сени дагы салдатка айдамак болгон экен!

- Тизме жаздырганын уктум. Тизмеде бармынбы-жокмунбу ишим жок, салдатына барбаймын. Кордук көрсөткөн орустун кызматын кылбаймын, - деди Нарбото.

- Ат жаңырттып минипсиз? - деди балдардан.

- Күлүк чыкманын тукумунан экен, - деди Нарбото.

- Коңшулардан кандай кабар бар, аба? - деди боз уландардын бири.

- Токмоктун ары жагынан уккан кебиме караганда, андагы элдин да түрү жаман. Орусту урабыз деп жатышат. Ким билет, балким уруп жатышабы эмгиче. Көл кылаасы да тынч эмес.

- Оо-у! Атаке-сарыбагыш мындан, бугу-саяк андан! Кыргыз жапырт көтөрүлүп орусту кууп чыгаттыр, - деди дагы бири.

- Балким.

- Биздин эл эмне болот?

- Бордунун ичи Кочкорго да жакын, Боомго караса Кеминге да жакын. Кемин жагына оосо Шабдандын балдарын угат, Кочкор жагына оосо Канаат болушту ээрчийт. Камбар агабыз атаандашканы менен Канаатка тең келе албайт го, Канаатты бүтүн Кочкордун ичи угат.

«Чүйдүн ичи орусту уруп жатса, Көлдүн ичи орусту кууп жатса, эмнеге тим турабыз!» деп жигиттер Бордунун Боомго чыккан оозунда отурган бал челекчи орустарды эстешти. «Энеңди-и, малыбыз адашып кирип барса жыгып алган, өз малын жоготуп алса кайра бизге догурунуп доомат арткан, өз жерибизге өзүбүздү бастырбай басынткан орустун сазайын бермектин кезеги келген бейм!» деп опурулушту. Нарбото «а-бу» дегиче, араң турган жигиттер ат коюшту. Нарбото артынан желдирди. Атчандар бал челекчи орустар өздөрүнүн эмес, падышанын бал челегин баккандай ызырынып алышкан. Алардын келатканын бал челекчи орустардын бири адегенде таңазар алган жок. «Карап кой муну! Жин тийген го кыргызга» деп колун кезеп, ызырынган бойдон утурлай басты. «Адырандаган ары жок, акесин окутайын, алдындагы атын жыгып алайын айбан кыргыздын» деп ойлоду. «Айт» деп койсо, коёндой коркуп калган баягы кыргыз деп ойлоду.

Атчандардын баштагыдай сестенчү түрү жок. Саамга өзүн токтотуп баамдаса, атчандардын алдыңкысы камчысын үйрүгөнү белендеп алган. Алардын шойкондуу түрүн сезген орус оюн жыйып, жолдон ойт бергенчекти болбой, кыргыз камчы менен жон талаштыра чаап өттү.

- Твою мать! - деди орус. Камчынын уусу жанын кашайтты. “Твою мать, жаман кыргыздан камчы жеген күн келгенби?” деди оюнда. Бирок, топ атчандын алдында алсыз эле. Жүткүнгөн бойдон үйдү көздөй жүгүрдү.

- Паша! Паша! Киргизи напали! - деп жаралуу аюудан бетер айкырды. Экинчи атчан тундурма камчы менен төбөдөн ары салганда үнү өчтү. Сүрдүгүп барып жыгылды.

Пашасы бал челектерде жүргөн. Өнөгү Гришанын айкырыгы Пашанын жүрөгүн опкоолжутту. Башын көтөрүп, Гришаны издеди. Жерде бирөөнүн сулап жатканын бир көрдү, топ кыргыздын чаап келатканын бир көрдү. Жамандыкты туйган жаны алынын барынча тызылдап үйүнө чуркады. Ооздо мылтыгы илинүү эле, октолуу эле, «озунуп жетсем моюн бербейм» деп чуркады. Аягы аягына тийбей тызылдап чуркаган бал челекчи «мылтыгым колго тийсе эле, алдында аты барга алдырбаймын» деп келатат. Чуркап келатат, “мать твою, киргиз вонючий!” деп келатат.

Атчандардын бири аны көрө сала алдынан торой чапты. “Кашайгы-ыр! Мылтыгы бар эмеспи! Озунуп мылтыгына жетпегей эле! Капырды үйүнө кирүүгө үлгүртпөй чабайын” деди. Бал челекчи жеткени калды, дагы бир аз чымырканса, аттап-буттап, дагы беш-алты арыш таштаса, оозгу үйгө жеткени турат, октолуу мылтык колго тийгени турат. Жетпей калды. Шоруң каткырдын кара кушун

туштап урду эле, эт-бетинен кетти. Жарадар болдубу же жаны чыктыбы белгисиз...

Жете келген Нарбото эки орустун көмөлөнүп жатканын көрүп, эми, кудаян менен орустун анык жоо болгонуна көзү жетти. Аңгыча боз улан бал челекчинин үйүнө өрт койду. (Кийин Нарбото өрт окуясын эстейт. Чүй боорундагы, Көл кылаасындагы орустун кыштактары талоонго түшүп, катар-катары менен өрттөнүп жатканда, өрттүн учкуну Бордунун Боом жактагы оозунан башталгансып, улуу жагылган оттун ичегиси бал челекчинин үйүнөн тутангансып кетээр эле). “Орус ушуну көрмөк, кудаян менен орустун ортосунда акыры өрт чыкмак” деп карап турду Нарбото. “Колунан келсе мынабул өчөшкөн кудаян бүтүн Орусияны өрттөсөм деп турат, аттиң, колунан гана келбей турат” деди ичинен. Ал мынабул кыргыздардын ызырынуусун ушундай деп түшүндү. “Кайрандар кыжынып турушат, кыжыры менен орусту ойрондогусу келип турат, антмейин көк буусу тарап, көксөөсү суубайт” деп жоруду. Жигиттер бал челектерди көмкөрүп, ызылдаган аары каптаганда үрккөн немедей, чаап кетишкен.

...Оруска кол тийгени кудаянга дароо угулган жок. Ал ортодо, боз ала болуп айылында калган Камбар болуштун ниети карарды. «Элимдеги бузукту улукка эми айтпасам болбостур» деген ойго чындап азгырылып, анын арты эмне менен бүтөөрүн гана даана элестете албай кыйналып, «уурунун сурагы бар эмеспи?» деп, өзү кошо сүйрөлөөрүнөн кооптонуп, жөнөп кетүүгө чыгына албай эки анжы.

Айыл тунуп, капкайдагы «исписке» деген балээ чыгып, ошонун айынан элдин ыркы кеткенсип, томсорот. Бир атанын эле балдары акыр түбү жаңжалдашат деген ушу тура!

- Болушка тап берип! - деди Камбардын өтө жакындары.

- Апеей! Болушка эмес, агасына тап берип атпайбы! - деп келин-кезек бир сыйра беттерин чымчып жиберди.

- Болуш боз балдарды тизмелеп айдамак экен! - дейт элдик болуп көрүнгөн бирерлери.

- Өкмөттүн ишин болуш-акебиз өзү билбейби! - дейт анда беркилер.

Каадасынча, эртели-кеч айылдын четиндеги көк жонго чогулуп, көлдөлөң төшөттүрүп, чапан-чепкендерин кымтына тегерете отуруп, адегенде өткөн-кеткенди козгоп, анан аңгемеси кызыгында абалкы артта калган заманга ооп, анысы түндүн бир оокумуна дейре созулуп, кары сөздү айтмайы бар абышкалардын оозунан да ушундан тарта «исписке» дегени түшпөй калды.

Кары сөз дегени ушу, кыңкайтылган чаначтан кымыз тартылып, кеселер улуулата кезеги менен айланган сайын - ошончо

кишиге кымыз куйганга эки же үч жыгач кесе сунулаар эле- кептен кеп чыгып, тек сүрүштүрүүгө кам урушуп, анысын түз эле Кыргыз-Атадан баштап алышып, «ошондогу кыргызындын өзү каяктан чыккан?» деп кимдир-бирөө капталдан жырса, бири Аналак-Мыналакты айтып, бири Адам-Ата менен Обо-Энеге алпарып, аягын кудаяндын балдарына такап, ар ким өзүнө, өзүнөн өткөрө небере-чөбөрөлөрүнө, кибире көргөндөрү бар араларында, алары «жараткан өзүңө тобо!» дей кибирелерине чейин такап, муундатып таратканды айтышчу. Кеп ортолой кызыганда, кептин «ааламды жалгыз чеңгээлдеген Айхан - Чынгыз хан» деген жерине келгенде, «эми, коё туруңуз!» деп сөз талашкан устасы «уламанын ушул жери мындай» деп, алиги хандын кулан кууп, ууга аттанган тун уулунун аттан кулап, арка-мойну астында калып өлгөнүн, кабарды Кет-Бука деген ыр-күүгө маш чоросу - айтууда ушул эле кыргыздан өзү - үч кыл комуздун күүсүнө келтирип угузганын айтса, «ошондой десең!» деп ага бир тамшанышып, аңгычакты арасынан бирөө чыгып, ошол күүнү ойноп, аны абаны менен коштоп ырдаса («Ээй! Алтын боолуу ак шумкар, Ээй! Алтын боосун тытыптыр...» деп башталаар эле ал өлөң), өткөн заманга көчүп барып келишкендей дагы бир тамшанып, анан тарашчу. Бузулбай айтылып келген, бузбай айтып келишкен, качанкы кары сөз ушул.

Азыр «Аналак-Мыналакты, «Айхан-Майханды» оозанган жан жок, «ак падышанын тыкыр айттырган буйругу имиш» дейт болуш, бирок, тыкыр буйрукту карыялар көбүрөөк суук кабарга окшоштурушуп, «испискенин» жол-жосуну узун сөзгө айланды да калды. Бул жоруктан бир жамандык башталганы турганын баары алдыртан туйгандай.

Калыбек көптөн бери калчап жүргөн акылын айтты:

- Байкаган кишиге орустун бу «исписке» деген оокаты башынан чырлуу болду, элдин ыркын кетирген оокат болду. Таш таштап, болуш шайласаң деле чырдын башы исписке, түтүн башына чыгым салса деле, чырдын башы исписке! Эми, жоо урааны деле исписке...

- «Исписке» дегенде балдарыбыз жоону беттеп канчалык барышат экен?.. - дейт бири.

Өтө нааразылары дагы жакындатып айтты:

- Жалаң боз балдарды, алыс туугандарын тизмелеп берип, Камбар болуштун кара башын, жакындарын ала качканы кандай?

- Болуш башын ала качса, балдарды ким баштап барат?

Орустун жоого чакырчу адетин аңдай албагандан, муну эски адетке салыштырышат жөн турбай:

- Кызык айтылчу эмес беле! Чабарман «Жоо келди! Жоо келди!» деп, айылдын үстүнөн айкырык сала чаап өтсө болгону, эр-

азаматтар ирегедеги найзаларын ала чуркап, катын-баласы жалдырап карап турбай, мурда жетсе, атты туурасынан тартып...

Айтууда, ал заманда катын-баласы кошо сүрөп, «жаныңарды аябай жакшы урушка» деп сүрөп, «өтө качсаңар эркек эмессиңер, кийе качкыла» деп дамбалдарын ала баканга арта салып коюшчу экен.

Андан ары боолголошот:

- Эмне уруш, кайсы эл менен уруш? Эдил-Жайыктан ары өтөбү? Омбу менен өтөбү? Таң атаардын буурул түнгө канчалык? Илгеркилер «жердин түбү Желпиниш» дешчү эле, анын каягы болуп калат?

- Кырым-Урум жагы болуп жүрбөсүн!

- Күн жүрүшпү? Күн батышпы?

- Орунбор деп калышат, оңгулуктуу айткан киши жок! Өткөндө биристеб төрөлөр менен келчүдө эмнени айтып кетти?

- Кудаяндан ырк кетеби? Ырк кеткен заманды башка салганбы!?

- деп кейип-кепчип жиберешет чогуу.

Оруска кол тийгени менен иштери жок, Бордунун тигил башына конгон бал челекчи эки орустун өлүп калганынан кабарлары жок, ушинтип жайбаракат кобурашып отурушкан күнөстө. Үч уктаса түшкө кирбеген жоболоң чыгаарын ким ойлоптур!

Толгон күндөн ошол күнү Мукайдын энеси кийиз жасайбыз деп, катын-калач чогулган. Нарботонун аялы, там-туң баскан баласы кошо келген. «Эркектер дүрбөсө бизге эмне жок, ишибизди кыла берели» деген. Кийин баамдаса, ошол кийиз Мукайдын бала чагында тепкен эң соңку кийизи болуп калыптыр. Карагыз апасы ырымдап колун тийгизген, кыз-кыркын, боз уландар чогулап тепкилеген, катын-калач чогулуп ийлешкен эң акыркы кийиз. Кадимки ала кийиз. Жасалышы эң бир жөнөкөй. Чийдин бетине койдун кара жүнүн төшөп, ак жүндөн оюу салып, оролгон кезинде кайнак сууну жаба куюп, тегерете тээп каласың. Бирөө аркан менен ары бери сүйрөп турат. Ыгы келе калганда кошо тээп калат.

Балдар тизилип, тээп жатышкан. Энеси кайнак суудан улам чачып, “жакшылап тепкиле, тегиз тепкиле, ботом!” деп, кийиз жакшы бышсын деп кошо тегеренип жүргөн. Кийизди тепкилей, аяктары талыганда балдардын басып кетмейи бар. Алдап-соолап, «белек берем, карагым» деп алып келесиң. Дудук немелердей кийизди тегерене беришип, эригишпесин деп, тепкен сайын “сарт өлдү, сарт өлдү!” деп тургула, кийиз жакшы чыгат» деп, балдарга оюн куруп коюшат. Кайдан жаралган салт экенин билбейсиң. Балдар ошентип оюн көрүп, өнөр көрүп тээп жатышкан.

Бир оокумда, күн аркан бою көтөрүлгөн кез болсо керек, жигиттердин бири жогору чаап өттү. «Падышанын буйругун укпайм,

чакырганына барбайм» дегендерден көрүндү. Жандап чаап баратып, “эй, балдар, мындан ары кийиз тепкенде “орус өлдү” дегиле,” орус өлдү” дегиле!” деп өткөн. Аны өнөр көргөн тентек балдар дароо илип алып, “орус өлдү! орус өлдү!” дешип, дендерине жан кирип, кийизди өчү бардай тепкилеп калышкан. “Ок! Оозуң сынгыр!” деп аялдар араң тыйган. Ошондо катын-калачтын көздөрүнө чийдин ичинен көрүнчү көрүнгөндөй үрөйлөрү учуп үрпөйгөндөрүчү.

Бейкапар балдардын оюн көрүп, каткыргандары эсинде. Алардын тамаша-оюнуна үкү тебетейчен кыздардын шыңкылдап күлүп калгандары эсинде. (Кийин Кудаяндын жоголгон боз ала туусун эстегенде, “туу жасайм” деп кыялданганда, Мукайдын ала кийизди, курумшу желекти элестетмей адаты ошондогу ала кийизден калган).

Алиги жигит жөн жерден айгай салып, чаап өтпөптүр. “Бал челекчилер өлтүрүлүптүр” дегенди укканда Камбар болушту калтырак басты. “Кудай-ай, кутулбас куяга калдык” деди. “Эми эмне болот?” деп, айыл-апанын үрөйү учту. Болуш башка кыргыздардын абалын билмекке жигиттерин ээрчитип, Кеминдин башына жүрүп кетти.

...Камбар болуш барса, эл көп. Караса, аскерге алынчулардын тизмесин колунан жулуп алып, отко ыргыткан жигиттер жүрөт, арасында Нарбото жүрөт. Кудаяндын балдары Бордудагы бал челекчилерди чаап, үйүн өрттөгөндөн кийин кайтып баратышса, алдынан атаке-сарыбагыштар жолугат. «Дагы каяктан бузук чыгат?» деп андып, араң турган немелер «Кеминдин ичи бүт көтөрүлдү» дегенди угушканда жетип келишкен эле. Алардын маанайы башкача. Капырай, Бордунун ичи менен бойлой чаап келишип, атпай журттун кылкылдаган атчан, жөөчөн катарына туш келишкенин карасаң! Калың журт жапырт көтөрүлүп, кызык кезең келгендей, ошол кезеңди көздөй утурлай чаап келишкенин карасаң! Чоң калайманга кошулуп калышканына ушундайча толкунданып турушту.

Жыйылган элди адегенде четтеп караган Камбар болуш туура бир аптага жоголгон Нарботонун астындагы туйлаган тору атты көрүп, ат жаңыртып мингенин баамдады. “Ат жыгып мингени бар экен, өткөндө жасоолдун айтканы чын окшойт?” деп ойлоду. Камбар болуш дагы бир ирет карап, тору аттын көкүлүнө көк жибек түйүлгөнүн байкады. “Көйрөң!” деп ойлоду. (Эмне себептен көк - билген киши жок, “илгерки сынчылар ушинтчү экен” деп Толтой болбой жатып, тору аттын көкүлүнө көк жибек түйүп койгон эле).

- Көздөн далдаа кеттиң?... - деди Камбар болуш.
- Эл-журтту аралап, - деди Нарбото.
- Катын-балаңды карабай? - деди Камбар болуш.
- Катын - жолдо, бала - белде, - деди Нарбото кергиштеп.

- Алдыңдагы атың? - деди Камбар болуш.

Эми эмнесин жашырмак Нарбото.

- Токмоктун кара жолунан чаап алганым эмеспи! - деди кебелбей.

Анткорлук азыр жарашпасын сезген болуш:

- Баса! – деди, - биристандан жасоол келгени бар!

- Жасоолду уга турган заманбы азыр?! - деди Нарбото.

Болуш унчукпай, калган сөзүн укмаксанга салып, элди аралап кетти.

- Бордунун ичиндеги бал челекчи орустар өлдү! - деди Нарбото Камбар болуштун артынан.

«Элиңден бузук чыкса жигит чаптыр, кесектердин тизмесин жеткир» деген приставдын сөзү эсте. Анда да, «илгиртпей» дегенди кайталап, баса-баса айткан. «Мынча кишини ким тизмелейт?» деп Камбар болуш илгери бастырып, баштыктардын катарына келди.

Айтууда, Чүй менен Кеминдин эли четинен оруска тийип, бал челекчи, эгинчилерден өлгөндөрү көп экен. Аны менен токтолбой, «Токмокко чейин, Токмоктон нары кыркалекей тизилген кыштактарга кол салсак кантет» деп Кеминдин башында топтолуп жатышыптыр.

- Орустун кыштагын өрттөйлү! - деген үндөө туш-туштан угулат.

Ушул үндөктү угуп отуруп, Камбар болуш адегенде “орустун улуктары менен ымалада элек, биристан-байдын кыштагы эмне болот? Жанында жасоол көп эле, бузуктардын жазасын колуна бербес бекен?” деп ойлоп, санаасы санга бөлүндү. Өзүнүн пристав менен араздашканын элестете албайт.

- Жарактуу жасоол алдырган эле, - деди Камбар болуш.

- Сен каапырдан коркуп! - деди кадырлуу болуштардын бири.

- Алматыдан аскер келсе? - деди Камбар болуш.

- Алматынын казагы менен сөзүбүз бир! Антип элди айнытпа, корксоң эмитен оруска кирип кет! - деди тигил.

Кагуу жеп алгандан кийин Камбардын кана укканы бул: орусту уруп, кууп чыгабыз деген сөзгө Чүй менен Кочкордун манаптары эбак токтошуптур. Көл жактын билермандары да аралашып жүргөнбү. Муну орусту кууп чыкмактын долбоору дегенди укканда түкшүмүлдөштү.

Шабдандын балдары, Абайылданын балдары тээ жай ортосунда (болжолу, баш оонанын ортосунда) эле жашыруун жыйылып келип, эптешүүгө чогулат. Бүтүмү мындай экен: орусту кууп чыгалы, аныбыз анык. Орустун кайнаган жери Алматы, андыктан казак менен алдыртан макулдашып, алар орустун жолун торогондой болушсун. Бул жактан сарыбагыш, солто, бугу, саяк

кыргыздары жапырт көтөрүлүп, кыштактарын талкалайлы, анан Токмок менен Пишпекти камайлы. Тогуз-Торо, Кетмен-Төбөдөн түшүп, Анжиян-Алайдын кыргыздарын кошо көтөрөлү. Ошентип орусту Ташкенге чейин кууп баралы. Кокустан орустан аскер келип, кыйналсак, элди сыртка чыгарып, Боомдун оозун, Боомдон эки жагынан кырча чубалган бүткүл Ала-Тоодогу белдерди алып жатып, орустун жолун торойлу!

Сарыбагыш менен Атаке болушунун манаптары ушинтип сүйлөсө эл муюду.

- Азыр герман менен согушкан орустун шайы ооп, жүдөп турат. Биз бул жагынан уруш салсак, орус ого бетер алсырайт. Калың казак карап жатпайт! Орустарды Ташкенге чейин кууш керек! Эл-жерди тебетип коюп, эзүүдө жатканча өлгөнүбүз жакшы! – деди көзү тегерек, чаап жаак, арыкчырай кыргыз. “Ким бул?” деп тургандар бир-биринен сурашты.

- Белек деген болуш ушул, Солтонойдун баласы. Атакенин болушу, өзү кедейден чыккан, - деди тургандардын бири.

- Кедейдин таламын талашкан киши, окуганды, жазганды билет, - деди экинчиси.

«Сарыбагыш кыргызымын» деген кызыл тебетейчен манап сүйлөдү:

- Сарыбагыштын жери аяк асты болуп кетти. Жер-түздүн баарына орустун кыштагы конду! Токмоктун ичи оруска толду! Мандайыңардагы Самсунубкадан тартып карагылачы, бүтүн орустун кыштактары: Арлубка, Бакурубка, Устолбун, Самсунубка... Эсеби жок!

Кызыл тебетейчен киши «Самсунубканы» эки кайталап койсо, удургуган эл “эми кайда?” дегендей чайпалып, ар ким өз уруусундагы манаптардын, болуш-ыстарчындарынын көзүн карайт. Үпчүндөп ат минген жакшылар ортодо кылкылдаган туу түбүнө тыгылып, күйүп алаары бардай аялдайт. “Кан” көтөрөлү, Шабдандын балдарынан “кан” көтөрөлү” деген сөз угулат. “Шабдандын балдары келет” деген сөз тарап, эл Шабдандын балдарын күтүнүп калды. «Качан келет?» деп турса, Шабдандардын бири калаада имиш, ал чыкмайын башкалары козголуп алса, улук өлтүртүп салабы деп чоочуп, туугандары сыр бербей тургандагылары экен. “Шабдандардын ыгынан ким чыккан?” деп ойлоду Камбар болуш. Ичинен биринчи мертебе Нарботого танданды, басса-турса орусту сөгүп калчу эле деп. “Шабдандын балдары менен баарлашып жүргөнсүп, бир шойкондун чыгаарын күн мурунтан билгенин!” деди. Өзүнүн ушуга акылы жетпей калганын карасаң!?

Бакылдаган жакшылар кимдин эли көтөрүлүп, кимиси козголбой жатканын кеп кылышып, жалпы журтту сынга толтурду.

- Жан аянбай урушкан солтонун жанына бүткөн мүнөз деп карылар айтчу эле. Атаке менен темир-болот элинен баатырлык калабы, Үчүкө менен Түлкүнүн нагыз сийдиги! - деген сөз болду.

Камбар болуш коштогон жигиттери менен угуп турду.

- Түкүнчөнүн балдары түбүнөн эле эр келет, баланчанын балдары ээрчип урушкан эл келет? - дешип, Чүй менен Кочкордун ичин түгөл санап чыгышты. Кудаяндын балдары оозго алынган жок.

- Эй, Камбар! Элиңди башта! - деди тиштээк атынын башын кекейте тарткан ыстарчын.

- Баштайбыз! - деди Камбар болуш.

- Качан? - деди ыстарчын.

Тургандар кыйшая күлүп калышты. “Ыстарчынга сөзгө жыгылып” деп намыстанды жанында турган Нарбото. Камбар болуш атынын башын буруп бастыраарда:

- Аке! Кудаяндын туусун бербесең! - деди акырын.

Ыстарчындын сөзүнө теригип, “сениби!” деп ичинен кекенген Камбарга Нарботонун капталдан жиреп, тууну сурап турганы туу талаштай туюлду, бийлигин сурагандай түрү бар.

- Туу келет! - деп Камбар болуш бурк этти.

- Ким апкелет? - деп тигилди Нарбото.

Болуш болуш болгону нонок немеден бетер бүгүнкүдөй сөзгө жыгылып жүргөн жан эмес эле! «Шабдандын балдары келгичекти элимдин кабарын алайын» деп атынын башын бурду Камбар болуш. Нарбото ээрчий бастырган.

Болуш жолдо катар аңдаса, маалында жетип, ордо курулганы жатканын укпаганда топтон четтеп калмак экен.

«Шабдандар! - деди оюнда, -Шабдандардын ооматы келди окшойт. Ырасында, илгертен иргелип келген, ооматтуу тектин тукумдары эмеспи. Ынтымыкка келип, кыргызды баштайлы дешкен экен кайрадан».

Жолду ката Шабдандар оюнан чыкпай, бир атадан оноо эле, кимисинин кыргыз тукумуна «кан» көтөрүлүп, такка отураарын жоромолдойт. Кыргыз тукуму көчүп-конгон жер десе Чүйдүн койну менен Көл кылаасы биринчи эске келип, дагы ойлонуп, Талас, Нарын, Үч-Алматыны эстеп, соңкусун «казак эми бере койбос» деп эстеп, ушул жерлерди байырлаган элдин эртеңки жашоосу кыялына тартылат: «Үстүртөн караган улугу жок эле ар урууну өзүнүн бийи билген, оезу жок эле оң менен солго бөлүнгөн турмуш жөнү болгон турбайбы абалтада кыргыздын. Ар ким өзүнүн жерине ээлик кылган, конуш талаш, мал талашты ата-бабанын эски жолуна таяп жөндөп алган ал заман...».

Жандагандардын кобураган кеби бузат болуштун санаасын.

- Элик желиши бар экен аргымактын, - дейт жигити.

Нарбото ансайын эленип атын теминип, кантсе да агасы да, болуштан озуп чаба албай, жолду капталдай өскөн эрмен-шыбакты аралай таскак салдырып, кыйла жерге желдирип, ээликтирип барып оозун тартат.

- Кантип таанып жүрөсүң? - дейт жигит.

- Караңгыда мен кайдан тааныйын! Атаке элинен ашкан саяпкер Толтой-чал дүбүртүнөн таанып!

- Дүбүртүнөн!?

- Ийи, дүбүртүнөн...

- Баракелде сынчылыгына! Толубайдын бир өнөрүн билген киши экен го! – дешти жигиттер, - Жасоолун канттиң?

- Жол торогонун чаап салып, жанын соогалаганын Токмокко киргиздик.

- Нарбото, кулак салчы, - деди Камбар болуш бышыктамакка, - Токмоктун жолунан казыналык жылкыга тийген сен турбайсыңбы. Токмокко киргизип жиберген жасоолуң айгак чыгып, кылыч асынгандарды ээрчитип, үстүмө келген. Биристаб билип, артынан түшүп, байлап берүүмдү айттырып жасоол чаптырган. Тилин алган жокмун.

- Оруска жасоол жүргөн жигит эле. Айгак чыгыптырбы? - деди Нарбото.

- Биздин элден болоорунду таанып, биристабка айткан. Ошон үчүн кылыч асынгандарды ээрчитип жүрбөйбү.

- Кысталак! - деди Нарбото, - Акыр бир кез келермин!

Бээ саам убакта конушка жетишсе, узун кулак кабардан бузук чыкканын уккан кудаяндын жарымы дүрбөп, тентек балдар бастырууга баштанып, карыялардын «эми, силер калдыңарбы?» деп акелеп-жакелеп тыйганынан гана ыргылжың турган экен. Атынын тар колтугунан суу чыгарып, катуу келген Камбар болушту көрүп, ат жаңыртып минген Нарботонун ээрчий келгенин көрүп, кулагын түрүп журтка батпай тургандар чоң-кичине дебей, айттырбай жыйылышканы. Ага-инилигине карабай, эл көзүнчө кер-мур айтышкандан айбыгышпай, бир-бирине кырдуусунган экөөнүн ээрчишкен түрү чоң жаңылыктан үмүт эттирет. Аялдар кылган иштерин жыйыштырып, кыздар шыкаалайт. Мындайда, чоңдор ишин бүтүрө албай калышчудай болуп, балдар кошо жарданат. Камбардын бала-чакасы кошо жарданат.

-Атаке, сарыбагыш бүтүн чогулуп, орусту куумакка ант кармашты. Солто, бугу менен сөздөрү бир. Курманкожо-кулжыгач элинен келгендерди өз көзүм менен көрдүм. Шабдандын балдарынан кан көтөрүлөт! Казак Алматыны алса, Кетмен-Төбө,

Тогуз-Торону ашып, Анжиян менен Алайдын кыргыздарын козгомукту, анан кийин орусту Ташкенге чейин куумакты макулдашты. Алды кыштакка ат коюп, өрттөп жибергенин көрүп келдим! - деди Камбар болуш аттан түшпөй.

Ат үстүндө тургандардын бүйүрү кызыды. Олжодон куру калчудай ээлигишип, “кошулуп калгай элек” деп дегдешти. “Орусту Ташкенге жеткире куушка журт чындап белсенсе, биз дагы басташып калалы” дешип, азыр эле ат коюуга белен. Көпчүлүккө карайт да, көпчүлүк болсо каңырыш уккансып, болуштун өзү кайсы тарап болгонун биле албайт. Ушуну даана билмекке:

- Бал челекчинин өлгөнү ыраспы? - деп сурашты.

Өз көзү менен көрбөгөндөн кийин, болуш Нарбото жакты карап койду эле, ал:

- Жексен болгондору качан! Каруулашмакка аттын алдынан жүгүрдү эле, балдар карап турчубу, булдурсун менен как төбөгө чаап салды, - деди.

Жалдыраган көптүн алдында Камбар болуш кабагым-кашым дебейт. Жараткан-тобо, бал челекчинин өлгөнүн укканда жаалданып чыккан, бузук салганды жасоолго байлап берчүдөй аттанып чыккан Камбар болуш эмес мынабул, ар дайым орусту жактап, ар качандан «Кыршибер! Кыршиберге айдаласыңар!» деп опузалачу болуш эмес мынабул! Бул турушу бузукту жактаганы эмеспи!

Кенен-чонон жайлап жүрчү колотту коруп, далайдын жанына жабыр салган эки орустун өлгөнүн чымын өлгөнчөлүк көрбөй айтып отурганы, аны да болуштун алдында жазганбай айтып отурганы «бал челекчи бар десе» мууну калчылдагыча жүрөксүп, жүдөп жүргөндөрдүн жүүнүн биротоло тирилтти окшойт, улуу-кичүү жалпы дуулдап, табасы канганын жашыра албай калды:

- Оңбогурлардын ойронун ырас чыгарыпсыңар!

- Чала болот!

- Чала болбой анан!

Кымтынып артта отурган кемпир-кезек ырымга болсо да ооздорун кыбыратканга шашылды:

- Өлүп-тиригинди көрөйүн!

- Өлүгүнө отурайын!

Болуштун бузук тарап болгону билинди.

- Бүгүн камылгаңарды жегиле, жарагыңарды белендегиле! Жарак кармоого жарактууңар дайын тургула! Жүрүп кетээр чагыбыз-танга маал - деди Камбар болуш, -Азыгыңарга талкан, сүзмө, курут алгыла!

Анан «атыңардын суутун кандыргыла!» дегенди унуткан жок. Камтама жок эркектерде.

- Камдуубуз! Камдуубуз! - дешти.

- Мылтыгың дайындуубу? - деди Камбар болуш мергенге.

- Дайын! - деди жалаңкат көйнөгүнүн үстүнөн жамачылуу кементай жамынган, маңдайы кайрылган калпагын баса кийген мергени.

«Кара башты канжыгага байлоочу учурубуз келди, журт! Ата уулумун десенер - айнычунар болбосун!» дегенчелик бек-бек айтылбаганы, жар чакырылбаганы эле болбосо, болуштун үндөөсү канды кызытып, илгерки замандардагы баштыктардын «Жоого! Жоого аттангыла!» дегениндей эле угулду.

- Колубузду курап, кан көтөрүлчү маалга Кеминге кирип барып калгыдай бололу! - деди Камбар болуш.

Элин баштамак болгону менен болуш приставдан коркту, аттырып жиберет деп коркту. “Элинди токтотуп калбапсың деп кыйыктап, аттырып жибербес бекен?”. Тегеренип тургандардын көзүнчө сыр бербей, бесир деп коёт, катчысын чакыртты.

- Биристаб-байга кат жаз. Улук мунасабатлуу биристаб-бай! Бошкой баласы Камбар болуштук милдетин берет, журт ичи баш ийүүдөн чыгып, тынч болбогон себептүү болуштугунан кечет деп жаз!

Бесири айтылганды жазып, бүтө жаздап калганда, акырын шыбырады:

- Кошуп жаз: коңшу кыргыздардын бузугу кудаянга мүшкүл болду, жигиттер аскерге бармакка көнбөй койду.

Болуш мойнундагы болуштук белгини чечти журттун көзүнчө. Ата-бабадан калган сөөлөттү качыргандай кабылдадыбы, карап отуруп, Карагыз апанын көзү чекчейди. Жүрөгү бир туйлап, «бир билгени бар үчүн жасады» деп сооротту өзүн. Карап тургандар элейди. Камбардын болуштуктан кечиши тактыдан кечкендей сезилди. Мындайды ким уккан, ким көргөн? Жаат-жаат болуп, таш таштачууда кызыл чеке талаш менен алынган, далай манаптын кызганычын жараткан, бирок дайым Камбарга буйруган мансап эмес беле!? Ташты санап болгондо, улуктар башында туруп, «Камбар Бошкойптун бартиясы жеңди» деп жарыя айтышаар эле, чогулгандар бадышанын амирин уккандай тарашаар эле. Мына ошондой кызуу талаш менен алынган төш белги минтип моюндан чечилди.

Кат жазылып бүткөндө Камбар орус берген бечетин бастырып, болуштук белгисин карматып, приставка жеткирмекке бир жигитин атказмакчы болду.

- Ушул катты биристаб-байга тапшыр. Калаадагы жагдайга кунт кой, аскер келген-келбегенин байка! Салдаттары кетиптирби бил! - деп бек табыштады.

“Кайран, жигит! Орустун кайнаган жерине баратат, аман-эсен келгей эле” деп сагалагандардын кабактары салаңдап, жашыңкырап жиберешти.

- Кап, карыраактардан жөнөтпөй!.. - Карагыз апанын кейигени угулду ошондо барып.

Болушунун тилин эки кылбаган жигити ээрдин бек тиштеген бойдон катты койнуна катып, элди кыдырата бир тиктеп, “тобокел” деп атын теминээрде көпчүлүктүн ичинен бирөө үн салып токтотту. Жалт караса, таягына сүйөнүп, ак ээк абышка сүйлөп турат. Калыбек карыя турат!

- Сен кой балам, мен барайын! - деди Калыбек.

Жардангандар анын оозун тиктешти.

-Сен жашсың, орус кыянаттык кылып жүрбөсүн. Карыган мени эмне кылмак эле, - деди карыя.

Камбар эп көрдү. Анда эмесе деп, аттын жакшысын тандап мингизди. “Аллоо акбар! Теңирим жалгасын!” деп узатышты. Жакындары жашып, калгандары жалооруп басып, абышканын карааны үзүлгөнчө тиктешти.

Көпчүлүктүн бири элди жооткотту:

- Ээ, жаш чагында казак менен чабышта эки арага жүргөн, Жантайдын тушунда жалтанбай оруска кат ташыган киши! Кандим карыя айласын таба-ат!

Кишиге өмүрүндө кур дегенде бир мертебе Кыдыр жолугат дейт. Ичинен кыйылып турганында абышканын жол талашып чыга калганы – Кыдыр жылоологондой болду бесирге!

Бирөөгө кара жаны кайгы, бирөөгө журттун камы кайгы, баары да чогуу Камбардын оозун тиктеп турган чакта карыялар:

- Орусу жок эле болуштуу эл болдук, калайык! Ата-арбакка арнап кан чыгарып коюу керек, ай туяк айталы! -дешти.

- Кан !- деп оозанды малакайын баса кийген бирөө угулаар-угулбас, -болушу кийин чыккан эмеспи, Шабдандын тушунда орус койгон эмеспи аны, ага чейин кыргыздыкы «кан» болгон эмеспи!?

Белине эшилген жип байланып, таар чепкенин капшыра курчанган жанындагысы малакайчандын дал-дал кеткен жеңинен тартып тыят:

-Шабдандын балдары дебедиби! Шабдандын балдарынан «кан» көтөрүлөт дебедиби?

Бирок, эл көнгөнүнө салып, Камбарды «болуш» атай бермеги. Камбар болуш карылардын сөзүн жерде калтырбай:

- Тигиндеги ак боз бээ аксарбашыл! - деп кылчайып койду эле, жигиттери аркан алып, жылкыны чалмакка чуркашты.

Бууданын элирткен Нарботонун ат жаңыртып мингени байкалбай калмакпы бүкүл айылга!/? Жигиттер туурадан тийишип:

- Туура бир аптага айыл бетин көрбөй, аялыңды көрбөй жоголдуң эле, олжолуу кайтыпсың? - дебейби.

- Токмоктун кара жолунан кароолун чаап, орустан жыгып мингеним, - дебейби анда Нарбото баарынын оозун ачырып.

Эзелтен журт жакшылары кембагалдын атын жыгып минген, эми да болуштар минет антип, жасоолдор алардан кем калбайт, Мукайга окшоп орустун окуусуна түшкөн төрө чыкма балдардын деле ат жыгып минген өнөрү чыккан, ал эми, орустун өзүнөн ат жыгып минетти көргөндөрү ушу.

- Көрсө, дүрбөлөңдү баштаган өзүң турбайсыңбы!? - дешти иштин төркүнүн түшүнүшүп. -Мында салдат ээрчиткен улук артыңан куугун түшүп, айылды жасоолго тебелеттирип, болуштун тынчын кетирип...

- Ашкан күлүктүн тукуму экен! - деди Нарбото.

- Сен эле болсоң тукур аттын артынан жортпой кал!

Күлүктү укканда ким чыдасын, ичтери күйгөндөн үңүлө карашат. Сынын баамдагандар баштарын чайкап, «баракелде!» дешти. Кандайча куугунга карматпай кеткени, изин суутуп, таптырбай кеткени гана табышмак.

- Жарагыңды канттиң? - дешти жигиттер кызыгып.

- Айбалтанын мезгили! - дейт Нарбото. -Чоң атамдан калган балтанын мизине бүлө тийе элек. Түнү менен ач айбалта кылбасам ошону. Өзүңөрдүн жарагыңар?

...Арбакка жалынмактын, жер-сууга тайынмактын күнү чындап туулгандай улуу-кичүүнүн түнөргөн кабагы ачылды. Болуш өз оозу менен түңүлтүп койгон соң, орустан жумушу болбогон жашоонун илеби ургандай шүйшүнүшөт, эртекидеги, тээ эртекидеги санжыргалуу бир жашоонун илеби ургандай шүйшүнүшөт, чиркиндики. Ойго түшүп, бейит башына барчуда мужуктан заарканууну билбеген, мал-келиң жакада ээн жайылып оттогон, май көл, сүт көл чалкыган, кой үстүнө торгой жумурткалаган жашоосу болуптур бабалардын, ошол кайтып орноорундай элестейт. Аш-тойлордо бий-болуштун үйүн айланчыктап, дал ушинтип бир шаттанып, ирденип алчу эле.

Ак түлөөгө улаш түн ката урушка камыныш менен алпурушту айыл ичи. Кары-жашы дебей карбаластап, эр-азаматты аттандыруунун камын жемекте. Ирегеде сайылуу найза калган жок, сыныгын аштап, түпөгүн жаңыртып байлап, кымасынын кырын бөрүнүн тилиндей бүлөп, жаратып алышты. Найзасы жоктор аңтарып айбалта, чолу баш, ийри кылыч издешти. Жок эле дегенде карууга илээрге союл кыркышып, жоо каадасын жасашты.

Канча бүлөөдөн канча азамат чыгаарын деле кеп кылган киши жок, эрезеден өйдө эркектин баары эле жоокер атанууда, найзасы бардын баары эле найзакер атанууда.

Соот-күрөөкө эми керекке жарап, көкүрөккө салынып, бойлорго ченелсе, абышкалар карайт бир түрлүү, «биз урунган найзалар, биз жаш чакта тартынган соот-күрөөкөлөр!» дегенсип.

- Баланча бабандын арбагы колдосун! - деп коюшат, күрөөкөнү ийинге салып өткөн качанкы аталарды атап.

Түн оогончо кирпик какпай тирмийип, кирип-чыккандардын, эр капшытта тапырагандардын машакатын карап, «Жат, жубарымбек! Бөө келет! Бала деген баладай болучу эле!» деп тилденишсе, жууркандын алдынан башын кылтыйтып калчу бала-чака очокто кызарган оттун жарыгына жалт-жулт эткен сооттон, айбалтанын жалаңдаган мизинен көздөрүн албай, алайын десе да ала албай, уурдана тиктеп, ой-кыялдары алда кайда кетип, чоңдор укпаган, өздөрү гана уккан тилде эртеңкини жоруйт:

- Аталарыбыз орус менен кармашат экен!

- Агаларыбыз орус менен кармашат экен!

- Тигил найзаны алган киши орус менен жекеме-жекеге чыгабы?

- Кимиси чыгат болду экен?

- Менин атам чыкпасын!

- Жок, менин агам - баатыр! Менин агам чыкпасын!

- Ажыдаарды алчудай болгон тигил айбалта...

Чоңдордун дабышы жоошуй угулат:

- Карагым, эрте ойгонуп, мал кайтарасыңар! Укта дебедимди, укта!

Чыгдан жакта каптын түбүн кагынып, канжыгага артылчу күлазыгын ырастаган катын-калачтын түйшүгү, анан күйүнүчү андан. Канча кайраттансаң да жоонун жоодой сүрү болот тура, жүрөктү өйүйт: киши өлбөгөн согуш болоорун, кан төгүлбөгөн, казасыз кайткан уруш болоорун ким уккан? Башы айрылып, көзү чыгып келсе деле мейли эле, колу-буту кайрылып, мунжу-чолок келсе деле мейли эле, иши кылып аман келсе болду эле! Муңайткан ой басканда муун-жүнү бошонуп, көздөрүнө айласыздан жаш тегеренип, абайсыздан өксөп-өксөп алышып, «кайдагы жаман жорукту баштабайынчы» деп өздөрүн өздөрү тыйып, эр-азаматка көрсөтпөй жашын сыгат. Аган болбойт экен жүрөк кургур.

Сарсанаасы аралаш сары майын омкоруп, «медерим сак болгой» деп жалбарат кимдир-бирөөнүн чачы куудай энеси, согумдан калган карчыганы талкан аралаш түйгөн кимдир-бирөөнүн эжеси солуктап барып токтонуп, «соо келе көр» деп тиленет, «жатындаштан жалгызсың, эш тутканым өзүңсүң, жадырап-жайнап

кайта көр» деп жалынат кимдир-бирөөнүн карындашы өз колу менен ултарган үкөгүнүн оозун бууп...

- Кантели, эт азыраак, жалаң талкан, жалаң курут азыгың. Чөбөгө-сызык кошо салдым, - дейт Нарботонун жалгыздап санга жулунган жаал мүнөзүн жакшы билген аялы ичтен сызылып.

- Эшейип калбаспыз. Оруска тийген жерден талоонго түшкөн малды союп, катык кылаарбыз. Андан көрө балдарды жакшылап бак, - дейт Нарбото.

- Эрегишкенинди эңип, эреним эсен келгейсиң, - дейт жети күндөн бери эрин көрө элек аялы.

- Теңирден болсун! - дейт Нарбото.

Ар ким ар кандай убайым чегет, эгем-таала ыроологон күчүнө, кудай берген кудуретине жараша чегет.

Журт убара тарткан ушул түндө куш жаздыкка башын жөлөп, магдырай жаздап, бирок, үргүлөп кете албай уйкусу качкан бир кемпир терең убайым тартат. Кудаяндын апасындай болгон ал кемпир баары үчүн убайым чегип, безеленди. Айылдын үстүнөн айланып учкансып, журт-конушту аралай, кайкып учкансып безеленди. Безеленген жаны ичинен кайрыйт.

“Журт Боомдун сыртына чыга берет” десе каңырыш угуп алгандай, “орус менен урушат” десе дүмөк кабар уккандай Карагыз апанын жүрөгү дүпөйүл. Ээ, жети мүчөл жашында эмнени гана көргөн жок? Мынабул капсалаңды карап, капкачанкы окуялар эске түшөт, бир жамандык сезгендей жүрөгү дүкүлдөйт. Казак Кенесары менен Ормон хандын чабышында Боомдун сыртына чыга турмакчы болуп, эл ушинтип бир дүрбөгөн эле. Секелек кыз кези анда. Эр-азаматтар түгөл жоо бетинде болуп, катын-балдар күнү күн, түнү түн тамак ташыган. Азык шыкалган чаначтарды аркаларына артынып, катындар эркек балдар менен тең чуркаган. Кашат бойлой чуркашып, караган-долонго колу-буттарын тыттырган, сай жакалай чуркашып, тамандарын алдырган кез. Жигиттин кайсарларынан нечени кайтпай калган ошондо. Сарыбагыш менен бугу чабышында ушул журт дагы бир чайпалган. Эркектин далай-далай сырттаны өлүп, сөөгү көлүккө туурасынан артылып келген ошондо, тул калган далай катын кан какшап, бетин тыткан ошондо. “Токмокту орус алатта” дагы чайпалган. Журт тынчтанып калгансыды эле, эми кайсы балээси башталганы турат? «Бордунун ичи элге толгонун көрдүм, эки дүйнөдө арманым жок» дечү эле, эмне балээси башталганы турат!?

«Төрүмдөн көрүм жуук калганда жамандыгыңарды көрбөй кеткей элем. Көч каралуу кайтпасын!» деп тиленет. Кырчылдашып урушкан кырылыштан каралуу кайтпас кол болобу? Болбосун билет, союлду союлга урсаң деле «карс» сынат турбайбы, ага караганда

аялуу жаны бар адам баласы эмеспи. «Жан талашып» деп бекер айтылбаса керек, жооң сенин жаныңды талашып, сен жооңдун жанын талашып, колуңан келсе катылгандын кекиртегин тиштеп үзгөнчөлүккө чейин кайраштырган айкаштан бирде-жарым азаматтын өлбөй койбосун, демек, кол каралуу кайтаарын туят, бирок үмүт...

Кайын иниси болуп калат, жанаатада, кудум жаш чагындагыдан бетер улукка кат алып кеткен Калыбекти эстеди. «Келин болуп келгенимде, кол арага жүргөн бозой эле, менден төртпү-беш жаш кичүү эле өзү» - деди. Жумшатып жибергени, жашыраактын жашоосун сактайм дегени эле.

Теңирден тилене берди, жаратканга жалына берди: «кашайта көрбө, бүк түшүрүп мүңкүрөтө көрбө, мөгдөтө көрбө бул журтту!» деген тилегин ичинен миң кайрып таң атырды.

Эртеси айыл эрте ойгонду топурап. Камбар болуш малчы, жесекчилерге мал-жанды табыштап, уулдарына, байбичесине үйдү табыштап, карылууларга журтту табыштап, колун жыйнады.

- Кооп туулса журтту которуп, бек жерге кондургула! Кочкор багытында болгула!-деп айтты айылда калчуларга.

- Эмнеге Кочкор багыты?

- Эл-журттун ыгына карайбыз. Уруш салып, ала албаса Боомдун сыртына көчүп чыга берүүгө бүтүн сарыбагыш сөз бекитпеди беле.

Аттанаарда тууну алып чыгууну буюрду. Жетесинен калган кудаяндын боз ала желегин алып чыгышты. Желбиребей калганы качан. “Өңгөсү калып, кудаяндын туусун кантип карматып коймокмун”-деди ичинде. Приставка барбай калган жигитин туучу белгилеп, “такай жаныма тур!” деди. Аны оң жагына тургузду, уулу Мукайды сол жагына тургузду.

Болуштун үйүнөн туу чыкканын көргөндө эл “дуу” этти. “Камбар болуш Кудаян атадан калган тууну көтөрдү, карагыла калайык, кудаяндын туусу желбиреди!” дешип, “айтылуу туу ушул турбайбы дешип!”, кары-жашы калбай тамшанды. Тууну тегеректей топурашып, болуштун үйүнө жакын тургандар эртелей жетип, желектин учуна жүздөрүн тийгизип, өпкүлөп, жетпей калганы алыстан карап сонуркайт.

Камбар болуш тууну аруу буюм сыңары бапестеп, качан бир аксакалдар чогулуп, сыйлуу коноктор отурганда гана кадалып сурашкандан жыгач сандыктагы катылуу жеринен алып чыкпаса, оңой менен көргөзчү эмес. Эл кудаяндын туусу болуштун колунда катылуу дешип, конок үстүнөн чыкканы көрүп, көрбөгөнү көргөндөрүнөн такып сурап, аңыз кылып айтышчу. Кудаян атабыз калмак менен карчылдашта көтөргөн, Үч-Алматыны казактан

талашчуда, арка кыргызы чогулуп Көкжал Барактын кардын жарчуда, Кокондук менен аразда желбиреген, эчен бир уруштарда жебе жеп, калбырдай тешилип, эгерим жыгылбаган туу дешип, кеп кылышаар эле. Туунун аңызы ушунчалык эле.

Мына ошол боз ала тууну сонуркай карап, кудаяндын балдары өзүнчө шаңданат. Бүгүшү оңдуу жазыла элек боз ала желек найза саптын учунда шаңкаят. Кермеде асылуу бөздөн бетер эски желектин сүзүлө баштаган чүпүрөк кырбуусу делбектейт, бирок эл көзүнө желбирегендей туюлуп, көздү жайнатат.

Башында Камбар болуш өзү туруп, жигиттер бата тилемекке алакандарын жайды:

- Оомийин!

Аксакалдар батасын берди:

- Оомийин! Ата-арбак колдоп, жараткан өзү жар болуп, аман-эсен кайткыла, жигиттер!

Ага удаа кемпир-кезек, катын-калач жалооруган үн менен туштуштан жебиреп калганы:

- Уулум, каралдым! Жаныңды сакта...

- Баатырым, байым! Башың аман кайтсын...

- Жакшы урушка!

Жалбарып-тиленген ушунча доштун ичинен мерген жигиттин энесинин каргылданган үнү Нарботонун кулагына шак урунуп, эсинде калды.

- Жалгызым! Медерим! Сени Камбар болуш менен Нарботого тапшырдым, агаларыңды Теңирге тапшырдым.

Нарбото жоошуткан болду:

- Эне! Уулуңуздан кабатыр болбоңуз, агалары турбайбы!

- Ошенте көр айланайын!

- Өзү кудаяндын көзгө атар мергени болсо, өзүбүз корголоп баратсак көлөкөсүнө!

- Ошонун кайсы көлөкөсү бар дейсиң, айланайын...

Камбар болуш “бастыр!” деди туучуга. Өзү астыга түштү. Жүрөктөрү түрсүлдөп, ээнсиреп кала берди эл-журт.

Аттар азга азанап, атчандар болуштун артынан агылды. Такалуу туяктар жер чапчып, чаң сапырылды. Атчандардын алды тууга ыктап бастырууга ашыгып, үзөңгүлөр кагышып, караса, туу куйругун чубалткан, эликтей мойнун созгон Ноктолуу Торусун ок жыландай сойлотуп, көпчүлүктөн азга озуп, Нарбото Камбар болуш менен теңеле түштү.

Тээ илгери, Кудаян Кудаян кезинде, туусуз бастырган урууну “арсыз” деп күлүп, кеп кылчу мезгилде, туу асынуу шаан-шөөкөт менен болчу экен. Добулбастар кагылып, добулбастын доошу кокту-колотту жаңыртып, жер-сууну түп көтөрүп жиберчү экен. Кулактар

туруп, карап турган кишини толкундатчу экен. Эскини эскерген аксакалдар ушинтип айтышат.

Кайдагы добулбас азыр, Ормон хандын заманынан кийин кем угулуп калды дешет, унутулуп баратат дешет билгендер. Ага карабай, тууну ээрчигенине Нарбото толкунданып алган. Толкундангандан жүрөгү түрсүлдөйт, добулбастын кагышындай кабынан чыкчудан бетер түрсүлдөйт. Баамында, мынамынча кишинин жүрөгү кошо түрсүлдөп, добулбас болуп кагылгандай...

Нарбото тууну жандап, “тууну кармап баратсам, атаганат!” дейт. “Болуштун ордунда баратсам, тууну дагы кармасам, элди дагы ээрчитсем” деп жаман оюнда болушка теңелет. Жанаша түшкөн Нарботону жанына карыш жуутпай, жакын жолоткусу келбей Камбар болуш атына камчы басып, алдыга озот. Туучусу ага удаа чабат. Алардын чаңында калганына арданган Нарбото кайра теңелем деп теминсе, окторулган торусу мүрүсү менен урунуп, көп атка барып шыкалат. Нарбото саамга туудан алыстай түшүп, кайра жакындайт.

Туу кубалай алчыланган кудаян уулу коктунун ичинде бирде чубалып, бирде туучуга ыктай жыйналып, Чүйдүн суусун кечмеликтен шар аттап, Шабдандын Мөкүшүн хан көтөргөнү жаткан маалга туштай, чоң шашкеде Кеминге кирип барды.

Кудаян эли барса журт түрө чогулуптур. Эки тоонун ортосуна жык толуп кайкыйт. Туу сайынган туучулары көп жүрөт. Ээй, туу көтөрүнбөй калганга канча болду? Айчыгы алтын көк туу, боз алалуу көк туу, ай тамгалуу кызыл туу, жагалмай тамга салынган туу! Тынай-бийдин туусу деп дагы бирин айтышты. Туусу жогунун көтөрүнгөнү желектүү найза... Найзачаны, союлчаны көбүрөөк, ай балтачаны да бар, мылтыктуусу азыраактай, анысы шыйрагы салаңдаган түтөтмө...

Шабдандын чоң ашында сайылган кара тууну алып келатышты эле, аштын туусу деп тыйышты. Шабдандын чоң туусун алып келишти. Журт уюлгуп турганда баштык кыргыздардын бири сүйлөдү. “Башаламан чабуулду коёлу, биз аскер менен урушалы, куралдуу мужуктарды кыралы, катын-балага, кары-картаңга кол көтөрбөйлү” деди. “Кан көтөрөлү” деди. Камбар болуш жакшылардын катарында алдыга өттү. Нарбото менен Мукай сүрмө топтун ичинде сүрүлүп, моюндарын созо ортону карашат. Шыкалган элден орто көрүнбөйт. Мукай обочороок бастырып, дөңгө чыкса элдин ортосу көзгө даана тартылды.

“Кан көтөрөт” деген ушундай болот экен. Ортого алты кулач ак кийиз жайылып, калың эл тегерете котолойт. Ал аңгыча төр жактагылар экиге жарылып, тебетейчен, жүзү тегерек, тегиз сакалдуу, коюу муруттуу, толмочураак келген орто жаштагы

кишини колтуктап келишип, аягын чечтирбей келишип, ак кийиздин үстүнө отургузушту. Тигил киши малдаш токунду. Колтуктап келгендердин бири алаканын жайып, “Теңирим жалгасын!” деп бата тиледи. “Теңирим жалгасын!” деп тургандар бир ооздон кайталап, бата кылды. Мукай көптүн кыймылын кайталап алаканын жая, айтканын кайталап “Теңирим!” деди. Эми эмне болот дегендей ортого көзү кадалат. Жылоодо турган ак боз бээни чалып, муздап жиберешти. Канын ак кийизге чачышты. Тегеректегендер канга боёлуп, бир өңүрү мала түс тарткан кийизди тегерете кармашып, өйдө көтөрүштү. Ак кийизде отурган кишини колтуктап келгендердин бири кийиздин бучкагын мыкчий кармаган тейде, “Өйдө! Өйдө!” деп, үнүн өктөм чыгарып, буйрук берип жүрөт. Өзүнүн тебетейи жөөлөшүп-түртүштө кыйшайып, башынан түшкөнү жүрөт, “Өйдө!” деп, тердеп-кургап кыйкырып жүрөт. Таноолору барбоят.

- Тогуз кадам басалы! - дешти кийиздин оң өңүрүн кармагандар. Ал жагы алдыга жүткүндү.

- Тогуз жолу айланалы! - деди сол өңүрүн тарткандар. Ал жагы тегеренди. Антишсе, кийиз буралып, отурган киши капталына оодарылып кете жаздады. Ханды кийизге жетелеп келген киши ачуулана түшүп, үнүн бек чыгарып, баарын баштады.

- Ата-бабабыз тогуз басып айланган, тогуз кадам таштагыла! Каяктагы жорукту баштаган маанакелер! - деп тилденди.

Отурган киши бир колу менен кийизге коомай таянып, экинчи колу менен тизесин мыкчийт. Кимдир-бирөө "Атакенин арбагы колдосун!" деп кыйкырды. Көпчүлүк чуулдап, "Атаке! Атаке!" деп ураан таштады. "Атаке!" деген жаңырык кокту-колотту аралап, тоо койнун козгоп кеткендей болду. Адегенде кошо кыйкырчудай обдулган Мукай оозун жарым-жартылай ачып барып токтонду.

Заматта эсин жыя калып, “эл жапырт кыйкырдыбы же жарымы эле кыйкырдыбы?” деп, жакшы ажырата албай, эки жагын каранды. Антмегинин себеби бар эле. Бир курдай, бир нече жыл мурда көп уруу катышкан ат чабышта башка уруунун ураанын чакырып, күлүк сүрөгөн бирөөнүн "ээрчип кыйкырдың, акмак!" деп, башы кандоого, мүлкү талоонго түшкөнү эсинде. “Башка уруунун ураанын чакырыш уят” дегенди ошондо билген. Мукай кимди ээрчишти билбей турду.

Алаңгыча кийиздин бучкагын кармагандардын бири "Сарыбагыш!" деп кыйкырды. Эл жапырт "Сары-ба-гыш! Сары-ба-гыш! Сары-ба-гыш!" деп, үч ирет жер сабады. Бул ирет элдин доошу бийигирээк чыкты. Мурдагы кыйкырышта көпчүлүктүн эмне деп ураан салганын аңдып, аңдоос тургандыктан Мукай ураандын соң жагына кошулуп калды. Көпчүлүктү туурап, "Сары-ба-гыш!" деп үнүнүн барынча бакырганга үлгүрдү. Аш-тойлордо элге кошулуп,

"Кудаян!" деп ураан чакырып эле жүрчү, бирок, эс тартып, эрешен жеткени "Сарыбагыш!" деген ураанга аралашып көрө элек экен. Мынча көп киши чогулуп, чогуусу менен ураан чакырышын биринчи көрүшү. Кулагына жаңы ураан жаңыргандай сезилди, жашоосундагы дагы бир жаңылык сезилди.

-Жангороз! - деп бакырды бири, -Аталардын урааны "Жангороз" болчу!

"Жангороздоп" чакырган баарынан катуу чыкты.

Мукайдын көздөрү ортодо. Ак кийиз жайылган, ак боз бээ чалынган, топураган эл тепсеп, топурагы чыккан орто ага ордо элестеди. "Кандыктын ордосу ушул жер" деп ойлоду.

Болуш-ыстарчындар тегеректеп, "хан" көтөрүлгөн кишини колтуктап, алтын-күмүш жалатылган токулгалуу атка мингизди. Төрт аягы тыбырчылап, ойноктогон атынын башын тарткан, колундагы күмүш сап камчысын бүктөй кармаган хан сүйлөдү эми. Күмүш сап камчысын сермейт. Калк анын оозун тиктейт. Үнү Мукайга үзүл-кезил угулат.

- Ата-бабадан, Адигине-Тагайдан берки, Үчүке-Түлкүнүн чагындагы кыргыздын өз алдынча турмуш жөнү! - деген эле сөздөрү кулакка илинди. Бүктөй кармаган камчысын кезеген хан:

- Жерибиз, суубуз!.. Тоо-таш!... - дейт.

Мукай Нарботонун жанына жакындап, жакшылап укмакка кулагын төшөдү.

- Сөзү тартымдуу, өзү толумдуу экен! Калкыбыз кандуу болду! - деди Нарбото маанайы көтөрүңкү.

- Орустун маңдайындагы элди, бети ачык элди бек жерге кондуруп, жасоонорду айрыгыла! - деди хан.

"Кан болуму ушундай болот турбайбы!?" Ордо күтүү ушундай болот турбайбы!?" деди Мукай ичинде. Хандын турган турушун калаадагы орустун үйүнөн көргөн сүрөттөгү ак падышага салыштырат. Турпаты ак падышадан кем көрүнгөн жок, ашып турду! Падышаныкындай тегиз өскөн сакалы бар, падыша жылаңбаш эле, бул киши төбөсү кызыл түлкү тебетейчен, падыша жупуну күрмөчөн көрүндү эле, бул киши кымкап жамынган, падыша жыгачтан чабылган отургучта отургандай болду эле, бул киши алтын-күмүш токулгалуу аргымактын үстүндө! Эмнеси Никелейден кем!? "Сарыбагыштардын Никелейи! Кырк уруу кыргыздын Никелейи!" деди кыялында. Ушинтип, хандын сөзүнөн көңүлү саамга бөлүнүп, кыялга термелип турса, калың элдин катары капысынан тоо көчкөндөй козголуп, тосмону жарып өткөн кыян сымал, алды төмөн карай агылбаспы! Элдин жабыла "оомийин!" деп алакан жайганын көзү чалды, жанжагын каранганча, аттарынын куйругун түйүп, ары-бери ойноктоткон, колундагы бар куралын кезенип, урунаарга жоо

таппай колоктогон, баятан каны кызыган жигиттердин көз ачып жумганча куюндай удургуп, чаап жөнөшкөнүн бир байкады. Хандын "кыштактарга ат коюп, өрттөгүлө!" деген буйругун Мукай укпай калган эле. Эми эле жанында турган Нарботону таппай адашып, алыстан, бир-бирине урунган туулардын арасынан кудаяндын боз ала туусун тааный сала, атынын оозун агытты.

Чаап бараткан аттардын калың дүбүртү, артта шыкалып, жол талашкан аттардын азынап-кишенегени, айгай салган адамдардын чуусу аралашып, кулакты тундурут. Кимиси “Жангороздоп” кыйкырып, кимиси “Кыргыздап” кыйкырып, дагы бири “Атакелеп!” айгайлайт. Ушул чуунун ичинен "Токмокту, Токмокту алабыз!" деген үндөр угулат. Ал үндөр улам катуулап, “Токмокту, Токмокту өрттөйбүз!” деп жаңырат. Чүй боорундагы жайнаган калаа-кыштактын ичинен Токмокко элдин өчү өзгөчөдөй сезилет, кандалган калай чатырлуу, шоңшойгон мунаралуу, анысында кулак тундурган коңгуроосу асылуу чиркөөсү бар, орусу артыкча көп Токмокко ушунча киши өчөгүшүп алышкан...

Кара таандай каптаган атчан кыргыздар жел менен теңеше жел болуп, чаап баратса, “Токмокту алабыз!” деп тамактары айрылганча айкырып, айгай салып баратса, “күлүн сапыралы” деп чуу салып баратса, Мукайга жомоктогу окуялар кайталанып жаткандай туюлду. Мынабул эл жомоктогу жоочул кыргыздын жолоюна түшкөндөй, жомок чын келгендей туюлду. “Токмок!” деп чамынышса, Бээжинди беттеп, самсый чабышкан байыркы бабалары элестейт. Токмоктун тосу чыгары, күлү көккө сапырылаары элестейт. Айылды аралап калчу манасчыдан укканы эске түшөт.

“Туулар тууга урунуп,
Туташ кыргыз аттанды,
Өлүмгө башын байлаган,

Өңчөй кыргыз аттанды”,- деп куудай сакалы көкүрөгүндө жайкалган манасчынын жанын сабап айкырып, кара жини кармаганда улага-төрдүн ортосунда чимирилип, көзүнүн жашын төгүп ийчүдөгү күнү ушундайчада болот тура” деген ой келет.

Чоңдордон калбай Мукай чаап барат, алиги манасчынын кара жинине арбалгансып, чоңдорду туурап, “Токмок!” деп кошо үн салат. Үнү кардыкпай бек чыгат. Орусту беттеп аттануу чоң казат сымал туюлат. Чоң казатка катышып жаткандай туюлат!

XI

Токмоктун үстүндөгү тоом жолдун айрылышынан эл экиге бөлүндү. Бир канаты калааны көздөй агылды, калганы приставдын үйү турган чоң кыштакка кайрылды. Бир топ туунун арасында кудаяндын туусу приставдын үйү турган кыштактын жолуна бурулду. Тааныш жол. Айрыкча кудаян болушуна тааныш жол. Кыштакка түшчүдө далай бастырган, көлүкчөн дагы, жөөчөн дагы далай өтүшкөн, эни орус араба кенен батканчалык жол. Ушул жол менен баратышып эгинди тебелетип албайлы, мужуктун каарына калбайлы дешип, аттарын аяр бастырып, кыштакка чебердеп киришчү эле. Ушул жол менен Камбар болуш далай ирет приставка түшүп, Мукай окууга каттачу.

Атчандар азыр жолго батпай тыгылып, жол талашып жулунуп, аты тындары аң-кемерди аттатып, эгини көйкөлгөн талааны тебелете чабышты.

- Биристабдын башын алабыз! – деп кыйкырышты.

Мукай таң калды. “Атам биристаб-бай менен тамыр эле! Бүтүн бүлөөбүз менен биристаб-байга жоо болдук!” деген ой келди.

Демейде кыштак дүпүйүп көрүнчү эле. Приставдын үйү турганданбы же Токмокко жакын жайгашканданбы, айтор, сүрдүү көрүнчү эле. Азыр, кыргыздар жула тартчудай жабыла чабышса, жакындаган сайын жайыла чабышса, тебелендиде калчудай өңдөнөт.

Ат чабым аралык калганда чиркөөнүн коңгуроосу ачуу кагылды. Чиркөөнүн мунарасында эртеден бери коңгуроонун таягын кучактап, кашкулактай кулагын түрө, каяктан чуу чыгаарын тыңшап, тербелди тирмейе тиктеген монах кырдан атчан кыргыздардын карааны кылайар замат талмасы кармаган немедей коңгуроону каккылады. Жан далбас ура каккылады. Кыраңдан кыргыздардын карааны эмес, кыямат кайым кылайгансып каккыласа, коңгуроо ачуу безеленет.

Мукайдын билишинде керели кеч чиркөөнү айланчыктап, тапырап жүргөн уландарды “инок” деп коюшат. Белинен курчанып, этеги жер чийген чапаны болот. Ошолор кезектешип, адатта коңгуроо какчу эле. “Ошолордун бири го?” деди. Коңгуроонун доошу кыргыздарга долу чыңырыктай угулду. Кычуусуна тийгендей кыжырлары келди.

Жалгыз Камбар болуш сестенди. Пристав ээн-жайкын каптап келаткандарды карап тургандай, баштап келаткандарын эсепке алып, байкап тургандай, аң улоого чыкчуда асынып алчу кош оозун белендеп, алдыда келатканын өзү атып жыкчудай, корунду. “Жанында жасоол көп эле, бузуктардын жазасын бербес бекен? Элинди токтотуп калбапсың деп кыйыктап, аттырып жиберээр?” деп

коркту. “Калыбек карыя жетти бекен? Арызымды берди бекен?” деп толгонду. Ушул ойлор басканда, кайратынан жанып, атынын башын тарта чапты. Кокустан пристав карап турса, көзүнө илинбей калчудан бетер, беш-алты атчанды алдыга өткөрө чапты. Уулун издеп имерилди.

- Мукай! - деп кыйкырды, - мага жакын чап!

Кыргыздар кыштакты куушуруп калган чакта алды жактан “Атыңардын башын тарткыла!” деген буйрук угулду. “Токтогула! Токтогула! Атыңардын оозун тарткыла!” деп чурулдашып, артта келаткандар аттарынын оозун дароо тарта албай, туучандардан өтө чабышып, удургуп барып, араң токтошту.

Чиркөөдөгү коңгуроонун жаагы тыйылып, кыштак жакта саамга тынчтык. Сакалдары бапсайган топ орус ак желек асынып, жөө утурлай келатышыптыр. Тээ артта, кыштактын четиндеги алышты бойлой тигилген кыркалекей теректердин, көк талдын чырпыгынан тартылган кашаалардын далдаасынан орустар шыкаалайт. Эркектеринин бир канчасы мылтыктарын, арасында кош оош мылтыктарын сундура кармап, калганы кары-жашы, катын-калачы дебей аралаш айры кезенген.

- Элчиси келатат! – деди кыргыздар.

Орустар атчандарга жетпей, ортолой келип, билген бирөөсү:

- Киши жибергиле! Сүйлөшүү керек! - деп кыйкырды.

- Эмне дейт?! - айбалтасынын уңгусун узун кармаган баштык барк этти. - Орусча тил билгениңер, барсыңарбы?

Катар турган баштыктар Камбарды түртүп:

- Балаңды чыгарып, сүйлөштүр, - дешти.

Мукай алдыга чыкты. Айрынын сабындай узун таякка ак желек асынган орустардын бет маңдайда турганын көрдү. Өңү-башы тааныш орустар. Бир-экөөн даана тааныйт. Кыргыздар өз арада “каапырдын тилегин тилеген узун чапан Мукайыл” деп урушкан, орустар “отец Михаил” деп коюшкан поп бар, ошол жүрөт. Калганы мужуктар. Орустар желекти булгалап:

- Киши жибергиле! Сүйлөшүү керек! - деп жабыла кыйкырышты.

Мукай которду. Баштыктар тегеректей тура калышып, баш кишилерден сүйлөшүүгө шайлашты. “Кыштакка көп түшүп, орусту билчү элең” деп жаалашты эле, ичинен кыңырылганы менен Камбар болуш “аный” дей алган жок. Алты кишини шайлашып, ак желек сунушту. Ошончодон ак желек Камбардын колуна тийди. Тилмечтин ордуна жүргөн Мукай жетинчиси болуп жандап, мужуктардын бет маңдайына желдире басып келишти.

- Каякка баратасыңар? - деди отец Михаил.

- Оруска жоо болдук. Кыргыздан салдат алмак болуптур, эл түрө чогулдук, балдарыбызды бербейбиз, андан көрө орус менен урушабыз деген сөзгө бекидик, - деди кыргыздардын бири.

Мукай которду.

- Биздин эмне ишибиз бар? Биз эмне кылышыбыз керек? - деди отец Михаил.

- Силер биздин жакшы жерлерибизди тартып алдыңар, кыштак түшүрдүңөр, өзүбүздү тоо-ташка айдап салдыңар. Биздин талап - кыштакты бошотуп чыга бергиле! - деди кыргыз.

Көздөрүн үнүрөйткөн орустар баштарын чайкады.

- Жерибизден кантип чыгалы? Жер биздики! Бошот дегениңер падышанын мыйзамына туура келбейт, - деди мужук.

- Биз падышанын амирине каршы чыктык. Урушка бел байладык, - деди кыргыз.

“Падышага каршы чыктык деп, келжиреген немелер го” дегендей орустар кыргыздарды таң кала тиктешти. Чала түшүнгөн бирөөсү:

- Вы идете воевать против царя? - деп, кайталап сурады.

Мукай кыргызчалады.

- Силер падышанын элисиңер. Биз падышага, жалпы оруска каршы козголдук. Кыштакты алганы келдик, жаныңардан түңүлүп, жан соога десеңер, көчүп чыга бергиле. Токмокту көздөй жолду ачып беребиз,-деди кыргыз.

- Силер деле падышанын букарасы эмессиңерби!?

- Жок, биздин өз падышабыз бар. Кан көтөргөнбүз, каныбыз бар, каныбыздын буйругу. Кыштактан чыккыла! - деди кыргыздар.

“Каныбыз бар” деп компойгон кыргызды орус акылынан адашкан кишидей карады.

- Бизде мылтык бар! Кыштактын эли атышууга камдуу, - мужуктардын бири арт жагын карап койду. - Анан калса пристав Токмоктон жардамга аскер аттандырмакчы. Бөөдө кан төгүлбөсүн!

“Бристаб Токмокто болсо, анда Калыбек арызды колмо -кол тапшыра албаптыр” деп баамдады Камбар болуш. Анан, “Токмоктон аскер аттанатты” укканда, жанындагылар тайсалдайт го деп ойлоду. Сөз сүйлөөгө шайланган кыргыз сөзүн улантты:

- Токмок азыр камоодо! Сарыбагыш, Атаке, Шамшы элинин теңинен көбү Токмокту камалап, ана-мына алабыз деп турушат!

Токмоктун камоого алынганын укканда орустар унчукпай калды. Өз ара кобурашып туруп, жообун узатты:

- Андай болсо, биз артка барып, эл менен сүйлөшөлү. Анан жооп берели.

Кыргыздар макул табышты. Орустар кайрыла берээрде Камбар болуш сурап калды:

- Кыштакта кыргыздардан барбы?

- Бар.

- Кыргыздарды токтоосуз чыгарып бергиле! - деп кыйкырды кыргыз.

- Кыштак ичи менен кеңешели! - деди мужук кайрылып басып баратып.

Мужуктун “кеңешели” деп күңк эткени Камбарга шектүү угулду. “Барымтага алып, өз баштарын куткаргысы келгениби же өчөгүшсөк өлтүрөбүз дегениби?” - деп түкшүмүлдөдү.

Сөз бүттү. Орус менен жай сүйлөшкөн акыркы сөз. Камбар болуш ак желекти түрүп, ээринин кашына кыстарды. Текирең-таскак салган элчилер кайрылып келгичекти, эмне сөз болгонун уккучакты, күтүнгөн элдин чыдамы түгөнүп, “өлгөнү жаткан орус менен сөздү бачым бүтүрүшпөйбү” деп нааразы экен.

- Кыштакты бошотуп, чыгып кеткиле дедик. Токмоктон аскер келет имиш. Токмоктон жардам жок, калаа камоодо жатат дедик. Атышабыз деген ойдо окшойт, Токмокту угушканда, ойлонуп калышты. Кеңешкени кайра кыштакка киришти, - деди кыргыз.

- Адам-ээй! Атышабыз деген ойлору бар бекен!? - баята, Мөкүштү “хан” шайлаардан мурда, майда кыштакка кыйсыпыр салгандары эстеринде, ошого дале эрдемсип турган кыргыздар сөгүндү.

Бээ саам убакыт өттү, кабар жок.

- Өрттөш керек, жер менен жексен кылыш керек! - деп кыйкырды кыргыздар.

Калың элдин каны кызыды. Кызыган бирөө тим туралбай “Курманкожо-Кулжыгач, барсыңарбы!” деп бакырды. Эл “чуу!” дей түштү. «Шамшыны ашып Жумгалдын саяктары келгенби, алар каяктан жүрөт?» дегичекти болбой, четтеп турган кыргыздар четинен бөлүнүп, кыштакты көздөй ат коюшту. Айгайлаган бойдон кетишти. Курманкожо-кулжыгачы кеттиби, башкалары аралашып кеттиби, көпчүлүктө билинбей калды.

- Кантет! Элчилеринен кабар күтөлү! - дегенди угушкан жок.

Камбар болуштун кулагына “Кудаян!” деген кыйкырык шак этти. Баамында, Нарбото өңдөндү. Атынын башын коё бергендер арбып, аялдагандардын арасы сээлдеди. Камбар болуш дагы атынын башын агытты.

...Бал челекчилер, эгинчилер өлүптүр, чөбүн чапканы, малын айдаганы чыгып кеткендер өлүптүр деген суук кабар кыштактагы орустарга чагылгандай тараган. Момунсунган кыргыздын мойнуна ажына отуруп алгандай угулган. Тегин өлтүрбөй, терисин сыйрып өлтүрөт, тим өлтүрбөй, тирүүлөй кескилейт деген каңшаар тарап, жүрөктөрү өйүгөн. Жакын арада Алматыдан же Токмоктон жардам болоорун кудай билет. Тоо арасы алеки заматта өөн сезилип, өчөгүшкөн кыргыздардын камоосунда калышканын эстешип бир сыйра эстери чыккан. Мал-мүлктү таштап Токмокко качып чыгуу кыйын. Бир гана арга-кармашуу. Кайраттуулары чыгып, бар куралды жыйып, түнү бою кармашууга камданышкан.

Эми, эртеден кыргыздардын чогулганын көрүшкөндө, качан кол салышат, качан башталат деп күтүнүп жатышты эле. Аңгыча кыргыздардын айгайлаган ызы-чуусу чыкты. Карашса, найзаларын сундуруп, чоюнбаш, союздарын кезеп кыргыздар чаап келатат. Атчандар жакындай бергенде мылтыктар катар-катар атылды, алдыда келаткандар боо түштү. Атчандардын тайманчу түрү жок. Өлгөнүнө карабай, өлөрүнө карабай күүсү менен келип, кыштакты аралап кетишти.

Орус десе оолугуп турган немелер эми минтип алардын ок менен каршы алгандарына ого бетер жандары кашайып алды. Айры менен тап берсе, ансайын арданды. Көптүккө салып, көзүнө көрүнгөн орусту кууп жетип, уруп жатты, найза учуна салып, сайып жатты. Мылтыкчан орустар короо аралай качышты. Кыргыз сая кууп алган. Мылтыгын кезеген орусту көрсө, алыстан найза менен жаа аткансып уруп жатты, октогону жатканын көрсө, атына камчы басып, орустан мурун октонуп, озунуп жетип союз менен салып жатты, айрычанын көрсө, чолу баш менен койгулады...

Кары-картаңдар, катын-калач, бала-бакыра чуру-чуу түшүп, там айлана чуркашты, короо аралай чуркашты. Качып жүрүшөт, “боже мой, кыргыздын колуна тийбегей элек, көзүнө көрүңбөгөй элек!” деп жан айласын издешет. Топ орус кыштактын четинен чыгып, көкүрөккө жете көйкөлүп, тебелене элек эгинди аралай качышты. Атчан кыргыздар чоңураактарын эгинди аралай кууп, жеткенин жеткен жерден өлтүрдү, эгинди сойлоп кеткендери болуптур, алардын жойкундуу изине түшүп, тапкан жерден өлтүрдү.

Токмоктон жардамга аскер келеринен күдөрүн үзгөн, жапайылыгы ойгонгон кыргыздан жакшылык күткөндөн түңүлгөн кыштак элинин бир бөлүгү жан соога издеп чиркөөгө корголоду. Акыркы арга чиркөө сыяктанып, чиркөөнүн карагайдан чабылган каалгаларын ичинен жамынып, эми кудайдан айла күтүштү. Алтарда турган отец Михаил, узун чапан Мукайыл жоон жана конур үнүнө салып, инжилдин саптарын кырааты менен ырдайт. Колуна икона

тийгени икона, крест тийгени крест көтөрүнгөн чиркөө окуучулары анын артынан кайталап, кудайга жалынат. Алтардагылардын ыры коргологон элдин ыйы менен аралашып, чиркөөнүн ичи акыр заман алдындагы алаамат кейиптенет.

Катындардын ичинен кайраттуу бирөө кыйкырып, ошол акыр заман алдында акыркы сөзүбүздү айтып калалы, жашоодо жазып-жаңылган болсок, кудай астында кечирим сурап калалы дегенсип, отец Михаилден “Кудай Эненин урматындагы акафист оку!” деп жалбарды. Отец Михаил дароо акафист айтууга киришти. “Үмүт жолунан адашып турган чакта жүрөккө сүйөнүч ыроологонум, мүңкүрөгөндөрдү Сооротуучум, шаттан! Момундуктун жана сабырдуулуктун азыгын ыроологонум, шаттан! Карып болуп, кайгы-муңга алдырып, чарчоого бастырып турган чакта жарпыбызды жазганым, шаттан! Биздин кубаныч-сүйүнүчүбүз, биздин...”.

Ал ушинтип турганда улуу-кичүү текши тизелеп, акыркы айып-армандарын жашырбай төгүп, жеңилдик көксөшөт. Ушул ыйык жайдын ичинде көп эле чөгөлөшүп, ыймандай сырларын далай ирет төгүшкөнсүдү эле. Тирүүчүлүктүн өйдө-ылдыйында кетирген күнөөлөрү үчүн далай кечирим сурап, далай айыптарын ачышкансыды эле! Бетке чүркөө кайсы күнөө ушул чиркөөнүн ичинде айтылбай калды!? Кайсы күнөөсү билинбей, кайсы айыбы айтылбай калганы үчүн Кудай ушул жазыкты башка салды!?

Көз жаштарын көлдөткөн орустар көрүбүзгө ала кетмек белек дегендей жумуруна каткан акыркы сырларын, көгөрүп айтпай келген сырларын агытты, мурда кулак укпаган, бир кудайдан башкасы туйбаган сырлар төгүлдү... Бири уурулукка барганын, бири өтүрүк сөз айтканын, бири көрө албастык кылганын, ичи тардыкка алдырганын айтат. Бири коңшусунун аялына асылганын, бири урушта жүргөн күйөөсүнүн көзүнө чөп салып, коңшусунун койнуна жатканын, бири азгырык айдап этегинен жаңылганын, никесиз төрөп алганын айтууда. Айтып калууга ашыгууда.

Өз айыбын өзү ачып, кечирим сурагандардын арманын уккан отец Михаил өзүн жалаң күнөөкөрлөрдүн арасында тургандай сезип, заманасы куурулду. Жер бетиндеги тозокуда отургандай сезип, өз күнөөсүн эстеп көрдү.

Армандаган ошончо үндүн арасынан бирерлеринин кыргызга кылган кыянаттыгын айтып, ый аралаш аптыкканы угулат. Жанына күч келген бирөөсү илгери бир жайчылыкта жолдон чыга калган кыргыз чалдын башын кыя кесип алганын, көсөө ээгинен жыра көзөп, канжыгасына илип алганын эстеп ыйлады. “Жараткан!

Жазыгы жок байкуштун башын кесип алганым кылмыш турбайбы!” деп өз башын өзү ургулады.

Сыртта атчан кыргыздардын кыйкырыгы жакындайт. Катын-калач какшанып, бала-бакыра унулдайт. Чокунушат. Орустун кудайы өзү асмандан түшүп келип, Токмоктун кашында көчмөндөрдүн тепсендисинде калган, ушул саамдарда унутта калган чиркөөгө өзү түшүп келип, көздөрүн тиктеп тургандай жалбарат. “Жараткан кудай, жаныбызды алып кала көр! Тилегибизди кабылдап, күнөөбүздү кечире көр! Бөөдө өлүмдөн сакта! Кыргыздардын колунан кыргын тапкандан сакта!” деп жалбарат. Кудайдан жооп жок. Алтардын ары жагында тургансыган пайгамбарынан дабаа жок. Тетирисинче, жан алгыч келгенсип, жандарын сурап келгенсип, эшикти каккылагандардын дабышы катуулайт.

-Ач эшикти, каапыр! - деп, ач-айкырык салып, чиркөөнү айлана чуркап, тапырашат.

Акыры эшикти жара тээп, кирип келишти. Чепкендерин коломочтонуп кийинген, найза-кылычтарынын учу, союлдарынын башы канга боёлгон кыргыздар-демейки кыргыз эмес. Көк жал көздөнүшүп, көк жал өңдөнүшөт. Боз балдары көбүрөөк экен. Алдыда келаткан Нарбото айбалтасын жалаңдатып, кылчактабай, түз эле алтарды көздөй атырылды. Сүрүнөн жалтанган отец Михаил менен иноктордун оозунан келмеси түшүп, крест-икондорун баштарына калкалай, бурч-бурчка тыгылды. Качанкы балта чабарлардан калган айбалта-коросон айбалта эле. Бир шилтегенде отец Михаилдин инжил кармаган оң колу чыканак туштан үзүлүп, колу бир бөлөк, инжили бир бөлөк ыргып кетти. “Ай!” деп ачуу чыңырып, жан ачиткан оорудан эстен тана жаздап, үзүлгөн жеринен шоргологон канын бууп калчудай, сол колу менен чолок каруусун бекем мыкчымакка эңилип, эки бүгүлө бергенинде, керилип туруп, айбалтасын шиледи эле, башы ыргыды...

- Ал эми, жигиттер, ана башын жайлап бердим! - деп кыйкырды Нарбото.

(Ушул окуядан кийин “узун чапан Мукайылдын башын жулган Нарбото” деген аңыз тараган).

Поптун ит өлүмүн көргөн иноктор жапырт тура калышып, чалынып калбаска узун чапандарынын этегин түрүнө сала, өкүргөн бойдон чиркөөнүн эл коргологон жагына өтө качышты. Дүрбөлөң түшкөн орустарды аралай кууган боз балдар эрезе жашынан өйдө эркектерин терип, инокторун баш кылып сайгылап, кылычтап жүрүшөт. Доңуз айбат көрсөтүп, жулунумуш эткендерин өбөктөтүп

союшту. Жан соогалап жалбарган аялдары эркектерин арачалап калмакка жакага жармашат, “тур нары, мастен!” деп түртсө, чыңырып барып аякка жармашат...

Эркектерин түгөл чаап болгондо, шыйрагы салаңдаган түтөтмөсүн туурасынан сунган бирөөсү “Чыккыла!” деп кыйкырып, мээлебей туруп милтесине от койду. “Чарт!” эткен учкун чачырап, “тарс!” эткен доош кулак тундурду. Аялдар менен балдар жайнаган өлүктү андан-мындан бир аттап, “упаси, боже!” деп, чурулдаган бойдон сыртты көздөй чубурду.

«Жоодон катын олжолоп алчу» дегенди уккан кыргыздар «орустан катын олжоломок ушундай тура» деп, аялдарга чап салды. Ошондо Нарботонун узун мурут дүкөнчү орустун ак кызын ач билектен алганын Мукай өз көзү менен көргөн, “абам токолдуу болду” деп турса, жандай өткөн бирөөсү ыйыгынан таптап, “жеңелүү болдуң” деп ыржайган.

Талашып алчудай болгон бирөөлөр Нарбото ээрчиткен кыздын жылаңач жумуру билектерин кошо кармашып, соорусунан сылагылап, кошо кынаша-жандашып, колтугуна кол салышканы жүрөт.

- Тарт колунду! - деп Нарбото тап берип, бөлүп кетти.

(Кийин, “Ноктолуу тору минген Нарбото эми орустан токол алыптыр” деген кеп тараганда, ушул окуяга өзү күбө болгонун, олоң чачы соорусуна түшкөн, көздөрү көк орус кыздын “Мама!” деп бир кыйкырганга араң жарап, алп мүчөлүү абасынын кучагында калганын эстеп калаар эле).

Кыз-келинди талашып жатышканда кимдир бирөө чиркөөгө өрт койду. Чиркөөнүн карагайдан чабылган жыгач-ташы карамай бүркүп койгондой, жалбырттап берди. Буранадай болгон мунарасы алоолонуп, жалыны андан ары асмандайт. “Кийин болгула! Кийин болгула, балдар!” дейт тапыраган кыргыздар. Түркүк-тирөөчү чычала болуп күйгөндө, мунара бир капталына көмөлөнүп, жерге “күр” деп кулады. Күлү сапырылды. Жез коңгуроо “күп” этип, кошо кулады. Жерге урунганда «каңк» эткен гана доош чыкты. Карап турган кыргыздар орустун ордосун уратышкандай кубанышты. Бир чурулдап алышты.

Ар кайсы кычыкты тинтишип, жашырылган орустарды издешти. Ошончонун ичинен Чоңколду издегендер көп. Аны баягы оруска малай жүргөн кыргыз таап өлтүргөнүн көпчүлүк табалап, карап турду. Аюудай олбурлуу Чоңкол адегенде маңдайынан чыккан чыканактай кыргызды “көтөрүп жерге жанчайын, көрүмө ала жатайын” деп ойлосо керек. Коёнчугу кармагандай акшындап,

коңулдан жөн чыкпай, “киргиз!” деп сөгүнүп, колун сермей бергенде, чолу башын шилтегенге үлгүрбөй калган кыргыз колойгон неменин колтугуна “лып” кирип, белинен алды. Карып түрдөнгөнү менен каруусу казык, сөөгү чулу окшобойбу, Чоңколду торой чалып, жерге урду, кежиге тушка чолу баш менен бир салды. (Ошондо жамакка уста бирөө санын чаап, Жолойдун жыгылганын көргөндөн бетер кубанып:

Тоодой болгон Чоңколду,

Томуктай кыргыз оңторду.

Чоңсунуп жүргөн Чоңколду,

Чордуу кол кыргыз оңторду, – деп, дагы-дагы бир далай ырдап, бастырып кеткен).

Ошол маалда приставдын үйү талоонго түштү. “Короосунда далай болгон үй эле” деп Камбар болуш бастырып барганында, “жакын жологондон айбыкчы элек, эмнеси бар экен ичинде” дешип, кыргыздар үйдүн ичин үч көтөрө аңтарып, урунууга эп көргөн оокатын талап жатышкан экен. Элден мурда жеткендери байлоодогу зоот аттарын энчилеп, кийин калганы оокатын-ташын талап жатышыптыр. Бирине чалгы сонун көрүнүп, бири балта тийгенине сүйүнүп, биринин олжосу идиш-аяк, бириники-май чырак, дагы бириники – жез турнабай, деги койчу, колго илингенин таламай. Далайы кызык үчүн баш багып, “там үй, ысык үй кандай десе, туурасынан бөлүнүп, думбаланып жабылганы болбосо, кадимки эле коргон болот турбайбы, кокуй! Төрткүлгө камалып, тумчукпай кантип жашайт?” деп таңыркашып, жерге төшөлүү тактайын тепкилеп, дубалын ургулап, төрүнөн өйдө тебелеп жүрүшөт.

- Калыбек абамды карагыла! - деди Камбар болуш жигиттерине.

«Тааныш үй эле» деп Мукай дагы баш бакты. Оозку үйүнөн аттап өтүп, түз эле төркү үйүнө баш бакты. Пристав кучактап отурчу жыгач эмерек экиге бөлүнүп, тарткычтары чачырап жатат. Тарткычтар менен кошо ыргыган кагаз-кугазы, сүрөттөр сапырылат. Солдаттыкка алынчулардын тизмеси дешкенби же ошого тиешелүү дагы бир оокаты деп ойлошконбу, айтор, кулач-кулач кагаздар эндей-эндей айрылган. Жакшылап караса, тытылган кагаздарга аралашып, Иса пайгамбардын жалооруй карагансыган кебетеси түшүрүлгөн икон жатат тебеленип, иконго чапташып падышанын сүрөтү жатат. Тузем мектебине окууга түшчүдө көргөн, айылга жомок кылып айтып барган, Карагыз апасы ырым кылган баягы сүрөт. Кимдир бирөө билгенден жулуп ыргыттыбы же билбей жулуп ыргыттыбы, айтор, жыгач калыбы кайрылып, бетинде өтүктүн изи балчаят.

- Падышанын сүрөтү! - деп кыйкырды Мукай. -Никелейдин сүрөтү эмеспи мынабул!

Кулагы чалгандар тык токтой калышып, “канакей, каапыр?” деп, сапырылган кагазды кайсаңдай карашат. Мукай эңкейип жерден алгычакты, колундагы олжосун коё салган бирөөсү “ушубу?” деп келип, сүрөттү өчү бардай тебелеп, тепсеп калды. Көкшаал өтүгүнүн чыла баскан өкчөсү менен өчү бардай тебелейт. Падышанын кыркма сакалдуу бети түшкөн тушту басып, тумчуктура баскансып, өкчөсүнө жармашкан чыланы падышанын тумшугуна тыгып жаткансып, чын падышанын үстүнө чыгып алгансып тебелейт....

“Бүлүнгөндөн бүлдүргү алба!” деген эски сөздү эстеп, айрыкча Карагыз апасы, Калыбек абасы сындуу карыялар көп айтчу накылды эстеп, Мукай сыртка бет алды. “Приставды ээрчий келген сүрөтчү төрө сүрөтүбүздү тартты эле“ деп ойлоду басып баратып. Сыртка чыкса, атасы:

- Бакты тинткиле, сарайды аңтаргыла? - деп, айылдын жигиттерине ат үстүнөн кыйкырып, Калыбекти издетип турган экен.

“Болуштун арызын бергени ушул эле жерге келмек” дешип, жигиттер приставдын короосун тинтишүүдө. Мал сарайын тинтишти, калың багы бар эле, аны тинтишти. Чөпкө көмүлгөн экен, өлүгүн чөмөлөнүн арасынан табышты.

- Жутту эле жутту! - деген айкырык угулду адегенде. Калыбектин жакын туугандары эле.

Жетип барып карашса, айры жеген кекиртеги айрылып, өнө бою кызыл жаян кан жабылып, айтылуу Калыбек жатат суналып. Сакалынан бери канга боёлуп, тулку боюнун соо жери жоктой.

- Кайран киши! Далайды тамшандырган, Ормонду көргөн киши эле! - деп кайгырышты тургандар.

- Кудаян баласынын ушул согушун көрбөй кетти, жарыктык! - деп армандашты.

Ормон хандын согушун көргөмүн, Ормондун заманындагы кыргыздын жоокердигин көргөмүн дечү эле. Ал заманда Токмок калаанын орду сары талаа, ошол талаада казак менен кырчылдашып, Ыргайты менен Кордойду ашыра, Моюнкумдун куу талаасына “тателетип” киргизе кууганын көргөмүн дечү эле. “Кан ичер кыргыз, чабышта өлгөн эр-азаматтардын кайгысы деп колго түшкөн казактын далайын бышып, канын үч ууртаган кыргызды көргөмүн” деп айтчу. Кенесарыны көргөмүн, кыбыланы баштантып туруп, башын кыя чапканын көргөмүн деп айтчу. Чурулдаган кемпир-кезек жулунган башты эркектерден жула талашып, кулак-мурдун кескилеп, жулмалап болгондо чоюн казанга салып, үстүнө алыштагы суудан жаба куюп, астына куурайдан тындырбай калап, кайнатканын көргөмүн деп айтчу. Ошондо тогуз жаштамын, боркулдаган

казандагы куубашты куу таяк менен илип чыгарып, куржунга салып кетишкен дечү эле. Ал заманды анчалык эч ким айта алчу эмес эле!

Мукай очок тегеректеп отурчудагы узун кечтерди эстеди. Отту калап, очокту тегеректеп отурчу узун кечтер. Карыянын оозун тиктеп, “Ормондун өзүн көргөм” десе, сөзүнө муюган эл өткөн заманга көчүп барышкан сыңары эстери ооп, улутунуп алышып, “Ормондун өңү кандай эле? Баланча баатыры кандай эле? Ким түспөлдүү эле?” деп жаалашып, качанкы өткөн кишилердин өндөрүн көз алдыларына элестеткилери келгендей көздөрүн жайнатып калышса, Мукайга сүрөт сурашкандай туюлчу. Калыбек карыя ушунун баарын жадабай айтып отурса, көз алдыга элестеп, көкүрөккө жат болуп калаар эле. Сөзмөрлүгү жанда жок неме сөзү менен элес тартып берчү эле.

Карыя ушунусу менен Мукайдын эсинде калыптыр.

Калыбектин туугандары “жутту эле жутту!” деп өкүрүп, сакал-муруттарын жулуп, кимге “чап” салышаарын билбей чамынышат дале. Камбар болуш өзүн айыптуу сезип кетти. “Мечит жагын катуу айтты эле, жарыктык! Ынтымак жагын бек айтчу эле жарыктык!” деди ичинен.

Чиркөөнүн өрттөнүшү аз көрүнүп, кудаяндын боз балдары эми жанаша турган үйлөргө чуркашты. Чычала ала чуркашты. Саман жамынган үйлөрдүн чатырлары тамызгыдай чачырап, короо-сарайларга, үйүлгөн кургак чөпкө жалмашты. Бүтүн кыштак жалбырттап, жалындын тили этек-жеңге жармашчудай болуп, көк түтүн тумчуктуруп, тирүү жан тура алгыс.

- Жал-куйругубуз аманда чыгып кетели! - дешип, кыргыздар өлгөндөрдү артынып, туткундарды, олжого түшкөн малды сүрө айдап, кыштактан шашылыш чыгышты.

- Кызыл уук кылдык орусту!- деп коюшат.

Коңгуроосу жок дегенде күндө бир маал безеленип турчу кыштактын үстүнөн эми чочко-торопойдун беймаал чыңырганы угулат. “Арам” деп алынбай, журтта калган чочко-торопойлор үйлөрдү айлана чуркап, көрүнгөн коңулду бир сүзүп, өрт аралай чуркап, айбандан башкача чыңырат. Оттун ортосунда калып, айлан-көчөк атат. Тозоктун отуна куйкаланган азезилдин чыңырганын угушкансып, кыргыздар:

- Үнүң өч! – деп, анда-санда кылчайып коюшат.

Кыргыздар андан ары жөнөдү. Эми, Токмоктун чоң коңгуроосун кыйратканы кетишкен кыргыздарга кошулганы жөнөштү...

ХII

Пристав кыштакты куткармакка аттанып, кечигип чыккан экен, Токмоктон он чакырым узаганда кыргыздарга бет келип, атышып туруп, куушуруп келгенде, улам артка чегинип отуруп, кайра калаага кирип кеткен эле. Мурдараак кеткен кол артынан кууп отуруп, Токмокту барып бир сүзүп, калаанын четиндеги камыш чатырлуу тамдардын арасынан калың жааган окко чыдабай артка сүрүлүп, кечке жуук калаанын күн чыгыш өнүрүндөгү дүпүйгөн бактын ичинде өргүүгө токтогон. Бир канча киши өлүп, ага карабай, «биристабды ээрчиткен аскери менен кошо калаага киргизе куудук, аты өлүп, дыргаяктата жөө куудук» деп кубанып алышкан. Приставдын жөө качканын айтышып, жоон-жолпусунан келген неменин эки-үч жолу ала салып жыгылганын айтышып, көчүгүнүн оордугунан жүрө албай, оңкосунан сайылып калгандай айтышып, «жөөлөгөн салдатынын күчү менен кутулду, кысталак!» дешет. «Азыр ал ыштанын жууп атат!» деп каткырышат.

Мындан ага-туугандарынан ажырагандар гана жалпы кубанычка бөлөнө алышпай, «өзүбүздөн баланчанын баласы окко учту, түкүнчөнүн агасы окко учту» дешип, өлүктөрүн артынып турушкан чакта кыштакты чапкан кол иңир аралаш кирип келди айгайлап.

«Кыштактын тыптыйпылын чыгардык, ири алды биристабдын үйү менен чиркөөнү өрттөп салдык, каруулашкан эркектерин кырып, кыз-келиндерин олжолоп алдык» деп айта келишти.

Башчылар «бүгүнкү эрдигибиз ушул, көз байланып калды, эми, сабыр кыла тургула, тизгиниңерди тартып, таң атканча чыдагыла, ал ортодо ар уруунун жасоосу өзүнчө кош-кош болуп жайлансын» деген сөзгө токтоду. Колду ушинтип токтотушту. Ар бир уруунун колу өзүнчө жер ылайыктап, кош болуп жайланууга кам урду.

“Кош” дегени ушу, адегенде, ар уруунун уулдарынан кайгуул шайланып, чекке турду. Анан, баштыктарга деп орто ченге боз үй тигилди, куу шыбакты тебелей тигилген боз үйдү тегеректей тынай конду. Колдун бир бөлүгү “оң канат” деп бөлүндү, бир бөлүгү “сол канат” деп бөлүндү. Айылы жакын экен, нурмамбет эли эски кийиз, шырдак алдыра салып, алачыктар тигилди, курманкожо-кулжыгач, кудаяндын эрлери айдың эле жерге ээрлерин жазданып, тердиктерин төшөнүп жайланмай болушту. Жайдак ат минип жүргөнү такыр жерге жатмай болду. Жылуу төшөк жок бүгүн, союлчаны союлун кучактап, найзачаны найзасын кучактап жатмай болду.

Талаага казан асылды. Талоонго түшкөн малдан кенен жыгышып, майда мал кара чарбага деп союлуп, семиз тай

жакшыларга арнап союлуп, жандарына ала келген талкан, сүзмөнү катык кылышты. Казандагы эт бышып тартылганча, жөн турбай, жайнатып от жагуу буйрулду. Токмоктун түн жагындагы боз чаптуу тоолордун этеги ылайыктуу көрүнүп, “тиги тоолордун этегине чыгып жаккыла, калаага даана билинсин” деген буйрук айтылды. Чайлап өскөн кургак шыбакты кучак-кучак кылып көөлөп, токойчонун куураган бутак-шактарын чаап жиберип, от жагышты. Анысы Токмоктон караган орустун сесин алалы дешкени, орустун олурайган көзүнө “бир башыбыз жети баш болуп көрүнсүн, жети баштуу болуп көрүнөлү” дешкени. “Ушул жерлерди Жылгын-Башы деп коёт, илгери дал ушул жерлерде куу тумшук Кенесарынын жүрөгүнүн үшүн ушинтип алышкан имиш аталар” деп бакылдашып, кыргыздар шайдоот. Ошондо жүрөгү түшкөн Кенесары “басе!” деп бармагын тиштеп, Токмоктун Кара-Коңуз бетиндеги узун сары колотту аралап, артын карабай качкан имиш. Караңгыда дүңкүлдөтүп ургулап, жатаар алдында орусту бир жүдөтүп алаарга мылтык-замбирек эле жетишпей турду. Калганы “кан Ормондун Кенесарынын шорун катырчу опузасындай, жык жыйылдык” дешкендериндей эле болду. Кош ушинтип жайланды.

Жайланып болгондо, бүгүнкү окуяны жай эстешип, түн оогончо эрмектешти. “Канчадан бери жоо беттей элек элибиз, аталардын жоочул өнөрү кадимкидей калып, жаман көнүп баратканыбызды кара, болбосо, биристабды качырбастан, кармап калчу жөнүбүз бар эле!” дешип, энөөлүк кеткендей кейишти. Приставды куугандардын кебин кыштакты чапкандар укту.

- Жакшы эле жакын барды элем, кысталак, мылтыгын сундурган салдат атымды сый атып! - дейт тынайдын жигити.

- Ооба, биристаб элде мурда ушул сенин союлуңдан коркту! - деди экинчи тынай.

- Эмне, өзүңкү жасайылбы же алецгир кылычпы? - дейт биринчи тынай.

Кыштакты чапкандардын кеби узун болду. Адегенде, узун чапан Мукайылдын башы үзө чабылганы сөз болду.

- Кудаян элинен Нарбото чапты аны! Айбалтаны узун кармап урганда Мукайылдын башы үзүлүп, топтой болуп ыргып кетти. Томолонгон башты боз балдар оромпой аткансып, тээп кетишти, - дешип, кыштактан келгендер чиркөөдөгү окуяны аңыз кылып айтышса, жомок болуп тарады.

Кыз-келиндердин олжого түшкөнү, олжодон да манаптардын талашына түшкөнү кызык кеп болду. Токмоктун жолуна салгандар «кыз-келинди» укканда, алдына келген тамакты унутуп, «кап» деп, кыштакты чабууга катышпай калгандарына кейиди.

- Эң сулуусун Нарбото илди! Ач билектен алганда ай шекилдүү жүзү бар, кардай аппак эти бар, чытыраган денесине чыт көйнөгү чапталган кыз «маа» деп маарап, өзү эле айланып барып, кучагына Нарботонун кыналып калбаспы, билектей буралып, эки өрүлгөн олоң чачы билегине Нарботонун оролуп калбаспы!? - дешсе, уккандар «канакей?» деп баштарын тегеретип, орустун сулуусун көргүлөрү келишти. Кимдир бирөөнүн кулагына кыздын «мама» дегени козунун маараганындай угулган экен көрсө.

- Нарботоңор илекор экен го! - дешти.

- Оолукмасы бар Чоңколду канттиңер? Далайдын чокусун кандады эле, оро-пара келгениңер болдубу? - деп сурашты. «Баатырыңар даап бардыбы?» деп, сынап сурашканы окшойт.

- Ээ, аны өзүңөрдүн балаңар жыгып, чолу баш менен чаап өлтүрдү, - дешти кудаяндар.

Ушуну угуп отуруп, өңкөй журт шерденди. Таң атса эле Токмокту күчөнүп каптамакка белсенди. Өлгөндөрдү жигиттердин коштоосунда айылына жөнөтүп болуп, Камбар болуш өз колун кош кылып жайгаштырды. Туткундарды айрып, «тийчү болбогула!» деп катуу айтып, кошту тегерете жаткырды да, тайдын эти тартылаар маалда жакшыларга арнап тигилген он эки канат үйгө келип, жакшылардын табагына кошулду.

«Шабдандын балдары бар» дегенден кирсе, Самсоновканы камалоонун башында өзү турган хан Мөкүш жаңы келип, журт жакшылары менен чогуу отуруптур. Үйдүн ичине, куу шыбактын үстүнө жалаңкат шырдак, ала кийиз төшөлгөн. Төрдөгү көрпөчөнүн үстүндө мандаш токунуп, кементайын желбегей жамынып отурган экен хан Мөкүш. Башкалардын бажылдаганына көп аралашпай, оор басырыктуу, ойлуу.

Жакшылардын камбыл жүргөн жигит-жалаңы алдырган, кат-кат болуп капка салынган кара табактар сунулду эле, тайдын таптап бышырылган эти табак-табак болуп тартылды, бир кучак келген жыгач табакка тайдын учасы чыгарылды. Тамак үстүндө да кудаян көбүрөөк оозго алынды. Калыбектин өлгөнү сөз болуп, “кадырлуу киши өтгү арабыздан!” деп кейишти билгендер.

- Жаш чагында кат ташычу Калыбекпи? Капырай, акыры кат ташып барып, өлүм тапканын кара! Тилегин каткыр орус! - дешти.

“Кат ташып жай барган кишини, журтка кадырлуу аксакалды өлтүрүп, эми орус жай сүйлөшпөйт, эки ортого элчи чаптыруунун кезеңи бүткөн тура” деген ой аралады отургандарды. “Чоң атама жигит жүргөн киши эле, жандыралы Калпакыпка жалтанбай кат ташыган кезинде!” деп төрдөгү хан Мөкүш дагы ичинен сызып, башын чайкады. “Айтам” деп айта албай калган же “угам” деп уга албай калган сөзү бардай, саамга тунжурап, башын чайкады.

- Кыргыздын согушканын жакшы айтчу эмес беле! - деди.

Сөз жакшы согуш тууралуу жүрдү. Жан аябай жакшы согушуу кандай болоору айтылды.

- Бүгүн жигиттер Калыбектин заманындагыдай эле урушту, - деди кыштакты чабууга катышкан жакшылардын бири.

Журт башылар ушинтип бакылдап, Камбар болуш «элин кыштакты чапты» деген атак алды. Баары маашырланды, «башкалар деле кошулуп чапкандай болду эле» деп, бир Камбар болуш саамга арсар ойдо калды. Бирок, «кудаяндын балдары» дегенге, кечөө манаптар элди сынга толтурчуда аты аталбай калган кудаяндын балдары минтип намыс алып бергенге көкүрөгүн керип, сыймыкка бөлөндү. Көп жигиттин ичинде уулунун да жоокерчиликке аралашканына көңүлү тынды.

- Кудаяндын сийдиги! - деди Камбар болуш.

- Кудаяндын балдары бирден токол кармады деп угабыз. Өзүн токолго жарачусунан тапкан жоксунбу? - дешип, жабыла күлүп жиберешти.

- Алаарбыз! - деди Камбар болуш. -Бизге Токмоктун орусунан буюрсун!

- Тоңкойтуп кармаарга орустан токол тийсе! - деп, аягын тамашага айлантышып, сандарын чаап каткырышты. - Айтканындай, Токмоктун орусунан тандайбыз! Калаанын көчөлөрүнөн сүмбөдөй сооруларын чайпап баскан катындарын көргөнбүз!

Ушуну элестетишип, «кыргыз-казактан алган катынын сырттагы чарба менен болуп жатканда, орустан олжолоп алганын коңшу тигилген боз үйдүн төрүндө этегин көтөрүп, жүккө белинен артылып, чарадай жамбашын чайпалтып турса, чиркин!» деп элестетишип, каткырышканда үйдүн ичи көтөрүлдү.

(Ушул сөз сыртка угулуп калып, элге жайылып кетип, «болуштар орустан токол тоңкойтконубуз, бүтүн орусту тоңкойтконубуз дешкен» дешип, кийин боз балдар кыштактын кыз-келиндерин талашып жүрүшпөдүбү).

Бир кучак жыгач табакка тартылган тайдын учасын устуканына алган төрдөгү манап гана бир маал «бырс» этип жылмайып, күлгөн жок. Тайдын этин болот кестиги менен туурап, кыя тилип ооз тийип, чоңураак тилгенинен табакташтарына текши суна отурду. Кабагын сала отурду.

Манаптын кабак салчу жөнүн түшүнө беришпесе да, «кел, ооз тийип коюңуз» деп, кесим эт сунса, отургандар күлкүдөн ооздорун жыя кала, сунулган этти кош колдоп алып, жөрөлгө кылышты. «Тегин кестик тилген жок» деп күбүрөнүшүп, болот кестиктин мизи тийгенден эттин чүйгүндүгү артып кеткенден бетер, жаактарын бүлкүлдөтө чайнашат.

Отургандар манаптын колундагы кестикти Манап-Атанын кезинен калган таберик деп угушкан. Камбар болуштун угушунда Жангороздон калган. Илгери бир жоокерчилик замандарда, көкжал ата-бабалар жоо тосоордо «каныбыз көөкөрдө эле көөкөрдө!» деп кыйкырчу замандарда, кайсы-бир түп атанын башы акүйлүүгө кетпейби. Орус угулбаганы эле болбосо, ошондо да кыргыздар так азыркыдай кейиптенип, жоо беттешсе керек да. Ошол ата акүйлүүдө жатчуда ордо кыздан бир катын алат ордо ээсинин уруксаты менен. Кудум азыркыдай, орустан токол алгандай болуп, ал замандагы аталарга да токолу чыгып турса керек да орду менен. Кийин, башы азат болуп, элине аттанаарда катынына айткан экен, «карынында бала калды» деп. «Кыз болсо, өзүң теңдүү жерге бер, эркек болсо өз тегин ушундан издеп таап алсын» деп керээзине кестик калтырат. Жат элде туулса да тегин издеген, эс тартканында так ошол кестиктин изине түшүп элин тапкан баланын аты Жангороз имиш. Кийин туугандардын таарынычында алиги кестик Манаптын колунда калган имиш. Чын-жалганын билген киши жок, тек сүрүштүрмөй өнөрү күч, тек сүрүштүрмөйдө чырдашып кетмейи андан күч манап арасында айтылып жүргөн бир кеп, эки кыргыздын башы кошулган жерде, «саяксыңбы-сарыбагышсыңбы?» деп сурачуда ар качандан тажабай айтылган уламыш.

Бүгүн көп кишинин атадан калган таберигин алып чыкчу күнү окшобойбу, бири туусун көтөрүнүп, бири кылыч-найзасын колго салып, дагы бири темирден согулган соот-туулгасын жасанып чыккандай эле, бекем катып, оңой менен алып чыкпаган кестикти манап мына бүгүн чыгарып, «хан» көтөрүлгөн күнүндө учаны тилип отурду. Аны билген кишилер таанып отурду.

Кесим эт ооз тийгендер ичтеринен топук келтирип, этти тамшана чайнашат. Качанкы өткөн Жангороздун касиети болот кестик аркылуу өтүп келип, кестиктин мизи тийген учанын эти аркылуу өтүп келип, эртеңде Жангороздун арбагы өзү туруп келип, колдоп берчүдөй ырым кылышты. «Чоң шашкеде ак кийиз жайып, Мөкүштү кан көтөрчүдө «Жангороз!» деп ураан кыйкырганыбыз тегинден эмес, арбагы колдоп, атабыздын колу тийген кестиктен кесим эт ооз тийдик» дешип, ичтеринен тобо кылмакта.

Кабагын салган манап учанын этинен текши ооз тийгизип болгондон кийин, кепти кайрыды. «Орустан тоңкойтуп токол алуу» деген сөз ошондо токтоду.

- Алматы казагынан кабар жок, - деди.

«Эмнеге кабагын салат, кан көтөрүлгөнүнө ушунча керилеби» десе, «казак эмдигиче Алматыны алдыбы-жокпу» деп, кабатырланып турган экен.

Чапырашты, кызыл бөрк казагы «Алматынын айланасындагы кыштактарды талап алдык» деп, төрт күн оболу сарыбагыш кыргызына кабар салган эле.

- Ал ортодо, Узун-Агач менен Кашкелеңди алып, Алматыга ат коюшмак. Алган чыгаар! - деди болуш кыргыз. «Төрт күн болсо, казактар эмдигиче Алматыны албай эмне болушуптур» деп, береги кыргыздардын деле көңүлдөрү ток.

«Токмоктун биристабы жете электе ушунча качты, жандыралы Болубаум менен Куропаттын көзү алайган чыгаар» деген ой келбей койгон жок.

- Ка-ап, жандыралы Болубаумду өз колубуз менен өлтүрсөк эмине! Башын найзанын учуна сайып алып, журтка көргөзсөк эмине! - деп тиленишти.

Отургандар жандыралы Куропат менен Болубаумду оозго алса, Камбар болуштун оюна өткөндөгү түшү келди. Асманга учуп чыкчудагы, асмандап жүрчүдөгү түшүн эстеди. Жаа керген Толтойдун жанында тайганын чуратып, ай-жылдызды аралап баратпады беле!? Ошол түшүн эстеп, жоруганы мына минтип тетири чыкканына ичинен «тыз» этип, «тетири жоруп алыпмын» деди. «Оезной менен биристабдарды жандадым, манаптар менен табакташ жүрдүм, жанына бара электен жандыралы Куропат менен Болубаум эле калды» деди эле, азыр минтип алардын өлүмүн тилегендердин арасында отурат, жоо болуп отурат. Көрсө, «Жангороздогон» ураанды уга келип, Арканын бар жакшылары менен чогуу бир чамгарактын алдына жыйылмактын, Жангороздон калган болот кестиктин мизин ушундайча тил тийгизбей жалаштын күнү туулган турбайбы! Камбар болуш ушинтип, түшүн түздөп жоруду, манаптын кылганын ушинтип чечмеледи.

Болот кестиктин мизин тил тийгизбей тиштеткен манаптын кеменгерлигине таң берди. Мурдагы кыргыз антташып-шерттешкенде бычактын, кылычтын мизин тиштеп жиберчү экен, ошону туурап, «билгени билсин, түшүнгөнү түшүнсүн» дегенин кара, манаптын.

- Алматы казагына киши чаптыралы, мындагы жагдайды кошо айттыралы, - деди болуш.

Болот кестигинин сөөктөн ашталган сабын салмактап кармап, сырдуу тиктеп отурган манап:

- Жалаң Алматы эмес, таң атпай туш тарапка, Адигине-Тагайдын балдарына кабар таратуу ылайык, - деди.

Анын сөзүн уккан баштыктар Алматы казагына, Кочкорго, Эки-Нарын - Ат-Башыга дейре, Көл кылаасына, Таласка, Кетмен-Төбө - Суусамырга, андан ары Анжыян кыргызына, анан Чүйдү аралата жигит чаптырууну макул көрүшүп, түп атасы «хан»

аталгандардын канынан, хан Жантайдын балдарынан «хан» көтөрүшкөнүн айтышып, кыштакты жылас кылчудагы, приставды куучудагы бүгүнкү эрдикти өңкөй журтка угузууну оң табышты.

Сөздүн нугу Токмокту алуунун ыгына бурулду акырындап. Манап акыл салды.

- Төрт жагынан курчап, ат коебуз. Кимдин эли кайсы жагынан ат коерун кеңешели, - деди манап.

- Ичинде канча салдаты бардыгын билбейбиз. Алматыдан алдырган салдаты да бар, - деди болуш.

«Салдат» десе Камбар болуштун оюна приставды ээрчиген он чакты салдаттын айылына түнөп кеткени түштү. Баштыгы кыйкырса найзалуу мылтыктарын далыга салып асынып, какайып тура калмай, маңка каздай болуп катар басмай адаты бар уңкул мурун, сары чийкил салдаттардын кебетелери келди көз алдына.

- Туш тарабынан ат койсок, жарактуу салдаты бириндеп калат. Бириндетсек, алуу оңой, - деди Камбар болуш.

«Ошентсек, баштыгынан алыстап, катарлары бузулат» деген ойдо айтты.

-Чын, - деди болуш. - Жалгыздап калган салдатты баса жыгылбай, колунан мылтыгын жулуп албай жаныбыз жокпу!?

- Мергендерден тандап, колдун алдына койгула, - деди манап.

Токмокту курчап ат коймокту баары макул табышып, кимдин эли кайсы жагынан кирээрин сүйлөштү. «Тынай болушунун колу түз жагынан, атаке менен кудаян түш жагынан, байсейит, нурмамбет элдери түн жагынан каптайбыз» деп макулдашты. Түн жагынан каптагандарга шамшы менен бурана болушу болушса, абайылда менен темир-болоттон келип, тээк болмогу бардыр деп, Кочкор өрөөнүндө жаткан элден бери үмүт артышты.

- Ыктыяры болсо же ыгы келсе, туткун алгыла. Улуктарды өлтүрбөй, тирүү кармагыла, - деди манап.

Отургандар «антүүнүн кажети канчалык?» дегендей карап калышты эле, манап:

- Мейман туткун кылабыз. Оро-парасын келтирип, оруска талап айтабыз, - деди.

«Оро-пара» дегени Алматыдагы жандыралы же Ташкендеги жарым паша менен сүйлөшүп, шарт айтмакка огожо кылам дегени окшойт» деп түкшүмүлдөштү жакшылар.

- Кош арасында бүгүнтөн калган туткун бар, - деди манап Камбар болушка карап. -Эртеңде аларды журтка атказып жиберүү керек.

- Жакшы болот, - деди Камбар болуш.

- Эң оболу желедей тартылып, Алматы, Караколго кеткен зым карагайларды кулатуу керек! - деди манап.

Отургандардын жарымы жана бир таң калып, «жинибизди чыгаргыдай ага эмне өчүбүз бар?» деп, манаптын оозун тиктешти. Жакын билгендери «оуганы бар неме жөн айткан жок» деп, сөз күтүштү.

Чүй боорунда «жылкы зоот» деген чыккан орус конгондон бери, орустун ыгы менен агытып айгыр салганды, күлүк чыгарганды айтышат, манап жаш чагында атасынын айтуусу менен Алматы, Пишпекке кирип, ошол «жылкы зоотчулукту» оуганы жүргөнүндө зым карагайдан кабар алганы бар эле, анын жөнүн кыраатын келтире түшүндүрдү.

- Зым карагай жөн турбай калсын зоңкоюп. Ал кыбыр эткен кыймылды карап турат, мындан туруп чоң-чоң калааларга кат-кабар ташыйт, «дилгирем» дейт аны. Токмоктогу кишиси мындан туруп койгулап-койгулап койсо, дилгиреми түз эле барып, түз эле зымдын тигил башындагы жандыралынын же жарым пашанын алаканына түшөт, - деди манап.

Жүрөктү опкоолжуткан жаңылык угушкансып кыргыздар:

- Төштүктүн төрт Маамыты мындай калсын! - деп таң калышты.

Таң калгандан баштарын чайкап, көздөрүн ымдайт. Мындан ыргыткан кабар чагылгандай «чарт» этип, жандыралдын колуна түшөөрүнө ишенип-ишенгилери келбей, каттын кантип жүгүрөөрүн акылга сыйдыра алышпайт. «Койгуланы» кандай болооруна акылдары жете бербей, элестете алышпай айлалары кеткенде, «аркандын учун булкансып зымды булкуп коёбу, «дилгиреми» дегени чоктой уюп түшөбү, анын жандырмагы кандай болот?» деп ойлошту.

- Зым карагайларды эртелей талкалоо керек! - деди манап.

Орустун арасында окуп келген манап айтып жаткан соң баштыктар көнүштү.

Бет-бетинче урушпай, эки арага белги бермекти кеңешти.

«Жер чалып, орустун жүргөн жагын аңдымакка жигиттер шайлансын, аңдоостон бастырып албайлы, Алматы менен Ташкен жагын айрыкча жакшы карайлы, аскердин баскан багытын баамдап туралы» деген чечим болду. «Кокустан кептелип калбайлы, тууңар такай көтөрүлүп, туучуңар дайым башта болсун, бир–бирибизди туудан тааныйлы, туу бетиндеги тамгадан тааныйлы» дегенди бек-бек айтышты. «Күзгүнү күнгө шыкаалатып, жарк-журк эткизгенибиз, «жан-жагыңарды каранып, казыр тургула, салдат чыкты» дегенибиз, алыстан тууну беш ирет булгалаганыбыз – «жоону жок кылдык» деген белгибиз, үч ирет булгалап, көрүнбөй калсак - чегинип, оорукка оогонубуз, от жагып, кара түтүндү каптатып, көк түтүндү буулатканыбыз - алдыга озгонубуз, кайкытып карчыга-шумкар

учурганыбыз - күч сураганыбыз» дешип, чабышка уста ата-бабалардын ыгына салмайды макул табышты. Айтып отурушса, кытай менен манжу, шибээ менен солобо, калмак менен казак, кокондук сарт, ага аралаш Беремил төрө менен согушчудагы ата-бабалардын өнөрүнө окшоштурушту. Билгендеринче окшоштурушту. Качууга белги аташкан жок.

Түн оогондо барып, кошторуна тарады. Өзүнчө кош болуп бөлүнгөн кудаян балдары аттарды тушап агытып, кургак жер таап, ээрлерин жазданып, тердиктерин төшөнүп, бел чечпей келип, үстүндөгү оор кийимдерин чечпей келип жатып калышкан эле. Камбар болуш бактын ичин бербей, тегиз жердин бетин бербей, жылдыз толгон асман алдында жайнап уктагандардын, ар кайсы жерде очок тегеректеп, от ичкертип отурган кишилердин арасынан өз кошун издеп, буйдалып турганда, уулунун «ата, мындабыз!» деген үнүн таанып, таап келди. Жигиттер «чырм» этип алмакка бир-бирине ыкташып, катар-катар тизилип жатышыптыр, сыдырата карады. Көбү кечээ эле салдаттыкка алынчулардын тизмесинде жүргөндөр, дагы бирерлери ошол тизмени болуштун колунан жулуп ыргыткандар. «Илгери, жоокерчиликте кудаяндын балдары ушундай эмес беле, найза кучактап, союл кучактап укташчу эмес беле» деген ой келди Камбарга. Тууганчыл сезим ойгондубу, ураанчыл сезим ойгондубу, айтор, «бир атанын балдары, кудаяндын балдары» деген сезим көөнүн кытыгылады. Негедир Нарботону байкай албайт. Четте кирпич какпай жаткан жигиттерди атын атап тургузду.

- Нарбото каякта? - деди.

- Бактын арасында, - дешти жигиттер.

- Таңда журтка аттанасыңар. Мукай чогуу барат. Туткундарды ала кетесиңер, - деди Камбар болуш.

- Макул, - дешти жигиттер.

Кайра барып, ордуларына жатып калышты. Күмүш жалатылган ээрди көтөрүнө келип, уулунун жанына тердигин төшөнгөн Камбар болуш:

- Нарбото абаң кошко аралашып жатпайт бекен? - деп койду.

Үнү камкор угулду. Ортодогу кеги өчкөндөй, ортодо эчтеме болбогондой үн, тууганынын камын жегендей үн. Мукай Нарботонун «орустан токолдуу болдум» деп, бөлүнүп жатканын эстеп:

- Бөлүнүп жатат го, - деди.

- Кайран гана Нарбото! - деди Камбар болуш башын ээрге коюп жатып.

Мукай түшүнгөн жок. Демейде, «Нарбото» десе, жактырбай тырчыйган, айрыкча калмакка барымтага баргандан кийин кыйдыланып калган атасы анын эмнесине тамшанды? Октон

жалтанбай чапкан баатырдыгынабы же азыр элден бөлүнүп, орустун кызы менен кызык түн өткөрүп жатканынабы?

Төөнүн жүнүнөн согулган чепкенин айкарасынан жамынган Камбар болуш эбин бир келтирип, Нарботодон «Токмоктун кара жолунан казыналык жылкыны чапканың ыраспы?» деп сурап коюну ылайык көрдү. Жаман санабай эле сурагысы келди.

Жылдыздуу асманды карабай «чырм» этип алмакка чепкендин бир өңүрүн башына чүмкөдү. Асманды караса эле тигинде жылмындап жанган Үч аркар менен Толтойдун жылдызы көзгө илинип, түшүнө кирчүдөн бетер, оор түш болуп кирчүдөн бетер, айкарасынан жамынган тонунун өңүрүнө башын катат. «Чырм» эте албай кыйналды. Бүгүнкү окуялардан эсин жыя албай жатты. Бир күндүн ичинде ойго келбеген окуялар болгонуна таңданып, кечээ эле пристав менен колтук алышкан жаны эми орус менен жоолашып, Токмоктун түбүндө ээр жазданып жатканына таңданып, эсин эч бир жыя албай, ою бир жерге токтобой, уйку-соонун ортосунда оонактап кыйналды. Уктагандай деле болгон жок.

Барымтага барчуда, атасын ээрчип аңчылыкка аттанчуда тоо арасында калып, талаа-түздө далай уктаган Мукай болсо мынчалык көп элдин «Жангороз!» деп кыйкыра келип, ачык асман алдында такыр жер кучактап, бел чечпей жатышын биринчи көргөнүнө таңданып, көзү илинбейт. Уйкусун атайы качыргансып, көзүн ачып, жылдыздарды карайт. Уяң жылдыздардын азгырыгын туят. Жылдыз толо ушул асмандын төбөсү, Саманчынын жолу созулган, Улуу Жетиген, Кичи Жетиген, Алтын Казык, Үркөр, деги койчу, «жымың» эткен жылдыз аттуунун баарын батырган асмандын төбөсү дал ушул Жылгын-Башы - Токмоктун үстүнөн көмкөрүлгөнсүп, Токмоктун үстүнөн салаңдагансып сезилет. Тосуп турган тоосу жок, түзөң жерде чалкасынан түшүп жаткан кишиге жылдыздар үйрүлүп, башкача балбылдайт. Куйруктуу жылдыз куйругун жанып, бирде түн жакка, бирде күн жакка кулайт. Күн жакка куласа мобереки эле Шамшы тоолорунун ар жагына «күлдүр» этип түшүп кеткенсийт.

Аттардын тиштешип азынаганы, Чүйдүн суусу имерилип аккан туштагы майда сазды чардаган кур бакалардын чарылдаганы, ар кай жерде от ичкертип отурган кишилердин кобурашканы эле болбосо, теребел тынчыды. Ушул жылдыздуу түндүн ыраматын киши аттуудан жалгыз Нарбото көрүп жаткандай сезилди Мукайга. «Нарбото жаңы алган токолун айнектей кылып карап отурбаса керек, кайсы жерде жатты экен?» деди оюнда. Жакын жерде болсо, жөрмөлөп жетип, шыкаалап көрмөк. «Элдин баары бел чечпей жатканда, бел чечүү түгүл, аяктагы жаман чокойду тартууга шаасы келбей жатканда, Нарбото менен токолу кантип бой кошту экен?»

деди да, капталына ооп, эки бүгүлдү. Колдорун аласына тыгып, көзүн жумду.

Дал ошол маалда Нарбото олжо кызды дагы бир жолу оонатып болуп, чалбарын ондоно туруп келаткан. Кайсы бир ирмемге өзүн орустун күйөө баласындай, маркум кеткен узун мурут дүкөнчүнүн күйөө баласындай туюп турган. Бирок, орус кыз солуктап ыйлайт, Нарбото «сооронбогондо кайда барасың» дейт. Кыз «зордуктады» деп ойлогон, Нарбото «тобо, орустан да кыз көрдүм» деп ойлогон...

XIII

Таң сүрүлүп келатты. Жымындаган жылдыздар бириндеп, түнү бою ойду-тоону ныгыра басып турган караңгыны таң жарыгы сүрүп келатты. Караңгылык кайдадыр качып, абага сиңгенсип суюлган сайын, айлана улам ачылып, көзгө илинип келатты. Кылайган таңдын үрүл-бүрүл келген жарыгы караңгыны сүрүп отуруп, сүйөө болгонсуп, кошту ойготту. Кош кыймылга келди.

Бактын ичин бербей, бактын эки өңүрүндөгү аңызды бербей, ар кайсы жерде томолонуп жаткан кишилер четинен баштарын көтөрүп, камчылары менен, калпактары менен үстүндөгү кийимдерин чапкылап, этектерин кагынып-силкинип, бою баштарын ондонуп-түзөнүп жатты. Төшөнгөн тердиктерин, көрпөчө-көлдөлөндөрүн жерден силкип алып, чөп-чардан күбүп, жоокерчилик заманда буйруксуз аткарылчу иш эмеспи дешкендей, улуу-кичүү дебей, баары текши аттарын тушоодон чыгарып токунду.

Кош ушинтип, көзү ачыла электе орусту басып калчудан бетер, жарактарын белендеп, таң кашкайганча жасанып алды. Кечээгиден түрлөрү башка, кечээ кызыл тебетей атаке менен сарыбагыш болушунун жигиттери жоого кызыл жоолук байланып чыгышты эле, бүгүн өңчөй жаш жигиттер кызыл жоолук байланып, жоо беттеп турушту. Кыпкызыл болуп толуп алышкан.

Ал арада, туш-тушка коюлган кайгуул кайтып, «калаанын сыртында коончу сарттан бөлөк тирүү жан жок, Алматынын жолу ачык» деп айта келди. Бирок, тушу кымгуут түшкөнү менен боз үй жак кыймылдабай, баштыктар жактан буйрук болбой, кол маалкатуудан камыккансыйт. Бир кур боз балдар гана аттарын өйдө-ылдый чапкылап, тим тура алышпайт.

Ошол маалда Шамшы кыргыздары, Бурана кыргыздары келип кошулду. Тоодон аккан эки өзөндүн суусу келип кошулуп, андан улуу дарыя жаралгансып, эл толуп, Жылгын-Башынын сары

талаасына батпай, ары-бери чайпалды. “Кечинде жаккан отунар Шамшынын бөксөсүнөн тим эле жер жайнап көрүндү, Көлдөн бугу менен саяк келдиби деп ойлоп” дешти келип кошулгандар. “Токмок өрттөндүбү” деп ойлогондору да болуптур.

Коштун ызы-чуусуна аралаш баштыктар да туруп, түндө болжошкондой, алды менен атпай журтка кабар айтууга камданышты. Алар текши чогулганча таң аппак атты. Кеңеш кылышып, каттын сөзүн жаздырууну Шабдандын баласына тапшырышты. Хан Мөкүш чокчо сакалын сылап, мурутун жанып, саамга ойлонду. Катты кантип баштатышты ойлонду. Тар баштыгынан кагазын, камыш калемин, сыясын сууруй келе, ирегенин тушуна малдаш токунуп отура калган катчы кат жазууга камданды. Котологон ушунча киши манаптын оозун кандай тиктесе, калемсап кармалган колду ошондой тиктегенине, казак-кыргызга айтылчу кабардын өз колунан тараганы атканына катчы бир эсе толкунданып, бир эсе маашырланып, өзүн журттун өтө сыйлуу кишилеринен сезип кетти. Алдына тактайча төшөп, оң тизесине сүйөй кармаган кагаздын бетин оңураак көрмөккө оңтойлонуп, иреге жакты тосуп тургандарды башын көтөрбөй туруп, көзүнүн үстү менен карады:

- Босогону тоспой, кийин турсаңар! Жарыкты ачсаңар! - деди.

«Ала-Тоонун туш тарабына кат менен кабар барат, көңкү казак-кыргызга айтылат» дегенди эшиткен көпчүлүк боз үйдү орой жыйылып, кат жазмакка күбө өтүү андан кызык көрүнүп, билегин түргөн айрымдар союлун көтөрүнө кирип, ирегенин тушуна тыгылып калышкан эле. Эл «кийин бол, кийин бол» деп, бирин-бири түртүшүп, бирин-бири тыйып, боз үйдүн эки капшытын ыктай имерилип, босогонун тушун ачык калтырышты. Батпай калгандар сыртка чыга турду.

- Молдокеге тынчтык бергиле, молдокени уккула, ызылдабай тургула! - деген үндөр чыкты.

- Катты сарыбагыш, атаке, курманкожо-кулжыгач манаптары деп жаз, - деди манап.

Катчы калеминин кыя кесилген учун сыя челекке аяр малып, ичинен бир ирет «бисмилда» деп алып, оң тизесине үңкүйүп, тор сайманын жибиндей чиймеленген араб тамгаларын кагаздын бетине тизмеледи. Кат жазмактын татардын молдолору үйрөткөн ыгына салып, «Сарыбагыш, атаке, курманкожо-кулжыгач манаптарынан дубай салам!» деп, айтылганды кагазга түшүрдү.

- Биз ак падышага жоо болдук. Чогулуп келип, Жантайдын туусунун түбүнө жыгылдык, - деди манап.

Катчынын калеми жорголойт. Жардагандар анын колундагы калемдин жорголошун, жол-жол болуп түшкөн кара сыянын жолун

аңырая карашып, калем кармаган кишини биринчи көргөндөрү «катты ушинтип чийет турбайбы» дешет.

- Шабдандын уулу Мөкүштү кан көтөрүп, ант ичтик. Аскерден эле кырк миң чогулду. Токмоктун кыштактарын өрттөп, казыналык аттарын жыгып алдык. Ушу кат колунарга тийер менен, жапырт бузук чыгарып, оруска каршы көтөрүлгүлө, кыштактарын өрттөгүлө, - деди манап.

Катчы жазып бүттү дагы, кагазды маңдайына кармап, угуза окуду.

«Сарыбагыш, атаке, курманкожо-кулжыгач манаптарынан дубай салам! Биз ак падышага жав болдук. Жамье йурт чогулуп келип, Жантайдын тувсунуң түбүне жыгылдук. Шабдан углу Мөкүшни хан көтөрүб, ант ичтик. Кырк миң аскербиз. Токмок кыштактарыны өрттөп, казыналык аттарыны жыгуб алдык. Ушбу катни алур билан, жамье бузук чыккарыңдар, орусту уруп баштаңдар, кыштакны өрттөп баштаңдар» деген куш тилиндей кат даяр болуптур.

- Э-энеңди сенин, чийген катың бир туруп казакча, бир туруп ногойчо чыкты! - деп жакын турган болуш тап берди. Тим койсо, манаптын көзүнө карабай камчы менен төбө талаштыра тартканы жүрөт.

- Каттын тилин чыгарыштын учуру эмес! - деп башка болуштар тыйды.

- Угумга кыргызча келбей жатпайбы! - деп, тап берген болуш ансайын кыжынат.

- Кыргызча эле уктук, сабыр кыл, - деп токтотушту жанындагылар.

Катчы жаш жигит эле, башын салып, «ушинтип эле кат жазып жүрчүбүз» деп кутулду. Мөөрлүүлөр мөөрлөрүн басышты. Мөөрү жоктор адегенде сол колдору менен оң жеңинин учун коомай түрүп, оң бармагынын башын сыя челекке мала келип, анан каттын этегине жалпайта басышты. Алты сап жазылган алакандай катка бармагымды басам дегендер көп экен, жалаң бармактын басылганы эле эки барак кагаз болду.

Ушундай каттын алты даанасы жазылды. Манап чабармандыкка алты жигит шайлап койгон экен. Алтоону Ала-Тоонун алты жагына чаптырмай болушту. Бири Алматыны көздөй, бири Көл кыргыздарын көздөй, бири Кочкор аралай Атбашыны көздөй, бири Суусамыр - Кетмен-Төбөнү аралай Таласты көздөй, бири Тогуз-Тороону ашып, Анжыян-Алай кыргыздарын көздөй чапмай болду. Чүйдүн ичин араламакка өзүнчө киши дайындалды.

Ала-Тоонун ар жак - бер жагында «көчмөндүүбүз, Ак уул, Куу уулдун тукумубуз» деген уруулар жашайт дешет, «кези келгенде

Коконду алышкан, кара шаар Кашгарды каратышкан» дешет. Укумчудан угууда, четинен чаарала чепкен аралаштыра башташканы эле болбосо, аларың деле калпак, тебетей кийишет имиш. Ошолордон бери кабар айттыруунун жөрөлгөсү, ынтымак- ырка чакыруунун жөрөлгөсү ушундай болот экен.

Төбөсү шоңшойгон калпактарынын маңдайкы кайруусун көзгө жапыра кийишкен, маңкайган кер мурут жигиттер, «Каркыбар! Кабылан!» дегенчелик жигиттер аттарын жетелей алдыга келишти. Кашка тиштерин жаркылдатып, күлүмсүрөй келишти. Манаптын колунан матага оролуу каттан бирден алышып, колтугун туштап, белдеринен курчалуу чепкендеринин койнуна салышты да, аттарына миништи. Алакандарын жайып, «Кана эмесе, эл-журт?» деп бата тилешти. Эл «Кыдыр жылоолоп, жолуңар ачылсын! Теңирим жалгасын, ата-бабанын арбагы колдосун! Оомийин!» деп бата берди. Көпчүлүктүн сүрүбү, жер чалып, азынаган аттардын, кагышкан жарактардын үнүбү же батанын кудурети ушунчалыкпы, кечөөтөн бери ата-бабаны оозанып, арбагын козгоп коюшту эле, же арбактын касиети ушунчалыкпы, айтор, элдин «оомийин!» деген аба жарган доошунан мемиреген теребел, жер-суу кошо ойгонуп, жан киргендей, кошо жаңыргандай туюлат. Элдин текши чыккан доошунан атурсун Шамшы тоолорунун башын чалган булуттар бузулуп, аркайган чокуларга имерилип, уюлгуй түшкөнсүйт, сары талааны каптап өскөн шыбактын башы кыймылдап, чөп жапырыла түшкөнсүйт... Кудум кечөөгүдөй элес келет, кечөө «хан» көтөрчү учурдагыдай сезим келет.

«Алтоо алыска чапмай болушту» деп, эл алардын алдындагы аргымактарын кошо тиктейт. «Арыбайбы?» деп тиктейт. Суутуп гана тим болбой, манап кыл куйруктардын жасалгасын да ойлоштурган экен. Сүлкүлдөгөн күлүктөрдүн үстүнө үртүк жабылган, көкүлдөрүнө көк жибек байланган негедир, учтары тегиз кыркылган жалдары сыйда таралган, куйруктары түйүлүп, түпөк шекилденет. «Мүлдө Ала-Тоонун адам баса албаган ашууларын ушул күлүктөр ашат, күлдө журтту кыдырат, Ала-Тоонун ичи нече күнчөлүк жол келет, ошол жолду ушул күлүктөр басат» дегенде күлүктөрдүн сүйкүмү көзгө ысык сезилет огобетер.

Кошкурунган күлүктөр куйруктарын түрүп, бирде оң, бирде сол соорусуна чапкылап, аяктары менен жер чапчып тыбырчылайт. Алдыда канчалык жол турганын билгендей, адам аны аябай, соорусун жара чабаарын билгендей, мына эми, куу жанды таштап, төрт аякты тынбай созуштун мезгили келгендей аяктары тыбырчылайт. Карап турган кишиге көздөрү ботодой жоодурап, сүйлөчүдөй көздөнөт. «Жанга арачы түшөөрүндө жакшы аттын кишиче сүйлөп жибермейи бар» деп ишенген кыргыздын

айтуусунда жылкы баласы адегенде кулагын шамдай тикчийтип алып, «Мен укканды уктуңбу? Мен туйганды туйдуңбу?» деп баштайт имиш сөзүн. Азыр дагы какшагансыйт. «Менден башка сенин кайсы жарагың бар, эй, киши! Кайсы элди, кайсы журтту жылкы баласынчалык эш туттуң, эй киши? Жылкы баласы болбосо кыргыз баласы кыймылдай алабы? Ордунан козголо алабы? Чокоюндун буугучуна чалынып, камчыңды көтөрө албай өчөйүп, эбак сүйрөлүп, жүрбөй калмаксың!» деп, кудум Камбар-Ата болуп какшагансыйт.

Ошол маалда Камбар-Атанын үнүн уккансып:

- Камбар-Ата жар болсун! - деп, бир кыргыз чал чарылдап коё берди.

Эл анын чарылдаганын элес алган жок, таап кыйкырганына, кызыган ушул ирмемди баамдап кыйкырганына кубанып:

- Камбар-Ата жар болсун! - деп кошо бата тиледи.

Кимдин кыйкырганына көңүл бурбай калышты. Көптүн ичиндеги бирөө го деп ойлошту. Ушул кыйкырык, ушул ураан кишинин көкүрөктөгү сезимин курчуткандай, көкүрөгүнө бүлө салып бүлөгөндөй туюлуп, а бирок, кимдин айкырык салганын андабай калышты.

Тек, тааныгандар гана “аа, жылкыны тезегинен таанып, күлүк чыгаарын билген баягы Толтой саяпкер турбайбы!” дешти. “Жылкы баласынын тилин сүйлөгөн Толтой абам кайда жүрсө Камбар-Атанын баласындай болуп!” деди Нарбото.

Журт батасын алган жигиттер ат үстүндө келберсип, үзөңгү кагыштыра чогуу бастыра жүрүшүп, бир аз узаган соң бөлүнүп-бөлүнүп, чаап кетишти. Алардын сары талааны чаңдата чаап кетиши «даңкыбызды Ат-Башы, Алай укмай болду!» деген сүрөө болду элге. Жөрөлгө мына ушундай болот экен. Аккалпак журт аттуунун баары бир колго бириккенсыйт, бир кол болуп ширелгенсыйт. Атүгүл жылкы баласы да кыргызга мүдөөлөш болгонсуп, киши менен жылкы кошо тирелет. Мынабул тирелген колду кол кылып, кылкылдатып турган жылкы эмеспи!

Ат үстүндө кылкылдаган эл удургуп, «эми!» деп күүлөндү. Билектерин түрүнүп, «бастыр!» деген бакырыкты күтүштү. Карашса, баштыктарды ээрчитип боз үйүнө кирип кетип, манап жак дале маалкайт. Кечинде жайнатып от жагууга буйрук берген манап азыр башка айланы ойлоп жатты. Аталары Ормон менен Жантай илгери дал ушул жерлерде казактан келген жоону опуза менен алган экен. Добулбасты кактырып, сурнайды кулак тундура тарттырганда, казактын хан сөрөйү «мөөрөгөнү эмнеси?» деп сурап, «жаяны келди» дегенди эшиткенде жанынан түңүлгөн экен, анын сыңарындай, «кантип орусту коркутам?» деп ойлоду хан Мөкүш.

Орус сурнайдан коркпойт, бирок, ошол сыяктуу ыкма издеди манап. Катчысын кайра отургузуп, дагы бир кат жаздырды. Бул сапар Токмоктогу оруска деп жаздырды.

«Токмок биристабы, төрөлөр ва калаадагы сарттарниң аксакалы! Кыргыз тукумудагы сарыбагыш, атаке, курманкожо-кулжыгач, темир-болот элдериниң кадырлул баштыктаринан буйрук. Колуңардагы куралды таштап, туткунга түшүндөр жаки Алматыга чыккыб кетиндер. Биз кырк миң аскербиз. Токмоктун багында турабыз, жакында Чүйдүн сувсун бувуп салабыз, сахарни каптатабыз. Кеминдеги кыштаклар бузулду. Келбесеңдер шаарды бузабыз. Укбасаңдар өлүм табасындар. Омийин».

Чогулуп келип кайра мөөр басышты, мөөрү жоктор бармактарын басышты, чийип тамга салышты. Калыбектин өлүмүнөн кийин кооптонуп калышкан немелер «бул катты эми кимге ташыттырат» деп турушса, манап жигиттерине:

- Токмоктун четинде коончу сарт бар беле? Биринер кармап келгиле! -деп буюрду.

Билегин түрүнүп, четте турган эңгезердей кайгуулчу жигиттердин бири:

- Казыр! - деп бурулуп, үзөңгүнү теппей туруп, каргып атына минди да, таң эртеңдей коончу сартты көргөн жагына чаап кетти.

Ал ортодо, «баштыктар оруска кат жазды, сыйың менен чыгып кет же колго түшүп бер, Алматыга чыксаң Алматынын, Ташкенге десең Ташкендин жолун ачып берели деген кат жазылды» деген сөз тарады кош ичине. Кечээ Камбар болуштун эли болуп чогуу кыштакты чапкан кыргыздар ат коюу алдындагы мужуктан элчи келгендерге сүйлөшкөнүн эстешип, Токмоктун эле орус сыйы менен чыгып кетээрине ишене беришпейт. «Ак желек көтөрүнүп алдыга келишкенсиди эле, падышанын букарасы болгонубузду айтып, кайра башыбызды ооруткан, ок менен каршы алган, Токмок башкача бекен» деп ызырынышат.

«Кыштак анча өрттөндү, Токмоку бир өрттөп алсак, кантип өчөт, Чүйдүн суусун бура тартып, каптатып жиберсең да өчпөс» деп бажандашат. «Андан ары дагы толо кыштак, ары жагы Пишпек ... иш көп» деген ой келет.

Чайкайнам убакыт өттү. Кайгуулчудан дайын жок. «Жаман сартты чай ууртап отурган жеринен бөктөрүнүп апкелчүдөн бетер шап кеткени башкача эле» дешип, жигиттер сөгүндү. Улам моюндарын созуп, жол карашат. Аңгычакты Шамшы бетиндеги кырандан сүйүнчүлөп кыйкырган кыргыз чаап чыкты. Коончусу деле көрүнбөйт, жалгыз эле чаап келатат атырылып. Жакшылап карашса, кайгуулчу эмес, башка болуп чыкты. Жакшылап кулак салышса, тамагы айрылганча кыйкырып, сүйүнчүлөп кыйкырат.

- Сүйүнчү! Эл-журт, сүйүнчү! - дейт.

«Сүйүнчүсү эмне?» дегенче болбой, калпагын булгалап кыйкырат:

- Солтонун кыргыздары орусту чапты! Жамансарттын эли орусту чапты!

Бир замандарда, эрдигинен энеден туума жылаңач этине жалаңкат тери тонун жамынып, жыңайлак аягына жалаңкат чокой салынып, жылаңбаш чуркап жоо тоскон, ошол эрдиги менен Шаймерденден өткөрө шер аталган «Чаа» деген жылаңач баатыр болгон, ошонун балдары да атасынан ашкан баатыр келип, колуна жалаңкат балта - кара балта алып жаалуу жоого тике чуркачу дешет. Жаалап жоого чуркаган, «Чаалап!» жоого чуркаган ошол балтачыл баатырлардын артынан «Кара-Балта» деп акыр заманга аты калган жер бар, ошол Кара-Балтанын тегерегинде кийин бир замандарда эл катуу жүдөгөндөн, калмак менен сарт жүдөтүп-оонаткандан «Жамансарт» атыгып калган эл жашайт.

Чабарман - жамансарт элинен кабар айткан жигит болуп чыкты. Ак көбүк чачкан атынын оозун тарта албай баштыктардын так маңдайына чейин чаап келип, сакалдуулар «кантет!?» дегенче болбой, качан беш кадамчалык калганда ээрден секирип түшүп, басып келди. Чабармандын сөзүн укмакка эл шыкалып келди. Бир эсе толкунданып, бир эсе өрөпкүп алган чабарман сүйлөй албай аптыгат. Ат үстүндө айкырып келаткан неме жерге түшкөндө кеби оозунан кошо түшкөнсүп, эки сөзүнүн бири эле «Чапты! Чапты!» деп, онду кабар айталбай турду. Саамга демин жыйды да айта баштады.

- Сүйүнчү! Бөлөкбайдын бөрүлөрү орусту чапты! Түлөберди, Жамансарт болушунун эли бузук чыгарып, оруска чап салды. Кечээ башталды, - деди чабарман жигит.

- Өрттөлгөн кыштагы канча? - деди манап.

- Четинен эле өрттөп, улуктарды, болуштарды баш кылып уруп жатышат, - деди чабарман.

«Болуштарды баш кылып уруп жатышат» дегенге ыңгайсыздана түшкөн болуштардын бири:

- Элди баштагандар ким? - деп сурады.

- Болуш-ыстарчындар эле, - деди чабарман.

- Кайсы болушту уруп? - деди болуш.

- Тизме жыйдырып, орустун сөзүн сүйлөгөн болуштарды, - деди чабарман.

- Ак-Сууну алдыңарбы? - деди манап.

- Мени чаптыраарда, беттеп турушкан, - деди чабарман.

- Биздин элден чабарман кетти эле, кез келгениң болдубу? - деди манап.

- Пишпектин жолунда бараткан жигиттерди көрдүм, - деди чабарман.

Манаптын көз алдына ар кайсы элден кабар айтып чыккан ак калпак жигиттердин ат куйругун түйүп, Сары-Өзөн Чүйдүн ичинде кыйма-чийме катташып, чаң ызгыта чабагандап турганы тартылды. Солтонун эли сарыбагышка кабарчы чаптырып, сарыбагыштын эли солто, бугу, саяк, казакка айттырып, алар андан ары айттырып, уруусу кыргыз аттуунун каршы-терши чабагандап турган чагы тартылды. «Баята аттандырган жигитибиз жете электен мурун көтөрүлүшкөн экен» деп ойлоду манап.

Улагалаш солтонун уруш салганын укканда калың журттун жүрөгү көтөрүлүп, дагы бир жолу удургуп алды. «Кайгуулчудан кабар жок, ат коёлу!» деп, атчандардын алды жулунду эле, «Ай! Жигиттер кантесинер! Аярлай тургула!» дегенден гана соктугуп, туруп калышты. Баштыктар аларды араң тыйып турганда, анан барып дамбалы далбактаган коончуну дегдеңдетип айдаган жигиттин карааны көрүндү. Жандата чуркатып алган коончуну кайгуулчу утур демиктирип, камчысы менен май куйрукка уруп отуруп, далы тушка укуп отуруп, баштыктардын алдына алып келди.

Үстүнөн үйрүлгөн камчыдан качам деп, арыктан аласы айрыла жаздаганча кере секирип аттаганда коончунун сол аягынын көлөчү шыпырылып, буту жыңайлак калган эле. Же оң бутундагы коңултак кийген көлөчүн чечип, кошо ыргытып жиберсе албай же жыңайлак бутунун астына кир толуп, оркойгон тырмактары салаңдаган манжаларын жашыра албай же таманынын чөңөргө тилдирген жерин сыйпалай албай, коончу турду мусапыр кейиптенип. Мынча кыргызды көргөндө көзүн алайтып, тил-ооздон калды. Эмне болуп жатканын, мынча кишинин ага эмне зар болуп турганын түшүнбөйт. Кыргыз менен орус урушса, эки ортодо тебелеттирип жибербейин деп таң заардан коон тергени чыкканына өкүндү. Жалаңкат көйнөгүнүн сыртынан курчанган белбоосу бошоп, бекемирээк тартканга алы келбеди, муундары бошоп, денесин майда калчылдак басты. «Ит кыргыздын мусулманчылыгы аз, чындыгында - дини кайыр, ойду-тоого сыйынып, таш-тушка деле табынып арбакчыл» деп, бала кезден уккан коончу «арбакка арнап мууздайт го!» деп ойлогон.

Манап коончунун маңдайына басып келди. Айкөл түр жасап, айкөлдүгүн билдирмекке чалып сүйлөгөн болду.

- Коркпоң, коркпоң, - деди.

Коончу ошондо барып, манаптын жумшак үнүн укканда гана бир аз жеңилдеп, коопсуз сизди өзүн.

- Ысмың ким? - деди манап.

- Кыргызбой, - деди коончу.

- Кыргызбой үкөм! - деди манап. -Калаада турасыңбы?

- Ха, токсир, ха! Шахарнинг сарт махалласиданман, - деди коончу.

Башка кыргыздар түшүнгөн жок. Сарттын тилин түшүнө билген манаптын өнөрүнө, чалып сүйлөдү деп ойлошуп, чалып сүйлөй билген шыгына таң калып турушту. «Манаптын билбегени жок экен го» дешти ичтеринен.

- Шахардын улуктарыны билесиңби? - деди манап.

- Ишиткаман, лекин курганим йукдур. У одамлар жуда катта ку, - деди коончу.

- Анда эмесе кеп мындай. Ушул катты биристабдын колуна тапшырасан. Жарым жолго чейин жигит коштоп барат, шахарга киргенинди карап турат, - деди манап.

- Хоп! Хоп! -деп коончу катты алмакка колун созду.

- Кара жолго чыгарып кой! - деди манап жигитине.

Шарт аттанган жигити атынын сол капталын сала туура бастырып келди да, коончуну учкаштырмакка үзөңгүдөн бутун чыгарып, капталына кыйшайды. Катты колтугуна кыстарып, өчөңдөгөн коончу кантип учкашаарды билбей, эби келбей буйдалды. Же жигиттин таар чапанынын этегинен тартаарын же ээрдин кашынан кармаарын билбей, же жигиттин бөз курунан алайын десе, ага колу жетпей турганда боз балдар колтугунан көтөрүп, көчүгүнөн сүйөп учкаштырышты.

Анын ырайына ичи чыкпагандар:

- Жаман сарт эми жорголоп, шаарга жеткенче шашке болбойбу! - деп сүйлөндү.

Шабдандын баласына нааразы болушту, «каныбыз колду бекер кармады, калаадагы салдатты “Какай!” дегенге үлгүртпөй качырмакпыз эмгиче» деп кызууланды. Колдун чыдамы кетип баратканын туйган манап коончуну учкаштырган атчандан көзүн албай карап туруп, качан алар калаага кирчү араба жолго жетип, токтогондо гана баштыктарга кайрылып:

- Колду бөлүп, калааны курчагыла! - деп буюрду.

Боомду имерген тоолордун башынан күндүн мурду кылайып калган кез болчу. Түндөгү сөз боюнча жакшылар баштап келген колун айрымакка туучуларын жандатып, чыга берди капталга. Ар ким өз туусун ээрчий бастырып, адашкандарын атынан айтып чакырып, ага болбогонун ата атынан айтып чакырып, бирин-бири «атакелеп» бакырып, «кудаяндап» түгөлдөп, кош кымгуут козголду. Жылгын-Башынын айдыңына карк толгон колдун эки өңүрү эки жакка канат сымал жайылып, эки канат чубалып чыкты. Жалпы кол ушинтип үчкө бөлүндү.

Атакенин балдары кетти айгайлап. Алардын артынан жүрүп кетээрден оболу Камбар болуш бир азга аялдап, элин токтотту. Токмокто жөн салдат эмес, өгүнү Алматыдан келген салдаттын мурутун чыйратып, мылтыгын сундуруп отурганын элестетип, оңой согуш болбосун жүрөгү туйду, журтуна кооптонду. Туткундарды алып, чогуу журтка аттанмагы айтылган жигиттерге кайрылып:

- Элге кабарыбызды жеткиргиле, Жылгын-Башыда турганыбызды айткыла. Сак турушсун, не бар, не жок, мал-келди Боомдун сыртын баштантып жайгыла. Чукулунан болсо, журт которууга кам ургула. Салдат баратканын туйсак, жетип бара албай, жолдо калсак, Бордунун кырынан тууну үч ирет булгалап, белги кылабыз. Калганын өзүнөр көрдүнөр, - деди Камбар болуш.

Сүйлөп жатып, уулун тиктегенде, «уктуңбу!» дегендей үнүн бек чыгарып коёт. Акыры бир күн кудаяндын жүгү артылмак экен мойнуна, «эр жеттиң эми, журттун камын же» деген ата насаатын ушинтип, ушундайча чукулунан айтты. «Казынадан жалыйна жеген тилмеч чыгарам» деп, «орусча шоңшойтуп курбулуу калпак кийген, чолок этек чапан кийген, керстендей керилген көйтөрө кылам сени» деп, ой-кыялында Токмоктогу орус-тузем мектеби, Верный гимназиясынан бери ойдолоп жүрүп, мынабул эле кудаяндын жүгүн табыштаганды кечиктирип алганын кара, каран баскырдыкы!

- Кырдан булгалаганда боз ала тууну айрып тааныгыдай болгула! - деди Камбар болуш.

Жигиттер канчалык жыл жүк артына жөлөнүп, дагы бир канчалык жыл жыгач сандыкта катылып жаткан, желбирегенине бир күн толо элек тууну тиктеп алышып:

- Тааныйбыз эле, кантип тааныбай калалы!? - дешти.

Жөө-жаландаган туткундарды, арасында олжо кыздарды алдыга салган жигиттер артка кетишти. Нарботонун токолун ала кетишти жүк кылып. «Жүк» дегени «көз сал!» деп, көбүрөөк табышташкандан, Мукай көзүнүн кыры менен үрпөйгөн, үстү-башы уйпаланган орус кызды улам карап, журтту, журттагы малды кароого караганда токолду элге тааныштыруунун жүгүнө көбүрөөк кабатырланды.

- Катындар «канакей?» деп жааласа, эмне жооп айтам? - деген ой келди.

«Ай-ий, эркебала! Алаарың ай десе аркы жок, күн десе көркү жок, жомоктогудай сулуу» деп, жаркылдап калчу жеңесине «күнүлөшүң мына» деп айта келчү күн ушубу? «Ар кимге ар кандай милдет тагылган күн экен бүгүн, бири чабышка кетти, бири кат ташып кетти, бирине журт кайтармак, мага «токол» кайтармак тапшырылды» деди Мукай оюнда оюн-чыннан. Бээжинди чапчудан бетер тээ Боомдун оозунан бери «Токмоктоп» ураан чакырып келип,

бир чоң казаттын кызыгын көрбөй атаганат, так Токмоктун түбүнөн агасынын токолун кайтарып, артка кайтканына кейип, атчандар менен аралаш чабуу алдаганча кызык туюлгандан анда-санда артка кылчаят. Кылчайып караса, тээ алыста, карааны дүпүйгөн Токмокту алкымдаган атчан кыргыздар кыркаар тартып, чубалып баратыптыр...

XIV

Жашы-карысы, жакшысы-жаманы дебей, кыйшыгы-түзү дебей жамы кыргызга жин тийип, найза, союлун кезенип, атчан-төөчөн жабыла келип, караңгы аралаш Токмоктун шилисине отуруп алганын билгенде калаа эли коркуп, түнү бою уктаган жок. Адегенде четки кыштактардын биринин артынан биринин алоолонуп өрттөнгөнүн көрүшүп, эмне кырсык басканын түшүнүшпөй, уюлгуган кара түтүн каптаганын карашып, көргөн көздөрүнө ишенишпей, «туугандарыбыз менен диндештерибизди капсалаңга калтырбайлы!» деп кыйкырышып турганында, туш-туштан араба-араба болуп качып келишти туугандары. Алардын оозунан кыргыздардын кылыгын угушканда жаалданышты. «Эмнеси?» деп кооптонушту. Анан эле «орустун үйүн өрттөгөндөргө, канын төккөндөргө көргүлүктү көрсөтмөкчүмүн, Чүйдүн суусуна топ-тобу менен шилеп салайын!» деп, карганып-шиленип аттанып чыккан пристав менен салдаттар жаман жорукту баштап, куйрукту түйгөн бойдон качып келишсе, бүтүн Токмок сестенди.

Көз байланган маалда көрүнгөн үйдүн чатырына, чиркөөнүн төбөсүнө, кыркалекей тигилген теректердин учуна чыгып карашса, шаардын күн чыгыш жак бетиндеги бакта, кысыр аңызда, андан ары Каштектин тумшугуна чейинки эгиндүү талаада шайтан-шабыр отургансып от жайнайт. Жайнаган отту көргөндө көздөрү алачакмактап, очок тегеректеген кыргыз ойго келбей, шайтан ойго келиптир. Шайтан кыргыз болуп кубулуп, кыргыздын кебин кийинип, тигинде от ичкертип отургансып эстери чыкты. Эс тартып, чокунгандан эле «шайтан от кармап азгырат, тозоктун жолуна азгырып, оп тартаардан мурун шайтан жерге от бүрккөн» деп таалим алган мужуктар түктөйө түшүп, Иса менен Иовду эстешти. Пайгамбарлардын «шайтанды көрсөң жүзүңдү үйрүп, бетине түкүр!» («дунь да плюнь на него!») деген насаатын эстей калышып, «түкүр эле түкүр!» деп катын-баласына чейин кыйнап, түкүрүнүп жатышты.

Калаанын көчөлөрүндө:

- Кыргызды жин урду! Кыргыздар кутурду! - деген үндөр жаңырат.

Ар бир отту бери дегенде бештен-ондон киши тегеректеп отурганын элестеткенде калаа башчыларынын да шаштысы кетти оболу.

- О, Боже! Неужели вся кара-киргизская орда поднялась! - деп, элде мурда приставдын көзү алайды.

Миңдеген отторду карап, отуз миң - кырк миң киши чогулганын болжолдоп, акылы жете бербейт. «Жалаң сарыбагыш, атаке болушу десе, тоо артындагы болуштар кошулганбы?» деп шексинет. «Качан ат коюшат? Каяктан ат коюшат?» деп корккон эл калаа башчыларына атырылып:

- Эмне чараңар бар? - деп жаалайт.

- Тынчтангыла! Сабыр күткүлө! - дегенден башка сөз келбей, калаанын төрөлөрү алдастайт.

Далбастаган мужуктар улуктардан буйрук күтпөй, «баягы эле жаман айрым жанга арачы түшөр» деп, айрынын бүтүнүн, бекем саптуусун алып, топ-топ болушуп, көчөнүн башын андышты.

«Самтырап жүрүп калышчу эле!» дешип, калаадагы бирин-экин кыргыздарды издешти. Кыргыз кебетелүүнү оңдурушкан жок. Дунган менен Шор-Төбөлүк казактан аралаш өлүп кетти.

«Жалпайган бетинди, жүлжүйгөн көзүңдү көрсө мужуктун жаалы кайнайт. Айрынын учунда кетесин, жашына тур» дегенге үлгүрдү пристав тилмечине.

Калаанын улуктары приставды жаман көзү менен карайт. «Кана мактанган агентураң? Ар бир болуштун колтугуна кирип, бирден тыңчы койдум, айрымдарына экиден-үчтөн койдум, полициянын жашыруун агентурасын тор сыяктуу жайылттым дебедиң беле? Көрүнгөн жерде көтөрө чала мактаган, генерал - губернаторго чейин мактаган агентурандын кыйратканы ушубу? Герман деле минтип алдабаса керек орусту!» дешип, малакайчан кыргыздан качканына арданып, ансыз деле жүдөп турган приставды кунарсыз бирөөнүн катарына чыгарып коюшту. Байкоостон бузукка бастырып коюшканына нааразы болушту.

- Пристав коркок жана саткын! Өзүнүн бүлөөсүн күн мурун чыгарып кеткен, - деп кыйкырышты.

Ал үй-бүлөөсүн Токмокко алып келгени ырас эле. Бирок, бир жамандыкты туйгандан эмес, “жапан тоолордун арасында жапайы болуп кеттик, оңгулуктуу жаңылык укпай, маданияттан артта калдык, кызыл боолуу, этеги торлуу көйнөгүм, француз шляпам кийилбей жатып, сандыкта чиримей болду” деп аялынын кулак-мээни жеп, какшанганынан: “анда эмесе Петербургдан келген коноктор менен чогуу отуруп, жарпыбызды жазалы,” деп апкелген.

Бир жагынан жашыруун агентурасынын мандемдүү чыгып, кыргыздардын мынчалык бузук салаарын жаза тайып туйбай калганына, экинчи жагынан петербургдук конокторунун көзүнчө жеме укканына пристав катуу ызаланды. «Кыргыздын сазайын гана колуна бербесемби!» деп ызырынды. Боюн түзөп, калааны коргоону колго алды. Кудай жалгап, Алматыдан пулемет артынып келген казак-орустар кете элек, калаанын башчылары да, эли да ошолорго бар үмүтүн артып, бел байлады. «Генерал-губернатордон же губернатордон атайы уруксат алынмайын, курал-жаракты реквизициялоо туурабы же туура эмеспи?» дешип, кыжы-кужу болуп турушту да, акыры туура табышты. Согуштан кайткан эркектерден тандап чыгарышып, «салдатка такоол болосуң» деп, колдоруна казыналык мылтык карматышты. «Мылтыкчандарга жөлөк болосуң» дешип, айрычан мужуктардан ыктыярдуулар ылгалды.

Калааны тегерете кароолго чыгараардан мурун пристав баарын тизип шыктандырды. «Исанын дининдегилер! Бир туугандарыбыз герман менен согушуп жатканда, биз мында күжүрмөн туралы, шайтандан келгенди көрөлү, шайтан болуп кетсе да көрөлү!» деди. Ошондо барып мужуктарга жан кирип, бирин-бири кубаттап, жасаган ишин «Токмакский фронт» деп атап, кароолго кетишти. (Кийин, ушул мужуктар Пишпек, Пржевальск, Нарын уездиндеги көтөрүлүштү басуунун жүрүшүн аскер башылар оозеки жүзүндө «Түркестанский фронт» деп аташканын угушканда, «фронтту» тегинден айтпаппыз» деп эскеришет).

Жети-Суу облусунун губернаторуна жана уезд начальнигине жалпы жагдайды үстүртөн сүрөттөп, билдирүү жөнөтүү үчүн пристав кыштактардан качып чыгышып, старостанын кеңсесинин короосунда котологон орустарды сурамжылады. “Уккан-көргөнүңөрдү төкпөй-чачпай айтып бергилечи!? Кантип башталды? Эмнеден башталды?” деп сурады. Ар ким көргөнүн ар кандай айтты. “Беде чаап жаткан кыргыздар бир маалда эле сүйлөшүп алган немедей, кеп-сөзгө келбей, чалгыларын ыргытып, тоо таяна беришти,” дейт көчмөндөрдү чөп чабыкка жалдап көнгөн мужук. “Түрү сурданган атчан кыргыздар эртең менен бизге тик багып карабай келип, монастырьдын чарбасында кара жумуш аткарган туугандарын чукулунан чакырып кетишкенде бир жамандык болоорунан шекшидим,” деди монах.

- Шек алышыңа эмне себеп болду? - деди пристав.

- Бул жерде жашаганыма он жылдан ашканы менен кыргыздардын тилин түшүнбөйм. Бирок, өлгөн монахтардын бири алардын тилин боолголоп түшүнчү. Кыргыздар өз ара “жаңжал!”, “жаңжал!” дешип, дарбып калышкандыгын мага айткан. “Жаңжал”

дегени “резать” дегенге келет имиш, - деди монах. “Гмм... Чалгыны таштай качышканы - кабар угушканы турбайбы! “Резатьты!” айтышканы - “орусту соёбуз, арасына турбагыла” деп каңкуулашканы!” деп тыянак чыгарды пристав.

Биринен бирине тарап, Кеминдин ичинен жеткен сөздү угуп отурса “кошма”, “кошма” деген көп айтылды. “Причем “кошма” здесь?” деп пристав тактап сурады. Койдун кылчык жүнүн чийге ороп тепкилеп, анан катындары тизелей отуруп, камыр жууругансып, билекке салып ийлеген, ийленип болгондо астына деле төшөнө берген, үстүнө деле жамына берген, жайы-кышы оронуп жатып, дубал ордуна деле, кийим ордуна деле жүрө берген “кийиз” дегени бар көчмөндүн. Орустар окшоштуруп “кошма” деп атап алышкан. Ошого байланыштуу окуяны айтып жатышыптыр.

- Сначала совершили “бата”. Потом одного знатного киргиза на кошме подняли и начали творить кошмар, как в страшном сне! - дешет.

- Кийизинин түсү кандай экен? Ак түстө бекен? - деп, приставдын сурагын угуп отурган этнограф сөзгө кыпчылды.

- Билбейбиз, көргөнүбүз жок, укканыбыз ушул! - дешет мужуктар.

- Ал эмнени билдирет, Петр Алексеевич? - деди пристав этнографтан.

- Жондотуп айтканда, көчмөндөрдүн кийизге киши салып көтөрүү жөрөлгөсү колбашчыны шайлагандыкты билдирет (Вообще-то, ритуал поднятия на белой кошме у кочевников означает выбор предводителя)! – дей салды этнограф.

Этнограф үзүл-кезил айтылган маалыматтарды салыштырып, өзөгүн тапты, Кемин деген жерде “хан” көтөрүү жөрөлгөсү өткөнүн баамдады. Так ушундай жөрөлгөнүн сыпатталышын орус тарыхчыларынын жазгандарынан окуганы бар эле. Николай Михайлович Карамзин бекен же кечээ жакында эле көзү өткөн Владимир Владимирович Вельяминов-Зернов бекен, айтор, кайсы-бир ордолордун, касым ордосу, ногой ордосу дегендердин арасында ак кийизге салып, “хан” көтөрмөй салты болгонун, хандары Москва менен Тверди ширенкедей өрттөп турушканын жазышкан эмеспи. Тек, приставдын көнүлүн бузгандан жазганып, дагы талмасы кармагандай калчылдап чыгабы деп ойлоп, “кыргыздарың “хан” шайлаптыр” деп айта албай, “кол башчы” деп койду.

- Ошол кийизге отурганы кимиси экен? - дейт пристав.

Биринен өткөрө бирин улам сурамжылап жатып, анын да атын билди акыры.

- Аа! Баягыл Мөкүш Шабдановбу? Жылкы заводунун кожоюнубу!? - деп, пристав адегенде көзүн алайта таң калып, бирок

тактап алганына жымыйды. “Бузукулардын ана башы билинди!” деди ичинде.

- Ал ким? - деди этнограф.

- Мөкүш Шабданов деген бар. Үч жыл илгери бир татарды өлтүргөндүгү үчүн кармалып, убактылуу абакта отуруп чыккан мурдагы болуш башкаруучусу. Айтууда, Москвадан бери адвокат жалдатып, атасынын кадыры менен кутулуп кеткен кыргыз, - деди пристав.

“Татарды өлтүрүп?.. Бирок, бир татарды өлтүргөнү үчүн эле элге алынбаса керек” деп ойлоду этнограф. “Москвадан бери адвокат жалдаганына караганда оңой кыргыз эмес” деген ойдо калып, тактап сурады:

- Атактуу тукумданбы?

- Ооба, алардын династиясы кара-кыргыздардын арасында өтө кадырлуу...

Приставдын ушул жообун уккандан кийин этнограф кийизге киши салып көтөрүү жөрөлгөсүнүн чыныгы маанисин айтууга батынды.

- Кыргыздар “хан” көтөрүптүр, өзүбүздүн тил менен айтканда өздөрүнүн падышасын көтөрүптүр, - деп айтты.

Этнографты сөзүнөн жаңылып, келжиреген кишидей карап алган пристав “ушунча жыл көчмөндөрдүн арасында жүргөн – мен болсом, Петербург китепканасынын чаңын жутуп, кагаздан башын көтөрбөгөн ориенталист мен билбегенди кайдан билет!” деп күдүктөнүп, жана бир кайталатып укту. Кыргыз болуштарындагы жагдайды эми жакшылап элестетти. “Алардын аракетинде уюшкандыктын жана конспирациянын элементтери даана байкалат” деген тыянакты оюна түйүп койду. “Кыргыздардын ой-санаасын күзгүгө салгандай көрүп турам, буларың “болуштук” кызмат дегенде кырды-бычак болуп тытышып калат, көрүп-билип жүрбөймбү, деңгээли “болуш” шайлагандан ары өскөн эмес” деп жүрүп, жагдайды “хан” шайлаганчалык абалга жеткирип алганын, “хан” шайлаганчалык абалга жеткенче шек албай калганын туйду. «Баладай баёо элдин купуя сыры болбойт деп жүрсө, хандык тууралуу кутуму турбайбы!?» деди. Ызырынды. Ызырынгандан муруту түксүйүп, муштуму түйүлдү.

- Ханды ким коюптур буларга! Балээсин алышабы падышанын! Мен аларга “хан” көтөрүү кандай болоорун көрсөтөм, кийизине ороп туруп, тирүүлөй гана өрттөбөсөмбү!? - деди.

Этнограф эми приставды жайкамакка:

- Империялар атаандашып, материктер талашка түшкөн заманда баланын оюну сындуу кайдагы бир жөрөлгөнү баштап, көчмөндөр өтө эле аша чаап кетишкен сыяктанат, - деди.

Качкындар жайгаштырылып бүткөнчө, пристав кыргыздардын төбө чачты тик тургузган дагы кыйла кылгылыгын, баамында, монгол менен татарлардын заманынан бери орус баласы көрбөгөн тири-укмуш кылгылыкты укту. Үйүнүн талоонго түшүп, күлү көккө сапырылганын, чиркөөнүн өрттөлгөнүн, элди тегеректеп алышып, баштык кыргыздарынын: “Эркектерин терип кыргыла! Эркектерин терип кыргыла!” деп көкүтүп турушканын, айрыкча, Нарбото деген кыргызы айбалтасын жаландатып, далайды чапканын, чиркөөгө жулунуп кирип, отец Михаилди өз колу менен жара чапканын укту (кийин, губернатор М.А. Фольбаумга жазган билдирүүлөрүнүн биринде аны: “некий Нарбута, по рассказам очевидцев, отличался особой жестокостью по отношению к мужикам нашим и лично пролил много русской крови. Он, видимо, действовал не без подстрекательства своего близкого родственника Камбара Бушкаева, бывшего волостным правителем кудаяновских киргиз” деп мүнөздөйт). Кыз-келиндердин олжого кеткенин укту. Ошончо окуянын ичинен эки нерсеге жаны көбүрөөк кашайды. Кыргыздардын “хан” шайлаганына бир кашайды, кыштактагы орустардын терең урматтоосуна арзыган отец Михаилдин, Орусиянын түпкүрүндөгү жашоосунан түңүлгөндөн кыргыз талааларынан таалай издеп келген келгиндердин жаңы жерге бачым көнүшүнө кошо сүрөө болуп, демин көтөрүү үчүн өлчөөсүз кызмат өтөгөн Михаилдин өлтүрүлгөнүнө эки кашайды (“глубоко опечален известием о том, что убит духовник иеромонах о. Михаил, верно служивший во имя водворения русской культуры и веры в этих краях”).

Бөлмөсүнө бекинди да, билиги бүлбүлдөгөн май чырактын жарыгында рапорт жазууга отурду. Үзүктөй негизги рапортту Жети-Суу казак-орустарынын аскер күчтөрүнүн жогортон дайындалган атаманы, Жети-Суу областынын губернатору, генерал-лейтенант Михаил Александрович Фольбаумга жолдоду. Өз көзү менен көргөндөрүн уккандары менен толуктап, ирээтин келтирди. Рапорту ортолоп, кудаян болушуна токтолгонунда, андагы жагдайды мынамындай сыпаттады.

Жаны тыным албай, август айынын башында эки иштен бир иш деп, Кытай чегин бузган аткезчилердин сурагын жүргүзмөккө кудаян болушуна жөнөчүдө келгиндер башкармалыгынын ченчилерин Бетегелүү-Чоңташты кестирмекке ээрчите баргандыгын («Из-за необходимости свободных земель для целей русской колонизации, решено было отвести урочище Бетегелю-Чонташ, облюбованное многими чинами, под переселенческий участок»), ошол барышта Петербургдук коноктору чогуу болгондугун жазды. Кудаян болушундагы шектүүлөрдүн үстүнөн жашыруун байкоо

уюштурулгандыгын белгилеп, «был наложен негласный контроль» деген саптарды жазып жатканында Камбар болушту айгак чыгууга эки-үч мертебе үгүттөгөндүгүн эстеди. Ар кандай жолдор менен алдап-соолаганы, ал турсун «өзүндү жана өтө жакындарыңды аскерден алып калам» деп азгырганы эске түштү. «1-августка оогон түнү Токмоктун жолунан казыналык жылкыга тийгендер туралуу шашылыш кабар алгандыгыма байланыштуу Кытайдын чегине кирген аткезчилер маселеси боюнча сурак үзгүлтүккө учурады. Жанымдагы казак-орустарды чукулунан көтөрүп, бузуктардын изине түштүк. Кыргыздардын шайкасы Шамшыны ашып кетишкени менен, арасында кудаян болушунан Нарбото аттуу кыргыздын аралашканын билдик. Аман калган ат айдагыч айтылганды ырастай алат. Нарбото Кытайга чейин кирип, жылкы уурдаш менен алектенген шайканын уюштуруучусу деген маалымат бар. Бирок, аны кармоо тууралуу болуш башкаруучусу Камбар Бошкоевге буйрук берилгенине карабай, камап, катулешкеге салуу мүмкүн болгон жок. Эми ошол Нарбото кудаян болушундагы шайканын негизги тукуруучусу деп угуп жатабыз» деп жазды.

Өмүрүндө колу жооруганча, көзү талыганча мынчалык калем кармап отуруп, кагаздан кагаз толтура чиймелеген эмес экен, катардагы полицейликтен баштаган кызмат жолундагы эң узун рапортту жазып болду да, уйкусу качкандан кирпич какпай таң тосту. Кооп санап турганда караңгы түн дагы ансайын коомайлангансып, өгөйлөгөнсүп, таң жарылбай калат мындайда. Үстөккө-босток соргулап, мүштөккө күчүн чыгарды.

Жарыкты самады эле, ага деле жаны жай алчудай эмес, жамаачы тонун төшөнүп, талаа-түскө, тоо-ташка түн жамынып түнөй берчү кыргыз жарык менен жарыша ойгонуп, жарыша жайылып, капылеттен каптачудай өңдөнүп, топ-тобу менен топурап Токмоктун көчөлөрүнө кирип келчүдөй туюлуп, таң агарса андан бетер кооптонду. «Кой» деди, «калааны ойготоюн, жоону күтпөй чабуулга өтөйүн» деп, көчөгө чыкты.

Жалаң кайгуулдагы салдаттар менен мужуктар, анан этнограф экөө эле го десе, кары-жашы дебей бүтүн калк тирмейип, уктабай чыкканбы, кашаалуу короолордун көчө жак кашында жука тактайдан ашталган «калитка» деп койчу тосмосу болот, ошол калитканы жулкулдатып, орустардын «Степаныч! Иваныч!» деп үн салганы, калиткадан аттап кирип баргандарынын «Пашалап!», «Машалап!», коңшу-колондорунун каалгаларын каккылап, кыйкырганы угулат. Калаа капсалаң аралаш ойгонуп атыптыр. Пристав күрмөсүнүн төш чөнтөгүнөн чынжырлуу саатын алып чыгып, сааттын жебеси бешти кагайын деп калганын көрдү. Күндө ушул маалдан өтө чалгыларынын башын далыга салаңдата асынып,

айрыларын ийинге артынып алчу мужуктар жалчы кыргыздарды алдыга салып айдап, чөп чабыкка жөнөп калышчу эле...

Көрүнгөн көчөнүн башынан беш-алтыдан түрүлүп, кымгууттанып келаткан мужуктар кайгуул менен таң ашырган курбуларын тегеректеп, кыштактарды атап, кыйкырышат.

- Самсоновкалык туугандарыбыз! Орловкалык агайындарыбыз! Подгорныйлык боорлорубуз! - деп кызууланып, бирин-бири тукурат.

Пристав салдаттарды баштап, ири алды Самсоновка багытына салууну, кыргыздарды мылтыктап кууп-таратууну ойлоштурду. «Аңгычакты Верныйдан чындоо келип калгысы бардыр» деп үмүттөндү. Ал ортодо мужуктарды тыя турмакка калаа башчыларына кайрылып, «ордуңарда калып, окоп казгыла» деп айттырууну чечти.

Салдаттарды баштап чыкмактын камылгасын жегенче, окоп казууга мужуктарды чегергенче саат жети болду. Чүйдүн суусун бойлото аттанмакчы болуп турганында, калаанын күнчыгыш жолун акмалаган мужуктар «Жойлоп жүргөн туземецти колго түшүрдүк! Сасыган туземецти кармадык!» деп, каяктагы жылаңайлак бирөөнү жетелеп келишти. «Арышыңды кер!» деп көк желкеге укуган сайын, «туземецтин» аягы чалыштай түшүп, «жазыгым жок!» деп жалбарып келатты. Камыш чатырлуу кеңсенин босогосунда аттанганы турган приставды ыраактан көрө сала колтугуна каткан катты сууруп, сунганча шашты. Анын жалаңкат көйнөкчөн, белин жоолук сымал белбоо менен толгой курчанган түрүнөн эле көчмөн эместигин айрыды пристав.

- Ким болосуң? Бузуктардын баштыгына ылгал жүргөн кишисиңби? - деп сурады алдына келгенде.

«Туземец» түшүнбөсө да, сүйлөп калмакка тилин күрмөдү.

- Ушбу шахарнинг сарти боламан, - деди.

Пристав сарттын колунан катты алып, бүгүшүнөн жазды. Эки барак кагаздын башы алты сап кат өңдөндү, ага улай жайнаган мөөр, балчайта-балчайта бармак басылыптыр. Ушулар эле бармактуу болуп кетишкенсип, «на тебе!» деп кезегенсип, жабалактата басышыптыр анысын.

- Басурманы! - деп бакырып алган пристав кечөө кечтен бери орустун көзүнөн далдаа кеткен тилмечин чакыртты.

Ичкериден ийиндерин куушуруп, коруна басып келген тилмечинен «ылгалысыңбы?» дегенди кайталап суратты.

- Бузуктарга эмне тиешен бар? - деп сурап берди тилмеч.

- Кавунчу боламан. Бузуктардың башлыгы тутуп алып, ушбу хатни жибарди, - деди тигиниси.

- Оку! - деп пристав жая кармаган кагаздарды сунду.

Тилмеч ичинен күбүрөнүп, катка бир сыйра көз чаптырды. Орустар анын оозун тиктешип, үн чыгарып окушун күттү. Же бузукка аралашкандардын арасынан өз уруусун таптыбы же бармагын баскандардын, тамгасын салгандардын арасынан жек-жаатын тааныдыбы, же кыргыздан келген суук кабарды жарыя угузуу кыйын туулуп, заманасы куурулдубу, айтор, тилмечтин өңү кубара түшүп, катты бет маңдайына кармай бергенинде манжаларын майда калтырак басып, жазылганды орусчага шыдыр оодарып жиберчү жаны бул сапар анте албай сүрдүктү.

- Доложи быстрее! - деди пристав.

- Приставу и господам Токмака, аксакалу сартов! - деп баштады тилмеч. -Приказ от высокопочтенных людей киргизских родов сарыбагыш, атаке, а также курманкожо, кулжигач, темир и булат. И приказываем всем...

Мындай өкүмдү эзели окуп, оодарып көрбөгөн тилмечтин тамагына кылкан сайылгансып, тык токтоду. «Айып этпегиле, менин сөзүм эмес» дегенчелик, саамга жан-жагына элеңдеп, пристав тарапты жалтактап карап алды. Демдерин ичине катып, унчукпай кулактарын төшөгөн орустардын чүңүрөйө тиктеген көздөрүнө көзү чагылды. Көзүн жалт качырып, тамагын жасап, оодарып окушту кайра улантты:

- Приказываем всем бросать оружие, либо покориться, либо уйти в сторону Верного. Нас сорок тысяч аскеров... воинов. Наш лагерь находится в саду Токмака, скоро мы перекроем реку Чуй и наводним город. Селения, что в Кемине, полностью разрушены. Если Вы не придете с повинной, то разрушим город. Если слушаетесь, то умрете. Аминь.

«Если слушаетесь, то умрете» деген жерге келгенде кызарып-татарып, ичинен «уят-сыйытты унуткан кеңкелес бирөөнүн келжиреген сөзүн айла жоктон гана айттым» деп кейиди. Оозу кургап, тили араң бурулду.

- Сволочи! - деп мужуктар чогуусу менен кыйкырып алды аны укканда. Тилмеч аларга тик багып карай албай, уялгандан жерге кирип кетчүдөй, ансайын башы салаңдайт. Кабагын түйгөн пристав жанында турган этнографка карап:«Көрдүңбү? Жөн букара эмес буларың!» деген ишаарасын билдирмекке, кашын серпип койду.

Кол койгондордун тизмеси окулгучакты, пристав тилмечти демитип, шаштырып жиберди. Бул ирет тилмеч шар кетти:

- Тизмени башында - Мөкүш Шабданов, өзүн «хан» атаптыр. Анын артынан манаптар: Султан Далбай баласы, Мамбетаалы Муратаалы баласы, Токтосун Бектен баласы...

Мурда көзгө илинбей жүргөн мыкты чыкмасы арбынбы бу кыргыздын, Мөкүштүн артынан оголе көп киши кол коюптур.

«Баланчанын баласы бастанча, түкүнчөнүн баласы түкүнчө, тигил болуштан, бул болуштан» деп тилмеч санап отурса, пристав бирин таанып, бирин тааныбайт. Сөгүнүп-кагынган мужуктар кимдин-ким экени менен иши деле болбогондуктан, кулак салышкан жок. Пристав кайталатып окутту.

- Прочитай сызнова имена людей из кудаяновской волости? - деди акырында.

- Камбар Бошкочев, Нарбота..., - деп тилмеч бир нече кишинин аты-жөнүн санады.

- Фамилия второго не сообщается? - деп тактады пристав.

- Нет, господин пристав. Только имя, - деди тилмеч.

- Значит, Камбар Бушкаев с ними! - деп, пристав кабагын чытыды. «Нарбута! Наверное, тот самый Нарбута!» деди ичинен.

Коончуну камай турууга буйрук берип, түндө жазган рапортко катты тиркемекке кеңсесине кирээринде калаанын суу жак капшытын бойлой жашынып атышаарга ор казууга чегерилгендерден киши келди эңтеңдеп.

- Туземцы идут! Киргизы идут! - деди.

Тургандар дүрбөп калышты. Секичеге чыга берген пристав дүрбүсүн салып, калааны түн жагынан имерип аккан Чүйдүн суусун жээктей «чү» коюп келаткан самсыган атчандарды көрдү. Бул сапар кыргыздардын катары даана көрүндү. Арты чубалып суунун аркы өйүзүндө жүрөт. Агала-көгала туу көтөрүнгөндөрү баштыктарын жандай чаап, алдыга түшүп алышкан, шыйрагы салаңдаган жарактарын соройто кармагандары аларга куйрук улаш. Кыязы, мылтыктуулары окшойт. Аркар-кулжага аңчылык кылган мергендерден көргөнү бар андай мылтыкты, огу атылаардан мурун чок салган милтесинен буруксуган көк түтүнү бүркүлөт анысынын. «Тют!.. Тютятма! Жоктон табышкансып, замбирек көтөрүнгөнсүп жаман мылтыгын алып келаткан тура!» деди пристав. Дүрбүдөн көзүн албай, «бирде-жарымын таанып каламынбы, «хан» сөрөйү же Камбар болушу көрүнөбү?» деп, атчандардын алдындагыларга үнүлө кадалат. «Эртерээк чыкканымда жолуңарды тосмок экемин» деди пристав. Деп, оюн жыйганча болбой:

- По Быстровскому тракту и со стороны гор скопище конных киргизов приближается! - деген кыйкырык угулду.

Суу жактан жана бир чабарман күрөгүн көтөрүнгөн тейден тызылдап жүгүрүп келди.

- Киргизы совсем рядом. Их очень много! - дейт.

- Знаем! Прошу не сеять панику! - деди пристав.

- Они задумали окружить город и ударить со всех сторон! - деди солдаттардын башчысы.

- Верныйдан же Пишпектен чындоо келгенче, калааны алалы деген ойлору бар, - деди пристав.

Экөө чукулунан кеңешип, солдаттарды төрткө бөлүштү да, калаанын төрт жагына аттандырышты. Аларга казыналык мылтык асынган, колдоруна кочуштап ок кармаган мужуктар кошулду.

Жалгыз пулеметту суу бетин тосчу солдаттар менен куралдуу мужуктар сүйрөдү. Аларга командалык кылууну өз мойнуна алган пристав Токмоктун түн жагындагы үйдөй-үйдөй тизилип, аягы үзүлүп барып, калаанын астында калган дөбөлөргө - «калмак дөбө», «калмактын көрү» деп коёт көчмөндөр - жете келип, бийигирээк бирин ылайыктап, чокусуна пулеметту кондурду. Оозун селдей агылып келаткан атчандарга каратып кондурду да:

- Белен тургула! - деп кыйкырды.

- Беленбиз! - деп элден мурда кыйкырды ок шыкалган пулеметтун аткычы.

Мурда кеткен мужуктардын тизеден казган окобуна кийинки келгендер батпай, калмак дөбөлөрдү аралай сыңар тизелеп, боортоктогону боортоктоп, мылтыктарын сундурут. Атчандардын айгайын угуп, шаштысы кеткен мужуктар аралыкты болжобой туруп барданкелерден ок чыгарды.

- Буйрукту күткүлө! - деп пристав аларды солдаттардын жардамы менен тыйды. Саатын караса, тогуз болуптур.

Башаламан тарсылдап, кайра жалп өчкөн тааныш мылтыктын тааныш үнүн уккан көпчүлүк “орустун колунан барданке көрбөй жүрдүк белек, барданкеден келгенди көрдүк” дешип ачууланып, апкаарычу түрү жок. Абалкыда Абийир баатыр, кийин Осмон баатыр дегендердин жоругунда орустун маңдайынан чыгып, мылтыкташкандагы мылтык эмеспи мынабул, кечөө кудаяндын балдары баш болуп мужуктун колунан жулган мылтыктыр дешип, демдүү келатышат. Ушул жорук ойго келгенде эрдиги ээ-жаа бербей ойгонгондон, “кош оозунун чоктой коргошуну көп болсо көөдөн ченден көзөп өтөөр, андан барса кабырга-карчытымды быркырата талкалап, өпкө-боорумду жарып кетээр, эгем таала эгерим далыдан жегенчелик кылбасын кокуй, өлбөгөн жан барбы?” деп, барданкенин огун көөрүктүн богунчалык көрбөй, шыкала чаап келаткан береги кыргыздын оюна негедир приставдын кош оозу келип, бул мертебе төбөдөн жазайыл ок төгүлөөрү, нөшөрлөгөн жамгырдай болуп төгүлөөрү келген жок.

Чукулдап эле келатышат. Үч жүз кадамчалык жакын келишти тирелип.

- Бута атымчалык келдик! - деп чурулдап калышты мергендер. Барданкенин эмес, түтөтмөнүн бута атымын айтышты көз болжолуна салып.

- Бир сыйра мылтыктагыла! Мыктылап аткыла! - дешти баштыктар.

Аттарынан шарт ыргып түшкөн мергендер күйпөлөктөп түтөтмөлөрүнүн айры шыйрагын жерге сайышты. Окчонтойлорун кагынып, милтесине оттук жаккандын машакатын жегенче, ат үстүндөгүлөр тим турбай, сүрөп турушту.

- Тигинде кош оозун кучактап, биристабдын өзү турабы же көзү турабы?! Кароол дөбөгө чыккансып, калмак дөбөнүн чокусунда чочойгонун кантесиң! - деп кыйкырышты атчандар найзаларын жаңсап.

- Өзү! Өзү! – дешти тааныгандар.

- Көзгө атар мергениңер чын болсо биристабды көзгө атып бергиле! - деп жаалашты атчандар.

- Туура айтат жигиттер! Коштоп өлтүрбөйбү, ири алды кош оозу барларды жыккыла! - деп кыйкырышты приставдын кош оозу барын билгендер.

Түтөтмөлөрү даяр болду окшойт, бир маалда мергендер биринен сала бири башаламан дүңкүлдөтүп аткылап, көк түтүн буруксуп эле калды. Жалт үрккөн аттарынын башын кере тартып, үзөңгүлөрүнө таканчыктаган атчандар алдыга тигилишет. Тигиле тиктешип, көргөн көздөрүнө ишенишпейт. Тигинде турган орустар четинен кыйрайып жыгылмак турсун, ордуларынан козголбойт. Мергендер жаза мээлеп алгансып, түтөтмөнүн коргошун огу калмак дөбөлөргө караандабай эле бер жактагы боз топуракка «тып-тып» этип себеленип, чандын билинер-билинбес ызгыганын алдыда жардангандар гана байкады.

- Кантет!? - дешип, мындан атылган октун ың-жыңсыз житкенине көпчүлүк өкүрүп жибере жаздады.

Шымаланган мергендер жана кайталап атууга ашыгып, жаза кетирип алгандарына таза кашайып алгандары «аттиң, мандеми милтедеби?» деген ойдо милтелерин сүргүлөп, жетим сүмбөдөн көргөндөрү сүмбөлөрүн житире-житире сойлотту. Барданкеден озунуп атсак деген баштыктар:

- Мыктылап аткыла! Мыктылап аткыла! Мылтыкты дурустап кармагыла! - деп ансайын шаштырды.

...Как маңдайда, үч жүз кадамчалык арыда кара мылтыгын айланчыктап калдастаган кыргыздарды карап, арасынан Камбар болушту, дагы бир топ болушту айра таанып, «силердиби!» деп кекенген пристав пулемет менен бир чайкап жиберүүнүн ыңгайын туйду. Пулемет менен беш атарды кой, барданкенин огуна илингенчелик аралыкка келип берген атчандарды мылтыктын кылда учуна кармап, шыкаалаган солдаттар дагы:

- Кантип атпай турабыз! - деп демитип жиберешти.

- Пли! - деп бакырды пристав пулеметтун аткычына.

Пулемет узун тытырады. Аتكычы өйдөрөөк мээлеп алганбы, окту төбөлөрүнөн ашыра аткандан, киши башынан үч кез-үч кез өйдө көтөрүлгөн найзалардын учтары быркырап кетти адегенде.

«Атаа, сени!» деп апырылган кыргыздардын эки өңүрү ийрилип, түтөтмөнүн тарсылдагына аралаш жалпы аламан ат койду. Атакенин бир топ балдары, чоң чарык, жарбаң, абыла, чагалдак дегендин балдары чапты башында. Мына ошондо пулеметчу оңдонуп-түздөнүп, приставдын «аткыла!» деген айкырыгы угулуп, орустар жапырт ок жаадырды. Мөндүрдөй жаадырды...

Алдыда чаап бараткандар калың окко капталгандан өпкө-боору калбырдай тешилип, ат-маты менен боо түшүп жыгылды. Ээр үстүнөн мүрт үзүлгөн эр менен мүдүрүлгөн ат каршы-терши кулап, аралаш жыгылууда. «Аа!» деп барып эр кулап, азанап барып ат кулайт. Ач айкырык, куу сүрөөн салган кыргыздар эт-бетинен кетип, томолонгон кишилердин, төрт аягын бир сермеп, тороюп жатып калган аттардын үстүнөн аргымактарын каргыта аттатып, бүргөдөй секиртип өтүп, моюн бербей жулунат, илип алсам учуна деп найзаларын сундурут. Кара аламан түшүп куушурут, жан талаша куушурут...

- Аتكыла! Аتكыла! - деп бакырган пристав өзү кошо беш атарын созуп, дембелеп койгулайт.

Тоо-таштын аңын, элик-текеси, кекилик-чилинен бери аңдып, талаа-түздүн каман-бөкөнүн уулап каныккан неменин аткычылдыгы бар эле, башка мээлеп удаасы менен бешти жыкты. Беш ирет атып жиберип, мылтыгына ирээтин келтирип ок солойт. Атыштын кызыгына баткан солдаттар менен мужуктар тезирээк атып жиберип, терип атып жиберип, кайра октогонго ашыгат. Аتكычынын колу тээгине карышып калгансып, бир жактан пулемет тынбайт. Бир бүрккөндө жүз окту бирдей бүркүп, жалмап турду анысы...

Жанынан безгенсип, орус мылтыгынын оозунан аккан ажалга туз сураган койго окшоп кыргыздарың келе берди, агылып келе берди, беркилер ата берди, ата берди. Тосуп аткан мынча мылтык тороо болуп, атчандарды жүз кадамчалык да жуутпай, эсеби жок кырып жиберди. «Барденке эле болсо, моюн бербейбиз» дешти эле, барданкеден башкасына кабылганын туюшту кыргыздар. Мынабул атканы барданкедей көрүнбөйт, «топ» дегенди укканбыз дешти эле, мунундун атышы топ сыяктуу үндөнбөйт, кош оозуна да окшобой туру...

Түтпөй кеткен бирөөлөрдүн чыйпыйы чыгып:

- Акетай-эй! Түгөнүп калабызбы бейм, түгөнүп! Кырылдык! Кырылдык! - деп кыйкырды.

Жүүндү бошоткон үн болду белем ушул, ушуну эле күтүнүп тургансып, жүүнү бошогондору какыйлап артка кайра качышты.

- Качпагыла! Акыр бир өлүм башта бар! Качпагыла! - деп кокуйлады жүрөктүүлөрү.

Миң «жалтанбайм» десең да пулемет пулеметтугун кылат экен, беш атар беш атарлыгын кылат экен, «Качпагыла!» дегенге болбоду көпчүлүк. От кечээрлерди ээрчигенге батына алышпай, тээк боло алышпай, чет-четинен бирин-бири жөөлөтө аттарынын башын буруп, жайылып качышты. Пулемет качып бараткандарды да оңдурган жок, беш жүз кез алыс кетишти эле, огу беш жүз кез аралыкка жетип турду, абыдан качтык дегенде алты жүз кез алыс кетишти эле, ага да жетип турду...

Жайылып качкандар туш келди чачырашкан экен, жарым чакырым, бир чакырым жерден айланып келип, туулардын түбүнө тыгылды. Алыстан карашса, киши менен жылкы жатат жуушап. Арасында томолонуп кишиден жарадар калганбы, ар кайсы жерден колун созгону, башын көтөргөнү, найзасына таяна албай, тайгаланып жыгылганы көзгө урунат. Чала өлүк аттар аяктарын сермеп, баштарын анда-санда чулгуп далбастайт.

Ар уруу, ар топ өзүнүкүн жоктойт. «Баланча топтон баланча дегендин баласы өлдү, түкүнчө топтон түкүнчө дегендин баласы өлдү» деген үндөр. Мынча көп өлүмдү калмак дөбөнүн чокусундагы окту чачып аткан мылтыктан эле көрүштү. Пулеметту билише элек али, «калкандуу мылтык», «калкандуу жазайыл» дешти чала-чарпыт байкагандары.

- Каргыш алгыр калмак дөбөнүн чокусундагы эминеси!?! Ок эмей эле от бүрккөн бул кайсы мылтыгы каапырдын? - дейт.

- Жазайыл! Калкандуу жазайыл экен! - дейт сүрмө топтун ичинде жүрүп, качаарда көзү чалгандары.

- Чоктуу жазайыл! - деп оңдойт башкалары.

«Кана?» деп дүрбү салышса, оозу кадимки кара мылтыктын оозунан кере карышчалык чоңураак, мойну жарым кулач, жерге жаткызып атма жазайылы окшойт, чын эле калкандуу экен. Нарыда мужуктар чакалап ташып, сууну жаба куюп жатышат жазайылдын мойнуна. Суутуп жатышкан сыяктуу. Орустардын пулеметтун чоктой кызарып чыккан мойнун муздатып жатышкандары менен иштери жок:

- Дүрмөтүнө суу жагабы? - деген ой кетти.

«Өлүп алдык» деп өкүрүшкөнү менен, «жеңилип калдык» дешпейт, пулеметтун огуна жалкыша элек экен, беш атардын огу мокото элек экен жүрөктөрүн. «Тигинде жаткан сөөктөрдү канткенде алабыз? Канткенде жыйып алабыз?» деп жүрүшөт дагы, ошончодон калмак дөбөнүн түбүнө жете чаап, оруска чап

салаарында кан кускан эки жигиттин жоругун кеп кылып жүрүшөт ызы-чуу аралаш. “Курманбайдын Аалысы, Бакытайдын Сулайманы” делип, жер жазданган ушунча эрдин ичинен экөөнүн аты угулат.

“Калка болом деп барып, арка болом деп барып” дешти экөөнү ээрчий чаап барып кайткандар. Пулеметтун аткычынбы же приставдын өзүн найзаламакчы болгонбу ал экөө, айтор, жанындагылардын “жетип барып саюуга, желкесинен басууга” деп айта келгендерине караганда калмак дөбөгө чукул барышкан белем. “Жазайыл жазып маңдайдан, найзадан колу тайыган” дейт, экөөнүн жазы маңдайга ок жеп, ала-салып жыгылгандарын өз көздөрү менен көргөндөр.

Көпчүлүк ал экөөнүн аты-жөнүн биринчи жолу укту, анын көбү акыркы жолу укту. (Казат ишинде, сөөгү көмүлбөй, эсепсиз жыгылгандын ичинде кимдин ким экенин, кантип өлгөнүн ким эстеп жүрүптүр, кийинкиге ким түгөлдөп коюптур!? Адегенде, өкүрүк аралаш айтылган, артында өктөө аралаш айтылган, бирден-экиден сап болуп куюлган ушул аңызды фольклорчу Мукай Камбаров кийин, жыйырманчы жылдары ар кимдин оозунан жыйнап, кураштырып отуруп, жетпей калгансыган саптарын өзү жамактап, күйгөнүнөн жамактап, “Аалы менен Сулаймандын эрдиги” деген ат менен үркүн ырларына кошуп койсо, арасында мынабул кошок жаралган кийин:

“Каржалып турган калкыма,
Калка болом деп барып,
Айласы кетип дөбөнү,
Айланып турган калкыма,
Арка болом деп барып,
Жалмап турган күйгөн от,
Кечип барып саярда...
Жетип барып саярда,
Желкесинен басаарда,
Жалтанбай барып саярда,
Жамбашына басаарда,
Жазайыл жазып маңдайдан
Найза колдон тайыган.
Жалоондой болгон экөөбү,
Курманбайдын Аалысы,
Бакытайдын Сулайман...”

Тигил экөөнүн ким экени ошону менен белгисиз, сураштырып, оңгулуктуу тактай алган эмес, бирок бул саптар дагы узак, кыйла эле узак Мукайдын айтуусунда. Күрөөкө кийинип аттанышканы айтылат, аколпоктой күрөөкөдөн ок өтпөй койгондо, орус

тигилердин бети ачык маңдайынан чыгып, атып өлтүргөнү айтылат аяк жагында).

Калааны эмелете тебелетип кирип барчудай түрдөнүп, кайткан эл эми «кечке чейин кирип баралы, күн батканча алалы» деген ойдо турду. Токтоткон сөзү бул: «Баята жарымы шашып чаап, жарымы артта калды эле, бул сапар жалпыбыз менен ат коёлу, тике маңдайынан качырганыбыз жарабастыр, жайылып ат коёлу, калмак дөбөнү айландырып чабалы. Алдыга мергендер түшсүн, оң жагынан атаке, тынай каптасын, сол жагынан кудаяндын балдары, калганы артынан имерсин...».

- Салдаты жөө тура! Жөө салдат экен! - деп шыктандырды баштыктар.

Кайра шашып калышты. Мергендерди алдыга коюшту, алар бул жолу ат үстүнөн атмай болушту. Мылтыгынын шыйрагын бооруна бүгө байлап жаткан кудаяндын жалгыз мергени:

- Чаап баратып, кантип атаар экенбиз? - деп кайгы чегип койсо:

- Жамбыны кантип атчу эле!? Жамбынын кыйыгын үзө аткандай аткыла! - деп жекирди Камбар болуш.

Бир эрмеги кыйык болуп, мергендердин башка иши жоктой сүйлөйт. Көк түтүндү мылтыктын башынан арылтпай, илгеркидей сайрандап, жамбы атып жүргөн ким бар дейсиң? Өткөндө “атама аш берчүмүн” дегенинде, тайтуяк сындуу муштумдай күмүштү “жамбы” атап, өгүздүн терисинен тилинген көктү “кыйык” атап, жамбы атыш жасап берген. Ошону айтып жатканы го. Мөөрөй талашка “Мен! Мен!” деген мергендер түшүп, керели-кечке чапкылашып, аттарын кыйнап, өздөрү тердеп-кургап, далай окту түгөтүшүп, бир машакаттанышкан эле ошол ашта!

- Ылаажысын таап, дөбөдө отурган аткычын жыгып бер, балам! - деп жаалады эл.

Мерген огун санайт.

- Огуңдан канча бар? - дейт айбалтачан Нарбото.

- Он огум бар, - дейт мерген.

- Он огуң болсо, мылтыкчандын онун жыгып бер, айланайын! - дейт Нарбото.

- Жакындап алсам, жыгат элем, - дейт мерген.

Камбар болуш Нарботону беттеп:

- Мергенге таканч болуп бер? - деди.

- Жарайт, - деди Нарбото.

Ушинтип, Нарбото кошуун ичинде түртүшүп, «тигиндеги барданкечен салдатты кантип алсам?» деп, алдыңкы эрдин кыйгачынан тиштенип турса, Камбар болуш элинин эсебин алган киши болуп:

- Алдындагы күлүгүңдүн күчүн бир көрсөт, - деди.

- Буюрса! - деди Нарбото.

Ат жөнүндө башка сөз болгон жок. Баары бир чоло тиймек эмес экен сүйлөшкөнгө.

- Урушта туруш жок, чоролор! Кечтей электе каптагыла!

Каптагыла! - деген сүрөө айтылып, кол жана дүрбөдү.

«Жөө тынай» деп коюшчу, «жалгыз тынай» деп да коюшат, ошолор “Атакелеп!” кыйкыра жөнөдү. Кудаяндын алдына түшүп бермекке камданып, он огун белен кармаган мергенге үзөңгүлөш турган Нарбото обдулуп, саамга карап калды ызы-чуу көтөрүлгөн жакты. «Алдымдагы аттын тукуму ушулардыкы эмеспи. Көрөйүнчү тынайдын чапканын» деп сынай тиктейт. Караса, Тынайдын балдары чаап баратат тигинде. Миңдей атчан кылкылдайт тимеле. Кыйгыйлап баратышат. «Тынайла-ар!» деди. Ошондо мындай көрүнүш келди көзүнө: бир Тынайдан тараган миң тынай баратат, бир Тынай миң тынай болуп баратат. Бир Тынайдан тарап отуруп, тарап отуруп, кудуретиңен кагылайын жараткан, эки кылым кылчайганча Сары-Өзөндүн ичине толгон урпактары мына минтип кызыл жоолук байланып, эми минтип жоо беттеген миң тынай баратат! Тынайдын жалгыз башы миң баш болгонсуп, найза сундурган колу миң кол болгонсуп, ар кандай тынайы бар экен арасында, сарысы-карасы, чоңу-кичинеси, узуну-кыскасы, мыктысы-жүдөөсү болуп, улуу-кичүү баарысы жабалактап баратат! Саамга карап турган чакта ушундай көрүнүш келди көзүнө Нарботонун.

«Мен деле тынай элем!» деп, токтоно албай, жандай чапканды көрдү.

- Жигиттер! Жигиттер! Кана эмесе, ата-арбак колдосун! - деп кыйкырды Камбар болуш аңгыча.

«Тынайдан кем белек!?» деп кудаяндын балдары аттарынын оозун жайды.

Орустун отурган жерине капталынан тиймекке өлүк жайнаган ортодогу талааны айлана жөнөштү. Ат койчу мерчемге жеткенче Нарбото ата-арбакка жалынып барды: «Бир Кудаяндан тараган жүз кудаян баратабыз, бир Кудаян жүз кудаян болуп баратабыз! Ата-арбак өзүң колдой көр!».

Орустардын баштатадагы катары бузулуп, ары-бери чуркаганы байкалат. Кыргыздардын курчап чабалы деген куулугун туйган шекилдүү.

Кудаяндын колу сол жагынан имергенче, пулеметтун ары беттетип тааныш дүпүлдөгөнү, мылтыктын үстөккө-босток тарсылдаганы жаңырды. Оң жагынан имерчүлөр күтпөстөн чабуул салып жибергендей. Орусу деле атып жаткандай, ат үстүндөгү мергендер деле алынан келгенче түтөтмөлөрүнүн милтесин тындырбай жандырып жаткандай сыяктанат.

Шашып жетишкен кудаяндар «Турбайлы!» дешип, чакырым жерден тамактары айрылганча айгайлап, ат коюшту. Боз талаанын тозун сапырып, чандаткан бойдон кетишти. Илгерилей түшкөндө көрүп отурушат, жазайылды бирөө эмес, экөөлөп-үчөөлөп атаарын. Баята чала казылган орду бул саам көптөп белчеден оюп жиберешкен экен орустар, белчесинен артылып, беш атары менен барданкесин сундурут. Четтебирээктеги салдаттын окоптон койкоюп чыккан башын байкаган Нарбото мергендин атына үзөңгүсү менен келип бир тийип, жанаша түшүп айкырды:

- Алыштын ичинде жатканды атып бер! Көрүнө куу ошондон ары!

Эки ортодогу аралыкты бута атымга келтире албай, аттын желип учкан арышын санап бараткан мерген ылайыгын издейт.

- Казыр! Казыр! - деп, атын теминет.

- Азыр бол! - деп Нарбото ансайын ашыктырат.

«Мерген менен Нарботого нес тийгенби!» деп каарданган Камбар болуш бир жактан кыйкырат:

- Көзүңдү ач! Маңдайыңда салдат бар! Ат эле ат!

Аралыкты жалгыз мерген эле эмес, тигиндеги орустар да ченеп-санап отурган. Турнабайын көзгө салып жиберип, сол ыптадан каптаган атчандарды караган пристав издеген кишисин тапкандай «А вот он где?» деди жанындагыларга угуза. «Кашыма келип отурасың бүгүн, капканга түшөөрүң эле калды!» деди оюнда.

Мурдараакта айтылган буйругун кайталады:

- Тот самый волостной управитель, о котором я всех вас предупредил, скачет слева! Он спереди, на саврасом коне, рядом со знаменщиком! По возможности взять его живым!

Турнабайдын көзүнөн тиктеп, пристав баягы Камбар болушту тааныбай туру. Жолуккан жерден «Тамыр! Тамыр!» деп бажандап калчу, шайлоодо “менин ташым канча экен?” деп бөжөңдөп калчу тоголок кара-кыргыз жок, боз үйүнүн үстүнөн сыйрып алганбы, туурдуктан туу жасап алыптыр, ала бакандын башына сайып, жандатып алыптыр анысын (приставдын көзүнө ушундай көрүндү), камчысын жаңсап демитип аткандай, тукуруп аткандай жанындагыларды. «Орусту ур!» дегени көрүнөт. Өзгөрүптүр Камбар болуш, өзгөрүптүр, бир төө чепкени бар эле, ошол эле өзгөрбөптүр...

Пристав «подстрекателем являлся сам волостной управитель!» дегендин аныгына ишенди. Кылмышкерди байлап берчү киши эле, кылмышкер эмеспи өзү эми. Айласын таап туткундашты ойлонду. Эки колун аркасына кайрый байлап, чөгөлөтө апкелишсе алдына, көрөт эле Камбар болуштун чамасын! «Верныйдын абагында чирип жок болооруң укканда, эки көзүң жайнатып, «жан соога, биристаб-бай, жан соога!» дебегениң көрөйүн, нагандын оозун чыкыйыңа

такаганда, оозуңан ак көбүгүң чачыратып, бузуктун башында кимдер турганын сайрап айтпаганыңды көрөйүн, бир ууруну жашырдың эле, бул саам «жаңылдым-жаздым, колум менен кылганды мойнум менен тартайын, бүкүл уруумду, бүкүл бузукту койчо көгөндөп келип берейин» деп жалынаар белең?..».

- В киргиза, что на саврасом, слева, не стрелять... Взять живым!
- деп катуурак буюрду.

«Среди них должен быть также негодяй и кровопийца Нарбута, за которым тянется целый ряд особо опасных преступлений, в том числе, убийство отца Михаила, набеги на русские хуторы и китайские пределы» деди ичинде пристав. Болуштун катарында алчыланган кыргыздардын жүздөрүнө бир сыйра үнүлүп, кимиси экенин ажырата албай турду аны. «Мунусубу? Тигинисиби?» деп турнабайын улам бирине жиберет. Айбалтачан муруттуусубу же бөркүн баса кийген мурундуусубу? Карасур бирөө жүрөт, олбурлуу өңдөнөт, ошол болуп жүрбөсүн? Турнабайын ондонуп тартат: сары чийкилинен келген бирөөсү келатат, кара мылтыкчан дагы бири алына карабай чамынат... Кимиси болду экен?

Кудаяндын колун беш жүз арышчалык чукулдатып туруп, окту жаадырышты. Мылтык удаасы менен тарсылдаганда колдун оң жана сол ыптасындагылар кулады. Атчандар кетенчиктеп, аралары суюла түшкөнсүйт. Тууга ыктаган ортосу гана тебелетип кирчүдөй шукшурула илгерилейт. Орустар болуштан аттатып, ортону туштап атышты. Мерген кулады. Эки колу шалак эте түшкөндө түтөтмөсү асмандап, ийинден алыс ыргыды. Октоп, милтесине от коймок түгүл, ээрдин кашына ондоп коюп алганга үлгүргөн жок куралын. Бечаранын башы шылкыйып, оолжуган денеси ээрден кыйшайганда бош кармаган окчонтою чогуу шыпырылып, он огум бар деди эле, огу чачылды...

«Катыгүн!» деп кыйкырып алган Нарбото шыйрагы бүгүшүнөн чечилип, жолго туурасынан кулаган түтөтмөнү ат сындыра тебелей электе эңип алмакка эңкейе берди. Шамдагай жаны көз ачып жумганча эңкейип, колун созуп калган... Так ошол маалда алдындагы арчаторуга ок жаңылды, атаганат! Ачуу азанап, жан ачыта азанап, жаны ачыгандан азанап алып, аяк асты жер көчүп, түпсүзгө түшүп кеткенсип, арчатору мойнун таштап жиберди эле, оң бутун үзөңгүдөн шап чыгарып, согончогун ээрдин көчүгүнө такап, колун мылтыкка созо сол капталына оогон Нарбото ошондон ары учуп кетти. Башынан бөркү ыргып, айбалтасы андан алыс учту. Арчатору тумшугу менен жер сүзүп, аласалып жыгылды. («Түтөтмөнү алмакка эңкейе бербегенимде, ошол жерде чекеме ок кадалып, өлмөк экемин» деп боолголойт кийин).

Аялдай турган кезең эмес, артындагылар күүсүнөн жанбай өтө беришти. Мойнун кайрып ала жаздаган Нарбото түйүлүп жерге бир тийип, оңкочок атып томолонуп, аттын астында кала жаздап, бозала болуп кайра тура калса, эмеле арышын керип, эликтей сызып келаткан Арчатору күлүгү аяктарын асмандата тыбырчылатып жиберип, оонап жатат. «Мал болбой куруп кал!» деп сөгүнүп, эки аттап бара калса, мүрүнөн шоргологон каракочкул канга капталы жуурулуп, оор кошкурунат. Жаны кыйналдыбы, темир ооздугун азууга салып, чайнап үзчүдөй жаагын жаадай керет. Ошентсе, аты куландай секирип тура калып, оюн салып ийчүдөй сезилдиби, же ушундайча бейпайда күлүгүнөн айрылып, бечел калганына ишенбей турдубу, Нарбото ооздугун тартып көрдү заматта. Ат дагы бир жолу аягын сермеп, оор кошкурунду. Кош айтышкандай кошкурунду. Нарботонун күйбөгөн жери күл болду...

Чын казатка чындап кирээрде эмне күнгө туш келгени, кокуй!? Күүлөнүүгө келбей тору аттын, кайрылып калды канаты, канбай калды канааты, кокуй! Тулпар таптым деп жүрсө, Ноктолуу тору деп жүрсө, өлөөгөн малга жолукканбы, кокуй!? Аргымактын өлүмү жүрөктү түпөйүл кылган белги болду Нарботого. Кокуйлаткан ушул ирмем - тулпарынан айрылчу кез экенин билди, андан аркысын жоругандан чоочуду, бирок моюндабайт. Жаныбардын оту өчүңкү тарта баштаган чолпондой көзү айнектей жылтырап, катып баратканын баамдады. Мылтыктын тарсылдагы, капталдатып илгери чаап өткөн жолдошторунун кыйкырыгы аралаш кулак тундурган алай-дүлөйдө аттын өлүү корулдаганын даана укту. Өпкөсүнөн корулдаган үн чыгып, тыбырчылаганы тыйылып, жатып калды кыймылсыз. Аяктары керилип, жайнаган өлүмтүктүн бириндей курсагы эле челкейет. Тирүүсүндө аргымак жүргөнү билинип-билинбейт... Куштай созгон мойнунан, элик сан соорусунан, чарадай көңтөрүлгөн туягынан, кучакка толчудай куйругунан гана буудан тукумунан болгону билинбесе, аны да билген киши эле билбесе, байкаар киши эле байкабаса...

Аргасы түгөнгөндөн атынын жүгөнүн шыпырып жиберди да, башын көтөрдү. Салдаттан онду жыгып бермек болгон мерген жатат мындайракта маңдайы менен жер сайып, аттанып чыгаар алдында карыган энесинин каргылданган үн менен «сени Нарботого тапшырдым!» дегенин эстеп, жүрөгү мыжыкты. Өзү жыгылаарда мергендин эле кулаганын элес алган, көздү ачып жумгучакты, туна чөккүр тулпар чыкманын жүгөнүн шыпырып алгычакты, өлүп кеткендер жер жайнап көбөйгөнсүйт. Көмөлөнүп жатышса, кебетелери таанылып-таанылбайт, «аяш-аяш» деп калжандап калчу тентуштардын, «тизмени жулуп алдык, абаке» деп адырандаган

чырымтал мурут боз балдардын өндөрү үзүл-кезил урунду көзүнө. Уруш салган кудаяндар алыс кетпей, алдыраакта чурулдайт.

Бөркүн издеди, аттын туягы челип кеткенби, ичи-тышы антарылып, бөркү жатыптыр уйпаланып, айбалтасын издеди, айбалтасы жатыптыр уңгусунун жарымынчалык топуракка көмүлүп. Түтөтмөнү бөлө тебелетип өтүшкөн экен, шыйрагы чачырап, милтеси менен кундагы бөлөк-салак. Жылаңбаш Нарбото өлүктөрдү аттап-буттап жетип, бөркүн башына басты, айбалтасын колго алды. Анан обдулуп чуркаарда көргөн көзүнө ишенбей, селдейди. Көзүң жамандыкты көрбөсүн! Пулемет оозун бери каратып жиберди окшойт, кудаяндын балдары чалгы тийгендей жуушап, кыйгыйлаган кыйкырыгы басылып, «Кудаяндаган!» урааны угулбай эле, башаламан ызы-чуусу баштагыдан катуулап, «чурр!» эте түштү. Найзачан чуркаганы найзасын жазданып, союлчан чуркаганы союлун жазданып, кудаяндын балдары жиреп кирип бара албай кыйрап атат, бир Кудаян он кудаян болуп, ондон-ондон боо түшүп, Калмак- Дөбөгө чээндебей эле, бериде кыркалекей кырылып атат. Орусту тебелетем деп барып, бирин-бири тебелеп аткандай шекилденет...

Жарадар болгон Камбар болуш аюу айкырык салып, «мынчаңарда артка тарткыла, балдар!» деп, атынын башын буруп, бери четтеп алган. «Жалгыз башын качырып кете албай, элин кыргынга кыя албай турду» деп айтыш мүмкүн эле аны көргөн киши. Туучунун өлүү-тирүүсү билинбей, ат жалына жабуудай болуп жапырылып калган бозала туу андан-мындан бир көрүнөт. Эсенчилигин ойлогондор эстерине келип, четинен чыга берди суурулуп. Өбөктөгөн бирөө туучунун атын тизгинден тартып, сүйрөп чыкты жөөлөшкөндөрдүн ичинен. Анан кудум жанатагыдай болуп, бирин-бири атынын капталы менен омуруолоп, кулак туштан ызылдап учкансыган октон ала каччудай баштарын ийиндерине катып, качып беришти. Алты саны амандары алдыга озуп, жаралуулар эриндерин тиштене, ээр кашына жармаша салпактайт. Кудаяндын күйүмдүү бир боз баласы жөө калган Нарботону көрө сала, үстүнөн чаап өтүп баратып кыйкырды:

- Учкашыңыз, абаке!

Энтеңдеген Нарбото секирип учкашаарга чамасы жетпей калды белем, «чап!» дегенге араң үлгүрдү да, жанаша түшкөн аттын түйүлгөн куйругун тутамдай кармап чуркады. Анды-дөңдү ылгабай, ат менен тең чуркады ошондо. Болушу менен ээр үстүндө кыйшайган туучунун артынан ээрчий түшүп, андан ары бет алдынча качкан кудаяндар эки чакырым алыс барып, качан ызылдаган октун мынчалыкка тийбесине көздөрү анык жеткенде араң тизгиндерин тартышты. Өпкөсү көөдөнүн жарчудай күйүктүрүп, кара булоо

басып, боргулданып тердегенден күрмөсүнүн бүчүсүн киндигине чейин шыпырып жиберген, айбалтасына көкүрөгүн жөлөп, тили оозуна батпай аактап араң сүйлөгөн Нарбото адамга кайгырганы, не атка кайгырганы белгисиз:

- Буй... Буюк... Буюктуруп алганыбыз кандай! – деп туттугат.

- Бир ажалдан калдык! - дейт жаратынан ооруксунган Камбар болуш ээрдин кашына жантайып.

Үзөңгү кагыштыра чапкылаган жигиттердин бир канчасын жайраган оттун алдынан өлбөй тирүү чыкканына таң. «Белги! Теңирден, Жараткандан берилген белги! Ажал менен бет келип, аман чыкканым «белги» эмей эмине! Ичер суум түгөнө элек экен!» деп жакасын карманды.

- Найзаны бир сүңгүтүүгө жарабай, барганыбыздан качканыбыздын баттыгы! - деди Нарбото.

- Тумшугубузду кайрып алдык! - дейт Камбар болуш.

Нарбото башка үндөгөн жок. Ийин тушка ок жеген болуштун чепкенин чечип жибершти жигиттери, жумшак этинен бармак басым жерди оюп кетиптир. «Эмненин огу тийиптир?» деп үнүлүшөт, «жазайылдын огу болуп жүрбөсүн, айрып кетет бекен же көзөп кетет бекен анысы?» деп тигилишет, айрый алышпайт.

Аза бою аман, дени-карды соо чыккандар дале жоо жакка кылчактап, ызаалуу, ачуулуу тиктешет тиштенип. Эс-учун жыйышты белем, катарларын карап, бир-биринин бар-жогун билмекке ириде жатындаштарын, анан жакындарын атынан атап чакырат. Тим туралбай теминип, “амандыр” деген үмүттө, “арабыздадыр” деген үмүттө, “Баланча барсыңбы!? Баланча тирүүсүңбү!? Баланчаны көрдүңөрбү!?” деп бакырып-бакырып алышып, “ыя!” деген доошту угууга зарлана тегерете бастырышат. Табышып, сүзүшүп калышса, көңүлдөрү жайлана түшөт. Издеген кишиси үндөөгө келбесе, издегенинин үнү эл арасынан аңсатып угулбаса, анысы үнү чыкпас, “аа” дегени угулгус, унчукпас жакка кеткенин туят, айрылганын туят. Боорлорун кантип таяна калышканын өздөрү билбей өбөктөп, “Боорум эле боорум! Түгөйүм эле түгөйүм!” деп айкырып, чамынышат. Албууттангандардын жолун тоскондордун көңүл улаган үндөрү чыгат:

- Кайрат кылгыла, жигиттер! Кайрат кылгыла! Өлгөн сеники эле эмес, баарыбыздыкы! Кантели...

- Сөөктү канттик!? Ай-талаада калабы алынбай?

- Ит-кушка жем болобу көмүлбөй!?

- Орус маскара кылбайбы кескилеп!? Үстүнө сийбейби?

“Сөөктү таштаптыр!” деген жаманатты сөз бар кыргызда, “сөөгүң көмүлбөй, талаада калсын!” деп сөгөт душманын.

Кой-айга келбей, “коё тур” дегенге көнбөй, “сөөк калтырчу мен эмесмин” деп намыстана, канжар-бычактарын ала жулунган биринсерини куюндаган бойдон кетишти эле, карап турушса, мелжеп аткан орустун огуна кабылып, таап барганы тапкан жеринде өлүк үстүнө жалп кулап, карайлап таппаганы өлүктөрдү аралай чуркап жүрүп, өлүп алышты. Бериде калгандар аны көрүп, сөөк артынан чуркоодон биротоло түнүлүштү. Мылтык тууралуу кейиште Камбар болуштун сөз кылганы болбосо, өзү да жалгыз неме эле, жалгыз-ак мергенди издеп-жоктогон киши жок.

- Жазайыл дейсиңерби жанагыны!? Жазайылдууну алганда мынчалык өлбөйт элек! Шоруң каткан мерген маалкатып, атпай койбодубу! Каниги аткыч деп жүрсөм! Мылтыктан да кол жуудук! - деди.

Үнү каргылданган кемпирдин колду узатчудагы алаканын жайып “агаларыңа тапшырдым сени, каралдым, агаларыңды Кудайга тапшырдым” дегенин эстеп, Камбарды билбейт, өзүн милдеткер, күнөөкөр сезет Нарбото. Алыстагы атаке-тынай баштаган берки уруулардын дале качпай, уруш салганын карашат. Уруш салды дегени - өлөр-тирилерине кайыл, төгүлгөн октун алдына төшүн тосо чуркашып, жакалашчудан бетер жакындаганга умтулганы, байкашса. Орус жакын жолотпой калсын тигилерди.

«Найза менен жара саялы» деп жүгүрөт чоң жантайдын урпактары, «бөрү тил менен бөлө саялы» деп жүгүрөт атаке-тынайдын балдары, «тебелетип өтөлү» деп чабышат жарбаң менен чагалдак. Такыр оңунан келбейт. Тегерете аң казып алып, андын ичине бөкчөйө жатып алып, анда-санда башын кылтыйтып урушкан орусун найзанын учуна илинчүдөй эмес эзели...

Калмак-Дөбөнүн башындагы пулеметтуу оруска кудай берди. Кыргыздар имере чаап ат коёт, пулемет ийрип туруп атат, кыргыздар бура чаап ат коёт, пулемет бурулуп туруп атат. Бир оокумда тынайлар кудаяндын балдары турчу берки бетке өтө келип, айлана чаап ат койду эле, анда пулемет айландырып туруп атты. Кудаяндан болбосо эле темирден бекен береги кыргыздардын териси, өлчөөсүз кырылып алышып, пулемет менен беш атарды алууга чамалары келбесине такыр көздөрү жеткенде, оболуда «шашке туш болду!» деп шашышты эле, түш чамалаш чыга беришти бет-бетинче сүрүлүп.

Токмокту түн жагынан каптагандардын алды болуп жулунуп алып, «чоң чарык, жарбаң, чагалдак, арасында абыла, тынай баш болуп качтык го, калааны алалбай калдык го» дешсе, шаарды тегерете аттангандардын, тоо жагы менен кыбыла жагын имерчүлөрдүн деле түк дайыны билинбейт. Же түндө келишкендеги белгинин бири жок. Тууну беш ирет булгалаганды кой, үч ирет

булгалаганга алдары келбей калгандай, от жагып, кара түтүндү каптатканды кой, кайкытып карчыга-шумкар учурганга шайлары келбей калгандай. Бирде-жарымы бөлө жарып кирип барган болсо, көк түтүн эмгиче уюлгумак Токмоктун төбөсүнөн, ызы-чуусу жаңырмак, анда пристав минтип бир беткей согушпай калсын. Төлгө кылган кишидей:

- Бүгүнкү уруштун жышаанасы жаман! - деди Камбар болуш.

Ындыны өчтү ар кимдин. Токмокту алуу үчүн дагы канча күн туруу керек? Дагы канча кишинин башын жутканы калды бул уруш? (Кийин Мукай Камбаров ушул окуяны мындайча келтирет:

Айтпасам арбак урбайбы,
Токмоктогу казатты,
Тогуз күн тарткан азапты.
Толкуп келген сан кыргыз,
Туш жагынан камалап,
Тогуз күнү урушту,
Тогуз түнү турушту.
...Акыр заман орусун,
«Доңуз коп!» деп урушту.)

“Ата-а, кысталак! Бул урушуң – казак менен чабыш эмес, калмак менен чабыш эмес, бөжөндөгөн сартты бөөдөй кууруш эмес тура!” - деди Нарбото дагы ичинде. Оюнда мылтык турду.

Ханды унутту кудаян. Тиктегени – көнө жүргөн Камбар болуш менен Нарбото. “Бир Токмокту алабыз деп бүкүл кудаянды кыргынга кириптер кылабызбы? Токмок алынбайт бул түрү менен!”. Ушул ой жүрөктөрүн өйүйт тигил экөөбүнүн тең. Көз болжолуна салышса, туу түбүнө батпай тыгылган кудаян сээлдей түшүптүр кадимкидей.

- Эми кирсек кара башыбызды жутуп алаарбыз! - деди Камбар болуш.

Жалкыганы билинди. Ок алдына салып айдасаң да эми урушчу түрү жоктой.

- Чын эле! - дешти тургандар.

Нарботонун кулагына Камбар болуштун айтканы кайра эле улуктун кызматында жүргөн кишинин кебиндей угулду. Урушту токтотолу дегениби мунусу?

- Чарабыз не? - деди.

- Жааган октун алдына жалаң төш чуркаш бөөдө кан төгүш эмеспи! Минтсек, кудаяндын тукуму чыкпай калат! - деди Камбар болуш.

Бир чара айтпастан, колду коркутуп, тескери үндөдү.

- Азыр качсак, наалаты сөз ээрчийт артыбыздан, - деди Нарбото. - Шабдандын балдарына «саткын» атыгарбыз.

«Хан» көтөргөндөгү, өз-өзүнчө жайланып, ар уруу өзүн-өзү билгендеги кыялдан үмүтүн үзө баштаган Камбар болушка «Шабдандардын артынан жүрүп, ара жолдо кырылып калмак белек» деген ой кетти. Эзели Нарботодон акыл сурап көрбөгөн болуш айласы куругандан:

- Өзүңдүн кеңешиң? - деди.

- Опсуз урушпайлы. Орустукундай октуу мылтык керек! - деди Нарбото.

- Ырасында! Сөздүн туурасы! - деп чурулдашты тургандар.

Түндөгү кеңеште «салдатты бириндетип баса калбай жаныбыз жокпу» деп аткан Камбар болуш орустун колунан мылтыкты жулуп алышка көзү жетпейт азыр.

- «Келе» десең, орус “ме” деп бере коёбу саган? Колунан жулдурга коебу? Кайдан табасың андай жаракты? - дейт.

- Ырас, кайдан таптык андай мылтыкты? - деп жаалашты тургандар кайра.

Эмне билгени бар белгисиз, Нарбото моюн бербейт:

- Мылтыгын «ме» деп сунган орустун турганын айткан киши жок мында! Ылаажысын таап!

- Кандай ылаажы? - деди болуш.

Айбалтасына таянган Нарбото ойлонуп калды. «Эр болсоң салдаттын мылтыгын жулуп көр!» деди оюнда Камбар болуш.

Ошондогу элдин армандаганын айтпа, аттиң. «Атаңгөрүү!..

Урунганым уруму мылтык болсо эмине, «аталардын ак бараң» дешет, ак бараңы калса эмине? Жок дегенде орустукундай бардаңкенин бири болсо колумда, көргүлүктү көрсөтпөйт белем» деп өкүрдү далайы. Кайра ылаажы сурап, Нарботону түйшөлтүп койгон болуш оюнда аргасын таап, уруштан чыга бермектин амалы издейт. Бир аргасы - өлгөндөрдү көмүүнү шылтоо кылмагы мүмкүн. Ок жетпес алыстан андып турган чакта, солдаттар менен мужуктардын аткылаганы тыйылды. Пулеметту чаңдата сүйрөп, калаага ыкташты.

- Чарчашты! - дешти кыргызда. -Куугун салалы! Калаага киргизбей баса калалы!

- Сабыр кылгыла жигиттер! Жоону каптап урушканыңар жарабас! - дешти билермандар.

- Чаалыкканы аныкпы? Илгеркилер айтчу эле, жоо найзасына кыңая таянса, анда чарчашканы анык деп. Көзүңөр курчуңар карагылачы дурустап, же мылтыгына же айрысына таянып, өтүгүн сүйрөй өчөйө басканы байкалабы каапырдын?

- Андайы көрүнбөйт! - дешти орустардын кеткен жолун тигиле караган жигиттер.

Орус калаага киргенде, кыргыздар туш-туштан кайра жайылып барышты өлүктөрүн алмакка. Кийин барып өлүп алгандар андан кейитти. “Сабырдай турушканда эмне, орус кеткенде деле сөөккө чуркашмак экен” дешет. Бир сыйрадан Калмак-Дөбөнү тегерете бастырышып, каапырдын кабыры жаткан ушул дөбөнүн айынан кырылып алышкансып, сөгүнүп-кагынышат. Ызырынып, намыстанып алган туучан бирөөсү дөбөнүн төбөсүнө атчан чыгып барды бир маалда. Асабасынын кылда түбүнөн эки колдоп кармап, кезеп-кезеп койду солдаттар кеткен жакка. Орустун көзүнө алда бир немедей көрүнгүсү келди...

XVI

Жалаң кудаяндан эле отуздан ашуун жигит өлүптүр. Жалаң отуздун ар жак - бер жагындагы өрт жигиттер өлүптүр. Сөөктөр отуздай атка артылып, үстүнө карала шалча жабылган ат-көлүктү отуздай жөө жигит чылбырдан тартып, жетелеп турду. Жанатадагы черүү арасынын сээлдей түшкөнүн көрүш кеп эмес, жайнаган өлүктү артынып алыш анык жүүндү бошоткон көрүнүш экен. Тээ Бордунун ичинен бери “Кудаяндап!”, өңгөчтөрү үзүлчүдөй айкырып, үзөңгү кагыштыра чабышкан жалындаган жигиттердин жансыз денелерин мына минтип атка туурасынан артынып, салаңдаган колу-бутун арчындап, аркан менен бекем таңынып, ара жолдон элге кайтыштан артык азап болбосо керек.

Айылынын алыстыгына шылтоолоп, өзү кошо барыштын жөнүн берки кыргыздардан өтүнүп алган Камбар болуш Нарботого бурулуп:

- Жөнөйлү! – деди.

Жөө-жалаңы аралаш каралуу көчтү баштап чыга беришти түнөрө. Өлгөн бирөөнүн карагерине ээлик кылган Нарбото баягы мергендин сөөгү таңылып, шалча жабылган, шалчанын үстүнө жамачылуу кементайы айкарасынан тартылган, канжыгасында түтөтмөсүнүн алжайган шыйрагы, чок салынчу тулкусу жана да жараңкалуу кундагы асылган атты жетелей астыдагылардын катарында бастырды. Орусту куумактын кызыгына батып, Токмокко чейин жетип барышты эле, Бордудан алыс чабышты эле, быягы итапкан жол. Мужук сол түшүртүп, чөбүн жарым-жартылай чаптырганга үлгүргөн, бириндеп чөмөлөсү үйүлгөн, чалгынын мизи кырып өткөн үй ордундай жерлери калың оттун арасынан чарчы-чарчы тартып такырая көрүнгөн шалбаа, өтөктөр, атчандар менен жөөчөндөр жайпай тебелегенден башы жапырылган эгин талаалары жатат алдыда. Мунун баарын мужук таштай качкан кечээгиде.

Коруган мужук жок, корунбай келатышат. Кечээгиден чала күйүк

калгансып куторлордун түтүнү быкшыйт араакта, кеч көтөрүлгөн кыргыздар өрттөлө элек конуштарга, бал челектерге жаңыдан от койгонбу, коюу түтүн уюлгуйт тоо түптөгөн ыраакта.

Мужуктардын тилинде “Подгорный” аталган беригидеги куторун жандай бастырышты. Төбөлөрү урап, эшик-терезелери казанактын оозундай онураят, демейде шейшеп каптатып койгонсуган аппак дубалдары казандын түбүндөй карарат. “Чалдыбар” дейт мындай жерди кыргыздар. Подгорныйдын чалдыбарын жандап өтүштү. Орустун ойронун чыгаргансыган ушул көрүнүш Талды-Булактын тоосун этектеген чыйырга жеткичекти коштоп жүрүп отурат, бирок, негедир маанайды көтөрө бербейт. Туу түбүнө тирелишип, тимеле шаңдуу аттанышты эле кечээтеде, азыр чубалып, кабак-каштары кайгылуу барышат: “Кыштакты чапчудагы бирин-экин өлүм - өлүш эмес, бир өлгөндө жыйырмасы, отузу бир өлөт деген эмине!”.

Арасында кыжаалат ойго чөмүлөт Камбар болуш. Каргашалуу болду мынабул камыш чатырлуу Токмок, четинен от койсоң эле токтобой жалбырттап, жыгач-ташы чычалага айланып, дубалдары кара түтүнгө ышталып, бат эле чалдыбары чыкчудай көрүнгөнү менен оңой алынчу түрү жок. Күндө бир маал салдатка бир тийип, күндө бештен-ондон чоктуу жазайылдын огуна учуп, кудаян түгөнүп алаар сарыбагыштын көп баласына теңелебиз деп! Ушундай оор санаа менен алпурушат. Же бир сапары арбысачы. Жолду катар найза, союздарын сундура кармаган, урунаарга тоо таппай, Токмокко ашыккан топ-топ кыргыздар жолугат. Азалуусуна карабай, көчтү токтотуп алып сурамжылашат.

- Кайсы элденсиңер?

- Кудаянбыз! Кудаян болушунанбыз!

- Кайсы туштан кайттыңар жаралуу?

- Токмоктун алдынан. Көп кишибиз өлүп, Токмокту ала албай калдык.

- Арты кайырлуу болсун өлгөндөрдүн. Сабыр кылгыла!

Унчукпай туруп калышат.

- Салдаты арбын бекен алалбай калгыдай?

- Жалаң салдаты болсо моюн бербей калалы! Жакшы эле барганбыз куушуруп, мурда көрбөппүз андайды, окту чачып аткан, чайкап аткан он атар - жүз атар дээрлик мылтыгы бар экен. Оңдурган жок ошонусу!

- Ошондон келгенди көрөлү!

Кезиккен кыргыздар ызырынып алышып, “чү” коюшат бет алган багытына.

Кудаяндар жолун улайт. Бештен-ондон бөлүнүп, бөрүдөй жортуп, кокту-колоттон бал челекчи, тегирменчи, чөпчү

мужуктарды издеген кыргыздар жолугат кайра эле. Кыр-кырдан текирең-таскак сала чаап келишип, Токмокто эмне болгонун сурашат адегенде. Бүгүнкү айкашты айта берип, кудаян сапарын улайт. Кыргыз бешимди талаша тоо койнуна кирип кеткичекти жолуккандарга Токмок согушун айтып жүрүп отурушту. Кейишти. Өлгөндүн өзүнүн эле шору деген кеп бар. Андай эмес окшойт. Кырчындай жигиттерден айрылуу оңой шор болбой калсын, жумурай журтту азаптантып, демек, жумурай журттун шоруна айланды. Күн санап, саргара жол карап саналуу отурган журт каралуу көчтүн караанын алыстан, Бордунун оозундагы өр талаштан көрөр замат таанып, жүрөгү бир жамандыкты туюп, катын-калач бетин тытып, улуп-уңшуп, боорун баса өбөктөгөн эркектана утурлай өкүрүк салаарын ойлошуп, ичтеринен түтөшөт. Кеч бешимде жетип барышар, журт карааны көрүнөөр аралыктан өздөрү да “эс кайрандап!” өкүрүп киришер...

“Шоруң каткырлар!”-деди Камбар болуш, шордуулардын ураанчыл болуп кетишкенин эстеди. Өткөрө кудаянчыл, сарыбагышчыл, ашкере кыргызчыл болуп кетишкенин кантесиң!? Мына эми, тиленип жатышып, карганып жатышып, а дүйнөдөгү Кудаянга кошулуп алыштыбы!? Камбар болушка ушундай туюлду бир туруп. “Арбакты ашыкча козгогондонбу!? Абайлайынчы!” деп корунду башын салып келатып. Кудаяндын арбагын антип чакырышка даяр эмес экен байкаса. “Кудаян-ата! Арбагың тирүү болсо урпактарыңды ушул кыйчалыштан куткар! Элиңе эсен жол көрсөт!” деп жалынды эми. Урушка киргиси келбейт. Бирок, урушпаган күнү не кылат? Камчысын мойнуна илип, оруска кайра кирсеби? Кирем десе эле орус киргизе коёбу? Аттырып жиберээр! Ким арачы түшөт? Приставдарга кат ташып жүрчү Калыбек жок баягы, арага кимди салат? Мукайдыбы? Камбар болуш түңүлөт.

Журтту баштап качыштын кезеңи келгендей сезилет. “Жайсаң» деп коюшчу илгеркилер кытайдын улугун, азыр «доотай» деп угат, ошол доотайынын канатына коргологону оңбу? “Кайдасың Бедел, кайдасың жайы-кышы борошо тынбай уруп, ызгаар удургуган устарадай бел! Чыйырлап ашалы сенин ак кар, көк муз баскан ашуунду, жол бер! Кайдасың кара-кытайдын уюгу, далай замандарда касташа жүрдүк, сөөк өчтү жоо болдук, сени жоо десек, сенден өткөн кас таптык, жан соога, кара-кытайым! Беделдин ары бетинде илгери замандарда аталарыбыз көнгөн Көк-Ирим, Көк-Серек, Ак-Чий, Кара-Чий деген кыштоо-жайлоолорубуз болчу экен, кондура тур ошол жерлерге, кара-кытайым! Кайра келдик, батыра тур, кара-кытай, калмагым!” деп, кыргыздын алды болуп безе бергени оңбу? Антейин десе, журт түгөл ээрчийби? Ээрчиген күнү да эртеңкинин эмне болоорун анык билбей кантип көчөт? Жолду

катар көп эл жатат темир-болот, эсенгул, бугу, саяк, тынымсейит деген, жаман жорукту баштап, ошончо элди аралап кантип үркөт жалгыз? Ал ортодо, жаза тайып Токмокту алып калышсачы сарыбагыш-солтонун балдары? Кулжыгачы да жүргөнсүдү эле илээшип, ошолордун баары укса, кудаяндын журтун таштай качканы анык шермендечилик болбойбу! Күткөнү оңбу? Күтсө, өлгөндөрдүн жетилигине жетээр бекен же кыркына чейин созулаар бекен күтүүсү?

Ушундай оор санаа менен алышып келатып, озуп кеткенин туюп, “келатасыңарбы?” дегенчелик кылчая карайт көчкө.

Тирүүнүкү билинбейт, өлгөнүндө көрүп ал, кишинин сөөгү оор болот деген чын белем, өрдөгөн сайын сөөк артылган аттардын белдери бакандай ийилип, басыгы илкигенсийт. Антсе, туурасынан артылган өлүктөр ого бетер суналып, таңуудан бошогон колу-буттары жер чийчүдөй чайпалат. Аттарды жөө жетелеп, чокойго күнү түшкөн жигиттер чоктуу жазайылды кеп кылып келатышат, кимдин кантип өлгөнүн, кайсы жеринен ок жегенин кобурашат кулак салса. Бир ок эмес, бир тийгенде он октун чачып ийгенсип жаба тийгенин айтып келатышат.

Алчылантып Арчатору минчүдөгү шааниси качып, айбалтасын асынган Нарбото барат карагерин чү-чүлөп. Ал деле өзүнчө кабатырлуу. «Сени Нарботого тапшырдым, Нарботону кудайга тапшырдым» деди эле мергендин энеси. Карыя оозуна сала бергендей таап табыштаганданбы, табыштаган кудайы таап колдогондонбу, иши кылса Нарбото тирүү барат, табыштаган Нарботосу колдой албай калганданбы, өзүнүн мерген уулу минтип өлүү барат. Нарботонун алпурушканы мына ушундай ой эле. «Ушунча жигиттин өчүн албай кантип өлөм!» деди оюнда, «Салдатынан онду ала жатпасам, акыретте кантип карайм жигиттердин жүзүн! Жок эле дегенде мужуктан онду жайрандабасам, кантип өлөм. Нарбото атым өчсүн анда!». Алына чактаганбы, алын билип, алым онго жетет деп чактаганданбы, эмнегедир, ашык-кеми жок онду өлтүрмөк келиптир оюна. «Он салдат же он мужук... Салдатынан өлтүрсөм анда эрледим, чоктуу жазайылчанды өлтүрсөм, эки дүйнө арманым болбос!».

- Өч албай кантип калабыз! Орустан онду өлтүрүп бербесем, Нарбото атым өчсүн! - деп шардана каарданды.

Кантип өлтүрөөрүн деле билишпейт, жигиттер ооз учунан колдогон болушат:

- Кан кууйлу! Өч алалы! Башыбызга бештен өлтүрөлү!

“Атаны, Нарботонун эл бузарлыгы, айя! Журтту оруска кайраган эл бузарлыгыңдан ушул кейипти кийбедикпи! Бу саам маа десең жарынып өл! Урушчулар урушсун, орустукундай октуу

мылтык издегендер издеп уруша беришсин, бир шылтоону айтып оолактап турганым ондур” деген бүтүмгө токтолот Камбар болуш.

Убайымга терең чөмүлө, бир ойду чыгырыктай айлантат мээсинде: “өлгөндөрдүн үчүлүк-жетилигине жетээр бекенбиз же кыркына чейин бараар бекенбиз, өлгөндөрдүн жетилигине жетээрбиз, а бирок кыркына чейин бараар бекенбиз, кыркына жетпей калып жүрбөйлү...”

- Ушул туштан баштайлы, аба! - деген үндөн ойгонду.

Башын көтөрсө айылдын жакасына чээндеп калышкан. Айткандарындай эле, кеч бешим болуптур.

- Йээ! - деди Камбар болуш жан-жагын каранып.

Атына керилип камчы салды да, өкүрүктү баштады:

- Эсил кайран! Эсил кайран кыраандар, эми кайдан табамын!

Артынан ылдамдай бастырган жигиттер үңкүйүп алышып, ойду-тоону жаңырта чогуусу менен өңгүрөп коё беришти:

- Эсил кайран бир боорум! Эсил кайран тууганым!

Күкүктөп аккан Борду-суунун күрпүлдөгү гана угулган, алакөлөкө баскан коңур салкындуу тоолордун койнундагы бейпилдикти бузуп, жамандыктан кабар салган өкүрүк эр-азаматтар кеткенден бери жетимсиреп, күндө Токмоктун жолун карап жашаган айылдын жүрөгүн “болк” эткизди. Чоң-кичине чогуу элейип, адегенде, өкүрүк угулган жакка кадалды көздөрү. Тик багып караса эле көзү жамандыкты көрчүдөй сезилип, тик караарда ичтеринен билген келмесин бир кайрып, жакаларын карманып, кыркалекей келаткандардын катарына абай салышты кыдырата. Өлүк артылган көлүгү көбүрөөктөй туюлуп, эстери энгирейт. Көч башында өкүрүп келаткан бир Камбар болуш даана көзгө урунуп, удаа келаткан Нарбото чала-була урунуп, башкасы илинбей, кимдин тирүү, кимдин өлүү кайтканы билинбей, кудаяндын жарымы кырылып калгандай көрүндү, катыгүндүкү! “Кимисинен айрылдык, кимисиникинен айрылдык” дешип, сабырсыздана жабыла тиктешти, жайыла тиктешти.

Ал аңгыча катын-калачтан эр жоктогон кимдир-бирөөсү сай-сөөктү сыздата боздоп ийди. Элечекчен байбичелер “Кара көзүм кашайды!” деп чыңырды ага удаа. Эстен тана жыгылды келиндер, этекке жармашкан чийедей балдар чоңдордун ызы-чуусунан корко, “баа!” деп бакырып ийишти. Келаткандардын арасынан кайсактай издеп, издеген байын таба албай, бардашы түгөнгөн катындар баштарынан жоолугу шыпырылганына кайыл, этек-жеңи далбактай көчтү утурлай чамынышты. Кары-жашы дебей ыйлап, кайрат айткан киши жок. Көчтү тосуп, жолоочулардын атын суулуктан алган киши жок. Туурасынан артылган сөөктүн карала шалча жабуусун сыйрып

ийишип, өлүктү кучактай жыгылды. Аттын капталына сүйрөлүп, бетин тытып ыйлашып, боздоп жатышты...

Айылдын ыйын орустар гана түшүнбөйт. Катыны деле чыңырып ыйлап, эркеги деле калышпай өкүрүп, түркөй кыргыздын бул эмине жоругу? Айылдын түп көтөрүлө улуганына эси чыкты боз үйгө камалуу туткун орустардын. Туурдуктун күнгө сүзүлүп, жукарган жерин сөөмөйлөрү менен тытмалай оюп жиберип, жыргыгынан шыкаалашат. Керегени бойлой тегеренип, үйдүн төрүнөн бир, эңирчегинен бир шыкаалашса, оголе көп өлүк артынып келгендердин бирин-экини таанылат. Чиркөөнүн эшигин талкалап кирип келген канкор кара-кыргыз жүрөт тигинде. Айбалтасы дале асылуу далысында. Дүкөнчүнүн кызын билектен шап алып олжологон, анысын малакайчан боз балдардын шынаарлаганынан кызганып, тап берген кыргыз эмеспи ошол. Мурутчан чекир көз кыргыз... Жек көрө тиктешет.

Кучагында болуп чыккан олжо кыз селт этет аны тааный сала. Ушусунун аялы болуу керек, күнүлөштүк кылган долу келин күндө келет жеп ийчүдөй, “жашатпаймын!” дегениби, жаңсап-жаңсап албууттанат. Эки бетин чымчып алган адегенде, тим койсо чачтаганы жүрөт. “Аласасы бардай асылганы эмнеси?” деп, айылдын атынан жалгыз орусча чулдурамыш эткен жанагы Мукайдан суратса, “үстүмө алган токолунун кебетеси ушул бекен үнүрөйтүп?” дейт имиш. Эми өзү келген тура...

- Тот самый киргиз, убивший отца Михаила! - деп шыбырады орус келин.

- Тссс!Тище! - деп тыйды орус катын.

“Кишилеринен ажырап, ызаага ачынган немелер эми өчүнө бизди өлтүрөр” деген ой кетет бакисине. Бир-бирине ыкташып, жарыкчылык менен кош айтышуунун мезгили жеткендей жабуусу ачык түндүктөн күн батаардагы жарыкты тиктешет. Дүкөнчүнүн кызы гана үмүтүн үзбөйт. “Энчилеп алган кыргыз кантип өлтүртө койсун” деп оюнда, баш багаарын күтөт. Сырттагылар күчөнүп ыйлагандан дагы бир шыкаалашса, боз үйлөрдүн тегереги опур-топур. Чапандарын белден бууган, текши малакайчан тестиер балдар бирден ийри таяк таянып, боз үйлөрдүн капшытын жөөлөй өбөктөп, тындырбай ыйлап турушат. Аял кишилеринин не ырдап атканы, не ыйлап-сыктап атканы белгисиз, созуп уңулдашканы угулат ичкери жактан. Алар өлгөндөрүн жоктоп, кошок кошуп жатышкан.

Туткун орустар жаткан боз үйдү айланчыктап кайтарган Мукай жаңылбаса, Карагыз апасы минтип кошсо керек эле:

Алдейлеп баккан балдарым,
Алдыңарга мен кетпей,
Жетелеп баккан балдарым,

Жети мүчөл мен кетпей.
Борбуйлуу кайра болобу,
Бордунун ичи толобу?
Боо-чуулу өргө тигилип,
Боору толо конобу?

Ошондо жети күнү тыйылган эмес айылдын ыйы, өлгөндөрдүн жетилигине жете тыйылган эмес. Өлгөндөрдүн кырк ашын өткөрүү ойлорунда бар эле. Кийин Мукай баамдаса, ошондогу айылдын ыйы ый эмес экен көрсө... Өлгөндү узатуунун жөрөлгөсү көп эмеспи, тирүүсүндө көрбөгөн ызаатты адам баласы кээде көзү өткөндө көрүшү мүмкүн. Анын сыңарындай, окко учкандардын соңку ызаатына мүрзөлөрү кенен-чонон казылды. Ичине киши түшүп, найзаны тегереткенде тийбегидей кенен казылды. Кудаяндын бейитине чукул эгилген мужуктун эгинин тебелешип, чаңын сапыра өчү бардай казгылашты аңызды.

Капылеттен качабыз деген ойдо жок, жетилигине даярданып жатышкан. Ойго кулак түрүшөт, мергенден калган түтөтмөнүн сыныгын аштатып, колуна карматып, Кемин ичи менен Чүй боорунун кабарын билмекке Нарботону Камбар болуш ойго кайра чаптырган. Нарботону күтүшөт.

- Эки жолу каптап биз мынча өлдүк, беш күн бою урушкан бөлөк сарыбагыштан канча өлдү!?

- Эмдигиче Токмокту алып жүрүшпөсүн!

- Кайдагыны айтасың! Токмок өрттөнсө, буралган кара түтүнү кырчандан көрүнмөк!

Сөздү бура сүйлөшөт:

- Өч куумакты айтты эле, кечиккенине караганда Нарбото он орус издеп кетпесин?...

Андан ары Алматынын казагына кеткенсип кечиккен Нарбото алтынчы күнү дегенде, эртеге жетилик дегенде келди. Кеткен жагы Токмок эле болчу, Ала-Тоону тегерете кыдыргансып, Көл кылаасы, Кочкор элинен бери кабарлуу. Өзү ошого аябай жан-дилини берип, таасирленип алганбы, кепти хандардан баштап, көп сүйлөдү.

- Кан Мөкүштүн колу Токмок менен Самсунупканы ороп жатат дагыле. Кара-Кочкордогу черикчинин балдары черүү курап, Ыбыкенин Канаатты кан көтөргөн, эсенгул эли Түлкү баласы Тезекбайды кан көтөргөн. Айтууда, аларың Устолбунду өрттөшкөн...

Угуп отурушса, уруусу сарыбагыштын баары эле өз ханын таап жаткансыйт. Чабар аттандырышпады беле Жылгын-Башыда топтолчуда, алты чабарман, ошолор жеткен жердин баарында эле эл «хан» көтөрүп жаткансыйт. Демек, мокой турган түрү жок башкалардын.

- “Кан” аттуунун баары эле Үчүке-Түлкүнүн балдары! - деди билгени.

Нарбото эшиткенин айтты:

- Черикчилер Канаатты кандыкка шайлашканда, Ормондун балдары Ормон тукумун ылайык тапкандан Тезекбайды ак кийизге салышкан. Тезекбай аныгында Ормондун бир тууганы Түлкүнүн баласы. Бапа, желдең, кыдыктын каны - саяк Баатыркан...

- Эмнебиз кем алардан!? Кудаяндын балдары Камбарды кан көтөрүп албай жаныбыз жокпу!? - дешет кызуулана.

Бул сөз Камбарга ынады. “Кызыл тебетей кийинип, тигил кан чыкмаларга теңелип калайын” деген деле жери жок, өзүнүн беделине, ошолордун катарында айтылганына ыраазы.

- Элден мурда бузук салышкансыды эле, солтодон эмне кабар?

- Ошол жактын каны жок бейм, сыягы...

- “Бөрүбайлап” чабарманы катуу келди эле...

- Бишбекке жолой элек сыңары...

Камбар болуш саамга ойлонду. “Кеңештеги сөздөрү анык окшойт, Токмок менен Бишбекти алат окшойт дагы бир аз турушса”.

- Көл жакасындагы жагдайын жакшылап айтчы?

- Ал жерде кыштак аттуу калган эмес, туташ талкаланган. Мужук кырылып, катын-баласы олжого кеткен. Караколдун калаасы гана азырынча аман. Сарыбагыштын Ыбырайым деген баласы арабачан жарак тарткан топ салдатты Көтүмалдынын алкымынан токтотуп, эки жүз мылтык колго түшүргөн. Мылтыктуу болгондор кырдан-кырдан кол болуп, уруш салмакта!

Кан кызыткан сөз экен, “кырк чорону жолдоп, кыргызын кыйын экен го!” деп турушса, Камбар болуш дагы сурады:

- Алматынын казагы?

- Ал жактын казагы бир көтөрүлүп басылган. Так ушул тапта Мөкүштүн эки жүздөй мылтыкчан жигити Каштек, Жети-Жолдун тоосунда бел-белди баса жатып, Кордой, Ыргайтынын жолуна дейре элдин артын кайтармакта.

Камбар болуш кабагын чытыды. Көңүлү бузулду Алматы кабарын укканда. “Ммм! Тынчыбайт окшойбуз оңой менен, тынчтык бетин көрбөйт окшойбуз” деди. Нарбото сөзүн улады:

- Көпчүлүк оозундагы дагы бир сөз: кудаян кайра оруска кирмекке дитин бургандан уруштан чыга берген имиш. “Кошуласыңарбы?” дешти. Журт менен бир жооптошоюн дедим.

Эл Камбарды карайт:

- Аныгын болуш билээр...

Болуштун бир апта толгонткон дээриндегиси мындай экен:

- Оруска кирели деген киши жок. Кирем деген күнү да киргизбес. Катылбагыла десем башында, тилимди албайсынар, эми

ук: кудаян качты деп айтышаар, журтту Бордунун төрүнө көчүрүү керек. Андан ары ашып, Тоңго жете конгудай жолдо жатышсын. Өзүм баштап жигиттер көч артында туралы, өлтүрчү орусуңар болсо, элдин артында болуп өлтүрүп алаарсыңар...

- Анчалык ашыгып, корко турганчалык эмине? - деди Нарбото.

- Бел тоскон кеп эмес, эгер билсеңер. Алматы орустун колунда турган чакта уруша албайбыз, аркабыз ачык, салдат чубап келе берет, өткөндө көргөн мылтыгыңар - мылтык эмес, андайдын онужыйырмасы келет эмикиде...

Токмоктун салдаты менен бир уруштан чыккан немелерге болуштун мынабул таап айткан акылы эп көрүндү. Улап айткан ушул сөзүн Мөкүштүн оозунан укту эле, “Мөкүштүн өзү кантээр экен?” дейт Камбар болуш.

Мүрзө башына барып, жетилик ырасми жасалаар замат, журт котормой болушкан, кырк ашы бозгун-карыптын жолунда берилмек. Кийин бири айтат, “ болуш оозуна сала бергендей билип айткан экен” деп, бири айтат “атаңгөрү, ошол акылын эртерээк айтса эмине!” деп. Ары жагын орус эле билбесе, анчалык мүшкүл болоорун ким билиптир...

Эртеси таң эртелей маркумдарга багышталган мал союлуп, эркектер кечеңдетпей бейит башына баратышкан билген куранын түшүрмөккө. Жамандыктын мынчалык эрте башталаарынан бейкапар, башкалардан озунуп көчүп чыгуунун камында баратышкан. Бордуга кире бериштеги жайыктын бетин бербей, жөө-жаландап үрккөн бир уруу элге кептелгенде, ооздорунан келмеси түштү. Адегенде, “кимдер?” деп сураштырып, калдастап калышты. Илгериде жөн эле “жантай”, жалпы эле “жантай” болуп жүрүшкөн, орус келгенден кийин “биринчи жантай”, “экинчи жантай” атыгып, катар сан менен чакырылган эл бар, тууган келет, качкан эл ошолор болуп чыкты. Салт качкандары көбүрөөк, жүк артынганы кемирээк шекилденет, айдаганы бирин-серин жандык, мал-келин таштай качкан сыяктанат. Бала-бакыра чыркырап, катындары озондойт. Бордунун кырка-кырка тоолору жанга арачыдан бетер, эптеп Бордунун ичине кирип кетишсе, жандары калчудан бетер жанталашып келатышкан экен...

Сая кууган жоонун жолун тоскон, көчтүн жонун кайтарган мылтыктуу жигиттер улам кылчая ок чыгарган болот, бирде тигил төшкө, бирде бул төшкө өтө чуркап, карагай-ташка жашырынып ок чыгарат. Тоонун бетин тытып ийген пулемет, беш атардын огуна жалтана чегинип, баса албай артта калган бечараларга аралаша түшөт. Бечарадан озуп кете албай, кыйкырат:

- Чамдагыла! Чамдагыла!

Адашкансып жолдон чыккан кудаянды көрө сала эскертти:

- Кара-Кастектен аша келген беш жүз чамасында салдат куугун түшүп, шашып калдык. Бөлүнүп-бөлүнүп, сарыбагышты чилдей таратты. Айланайындар, жаныңардан үмүт этсеңер, төмөн түшө көрбөгүлө!

“Беш жүз салдат дейби!”. Кудаяндар бейитти унутту. Бордуну беттеген куугунчунун санын бышыкташ ойго келбептир. Жантай качкындарынын жолунда болуштан сөз күтүп жаткан журтту көчүрмөккө “чү” коюшту.

- Эл-журт жыйнал! Аяк-башыңды жый! Жоо басты! Кара басты!

Мүрзөнүн башынан кайтчулардын өкүрүп түшүүсүн күтүп, өздөрү кошок кошкону турган катындар кыйкырып тура калып, айылдын чакчелекейи чыкты. Үй чечкенге үлгүрбөгөнү колго тийген бирин-экин көр-жерин ат-көлүгүнө артынат. Кембагалдар идиш-аяк салынган, жетиликке союлган малдын эти шыкалган куржунун, даакысы чубалган жуурканын ала чуркайт. Кундуу оокатын таштоого ыраа көрбөгөндөр кундуз жакалуу тон-чепкен, чарайналуу ээр, үпчүндүү үртүгүн колтугуна кыса чуркайт...

- Аттарды тарткыла! - деп бакырат Камбар болуш.

Ата-жотодон калган, аягын орустун кызматында жүрүп жыйган үй ичи толо үбүн дүйнөгө кароо жаны күн илгертен таңылчактап таңдырган эле, жүктөтө салып качырды. Башаламанда ортодогу эски боз үйдү, андагы камалуу туткундарды эстеген киши болбой, бир аз оокатын жүктөткөн Нарбото олжо кызды гана сүйрөй чыгып, элге кошту. Жыйылбай калган оокатты отко ташташып, журтту качырып чыгарышып, баштыктар ээн калган айыл үстүнөн жантайларга кошула жол тосмок болушту. Аттын башын буруп, бурчуктан өңүттөп карашса беш жүз салдат эмес. Санашса, найзалуу мылтык сундурган, пулемет сүйрөткөн отуз чакты казак-орус. Анда-санда маңдайын аткылап, өрдөп келатат.

- Отуз турбайбы! Токтололу кокуй! - деди Нарбото.

Мылтыкчандар бел байлашты.

- Такоол болсоң! - дешти.

- Айланайын Нарбото, эл төрлөп кеткичекти, атып бер, - дейт Камбар болуш бир жактан.

Ээрчиген жигиттерди көмүскө койгон мылтыкчандар капчыгайдын кууш таманын орой, көрүнгөн кыр таш, карагайдын дөңгөчүнө жашынды. Баштары чөптөн жапыз кармап, демдерин ичине ката түтөтмөнүн кароолуна илишти казак-орусту. Жакындатып карашса, кубакай өңү-баштары айкын таанылат. Тили буруу сөздөрү угулат тыңшашса. Бүйүрмөлүү өтүк кийген, үстү чендүү күрмөлүү, тапанча сермеген алдыңкысы - төрөсү өңдөнөт. Кийик атчу аралыкка жакындатып туруп, удаасы менен дүпө-дүп

аткылашты. Кимиси озунуп атып, кимисинин огу тийгени белгисиз, төрө салдат аттан кулады, ага кошулуп төртөө жыгылды. (Төрө салдаттын атылышы аңызга айланган кийин.

- Биринчи жантайдан баланчанын баласы атты! - дейт бири.

- Жок, экинчи жантайдын баатыры кулак түпкө атып кулаткан!
- дейт экинчиси.

Аныгында, Нарбото аткан).

Салдаттар туш келди аткылап, өлгөндөрүнө эңкейди. Мергендер оозунан ок салма мылтыктарын кайра бир ирет дүрмөттөп жиберип, дагы бир мертебе төгүп жиберешти.

Дагы бир нечеси күп-күп кулаганда салдаттар өлгөндөрүнө карабай, пулеметту таштай төмөн качышты. Тээ бийик кырдын кылда учуна чыгып, таштын далдаасынан кылтыйып көз чаптырган кыргыз тура калып, баш кийимин булгалап кыйкырды:

- Качты! Качты!

Бастырып келишсе, ону өлүптүр. Баарынын башына тийиптир коргошундан куюлган кыргыз ок. Эрте бастырып келгендер, курал-жаракты талап алышты. Кароолу куймалуу, жылтырак машалуу, октолчу жери бурамалуу, кыска найзалуу барданке кызык көрүнүп, сыр барандай көрүнүп, барданке алды Нарбото, боолуктуу дүрбүнү мурун жеткен жантайдын баласынын мойнунан “акым көбүрөөк” дегендей чечтирип алды.

Пулеметту таанышты.

- Чоктуу жазайыл мобул эмеспи! - дешип, ары-бери түрткүлөй айланчыкташат.

- Кыстала-ак, мунун тилин билгенде далай салдаттын канын дайрадай агызбайт белек!

Ары сүйрөп, бери сүйрөп, үстүндөгү кийимдерин өтүгүнөн бери сыйырып алыштан мурун, тинткилешти өлүктөрдү. Төш чөнтөктүү күрмө экен төрө салдаттыкы, төшүндөгү сол чөнтөгүнөн эки бүктөлүү кат чыкты. “Эми муну ким окуйт!?” дегендей көздөрүн алайтышат.

- Орусча экен! Орусча кат билгениңер барбы?

- Болуштун баласы Мукай кат тааныйт эмеспи! Кайда жүрөт бала болуш Мукай! - деди Нарбото.

- Мукай! Эмне кат мынабул? - деп Камбар болуш уулун чакыртып, катты карматты. - Окучу, балам, тишиң өтөбү?

Баары телмире Мукайды карашат. Тузем мектебинде тургансып, Мукай каадасынча башын какайтып, катты жазысынан эки колдоп кармап, адегендеги үч сөздү үнүн чыгара окуду. Анан талмасы кармаган немедей үнү өчкөнүн, колдору калчылдаганын өзү да байкабай калды.

- Все-ех ...вс-тр-ечных... киргиз..., - деп баштаган эле катты.

Жол-жол чиймеленген тамгаларды эжелей окуй келип, жүрөгү “шуу” этти. Өңүндө окуп жатабы же түшүндө окуп жатабы, түшүнбөй термелет, жанындагылардын чурулдаганы алыстан чуулдаган доош болуп угулуп, кулагы тунат.

- Всех встречных киргиз уничтожать, ...а аулы сжигать, ...особенно сарыбагышам, атакинцам ...пощады не давать! - деп аягына чыкты деми кыстыга.

- Жалдырама тийгенсип эмне жалдырайсың? Айта кал, эмне жазылыптыр? - деп наалыды Камбар болуш.

Каралуу кабар угузганды “шап ооз”, “оозу жаман” деп коёт элде. Мукай азыр ошол абалда турду өлгөн төрөнүн жарчысындай болуп:

- Кырып, кыргызды жок кылсын дептир.

Үнү кардыккандан айтканы дурус угулбай калды. Камбар болуш кабагын бүркөй өңүн бузуп:

- Жана жакшылап окучу, - деди.

Түшүнбөй калган эл чурулдайт:

- Ай бала, кайталап окуп түшүндүрчү, алдагы эмне кат?

Мукай уккан адамдын эсин чыгарган, Коңурбай менен Нескаранын заманынан бери кыргыз баласынын кулагы укпаган, укса да өчү алынып, эбак унутулган, эми орустун кеги болуп угулган суук кабарды жарыя айтты:

- Кыргызды аёосу жок кыргыла дептир! Бүчү-бүлдүргүсү калбагыдай болсун, айылдарын өрттөгүлө, жолуккан кыргызды кырып жойгула, айрыкча сарыбагыш баласын карагыла, тукум курут кылгыла дептир!

- Эмне дейт?

- Таш оозуңа! - дегендери кулагында жаңырат Мукайдын.

- Буйрук кимден экен? - деди Камбар болуш.

Мукай катка кайра тигилгенче, кимдир-бирөө колунан жулуп кетти кагазды. Падышанын өз колу менен жазылган буйругу беле же жарым пашанын буйругу беле, эсинде жок.

- Падышадан! - деди.

- Падышадан?!

Томсоргон эл бир-биринин эсебин алгандай тиктеше түшүп, көздөрү чагылышат. Чагылышкан көздөрдөн “падыша сенин каныңды, менин канымды, катын-баланын канын, баарыбыздын каныбызды ичүүгө зар!” деген ой окулат. Каркап элдин канына суусаган падышаны кармап коё беришти:

- Тилегиң каткыр ак падыша! Жер бетинен кыргыз аттуу жок болсун дегенин кара!

- Ошол карасанатай падышанын өзү тукум курут болсо кана! Кытай менен манжы айтып-айтып, аткара албаган, соло менен шибе

айтпаган кек экен! Кудайдан жетсин, укум-тукумуң менен жер бетинен жексен болсоң кана өзүң!

Эки уруу элдин кишилери жазмышына өлүм өкүмү жазылганын макул таппай томсоруп, каргагандан башкага каркыны жетпей, тоолорго камалып турган ушул чакта Мукайдын көз алдына падышанын сүрөттөгү элеси келди. Жаргак шымчан, куу чарыкчан мынабул кишилер падышанын өңүн-түсүн билбей туруп карганат. Бир кудай билет, аны кимге окшоштуруп жатышканын. Ким түспөлдүү айтышат? Көзү канталаган Токмоктун биристабынабы? Чачы-башы, сакал-муруту апсыйган мужуккабы? Балким, Мадыл дөөгө окшоштуруп жүрүшпөсүн! Көз алдыларына Мендирмандын ысык жанын эңсеген жезтумшук келип жүрбөсүн?

Мукайга жылма сүйлөгөн, ууртун араң жыйган болуп, жылмая тиктеген кан ичер элестелди. Аскер кийимчен, мурутун чыйрата кайрыган, жээрде сакал кан ичер. Анын катарында бүтүн үй-бүлөөсү – чокусуна таажы кондурган каныша, этеги жер чийген ак көйнөкчөн, көздөрүн жоодураткан кыздары (үчөө же төртөө болсо керек эле кыздары), жалгыз эркек уулу - болочоктогу падыша – элестелди. Ушундай эмес беле сүрөттө. Падыша болуп кубулган жылбытма кан ичерлер элестелди...

- Төмөндөн кайра куралып салдат чыга электе чамдайлы! - деди Камбар болуш.

Жалпыга баш-көз болгон кишидей айтканы менен элде мурда кудаянды куткаруу оюнда турду анын. Максаты: түш оой Чыйырчыктын белин ашмак, Орто-Токойго жете бармак, өрүү кылбай, токтобой жүрүп, иңир талаш Тоңго жатуу.

- Кокуй, жантай уга элек, тезинен жетип элге айталы! - деп чурулдашты жантайлар.

Пулеметту жалпысы менен таш бараңдап жанчышып, керектен чыгарып, огу толо бирден барданке, беш атарга ээлик кылган мергендер артта болуп, төрдү беттешти.

Тоонун боорундогу туш келди чыйырга салып, самсыган элдин мөөрөйү – ашуу, миңдеген чыйырлар келип түйүлгөн Чыйырчыктын кууш ашуусу, көздөгөндөрү - салдаттын огуна калбай бул беттен эртерээк ашуу. Ат-көлүкчөндөрү алдыга узап, куржун, көр-жер асынган таякчан жөөчөндөрү бирин-бири сүйрөп, бирин-бири сүйөмөлөп түртүп, айла кеткенде аткулак, шыралжынга тутамдай тартылып, караган-долононун салаңдаган бутагына артылып, тике сала тырмалаңдайт. Жыгылып-тура калып, тоонун боорун тытмалайт. Жиңкини соолугандан аттын, уйдун куйругуна жармашып, далбастайт чабалдары, тобунан адашып, “апалаган, аталаган” балдары... (Кийин ойлосо, Чыйырчыктын белиндеги

аламан көч - акыркы көч болуп эсинде калыптыр Мукайдын. Кыргыздын кадимки, санжыргалуу көчүн экинчи көргөн жок.)

Төрөнүн чөнтөгүнөн табылган каттын баяны чагылгандай тарап, аралап өттү качкан элди, биринен-бирине угулуп, этектегилери тектирлеп бараткан бийиктегисине айтып, кокту талаша баратканы жон талаша эңтеңдеп кетип баратканына айтып, кыйкырып айткан кеби кыр ашканы калган көч алдына жетти. Кыргыз тукуму боортоктогон жердин баарына угулду ушул кабар. Тири укмуш болуп угулган...

- Падыша кыргыз баласын жети күндүн ичинде жок кылууну буйруптур! - деп угулду узун элдин учуна.

- Падыша кыргыз баласын жети сааттын ичинде жок кылууну буйруптур. Айрыкча, кыйык моюн Кылжырдан кыйык көз тукум калбасын деп айтыптыр! - деп угулду кыска элдин кыйырына.

- Балакет басты! Падыша кыргыз баласын эки жарым саатта кырып-жоюну буйруптур! - деп угулду кара таандай каптап үрккөн калктын жолунда болуп, шашып калган элге...

Орто-Токойдун талаасы ээн десе, качкан элдин баары дал ошол жерде экен. Жумгал ашып чыккан аскер жоболоң салганда саяк, сарыбагыш ушул жерге тыгылыптыр. Ошолордун шары менен жүрүп, Көтмалдынын тушунан чыгышса, Көк-Ойрокту ашып келаткан эл андан кыжыйт. Эл бир-бирине карабай, кары-жашына карабай качып барат.

- Кашайта көрбө, Теңирим! Кара жаныңарды ала качкыла! Бизге аялдабагыла! - деп кыйкырат алдан-күчтөн тайыган чал-кемпирлер.

Салдаттын огуна мурун, оболу падышанын кан ичем дегенинен коркуштубу, калың журт токтобой жүрүп Тоңго эки өргүп жетишти, үчүнчү күнү кечтей Барскоонго киришти. Падышанын кан ичээрлигин чала-бучук кулагы чалгандары, айрыкча, азык менен белектин балдары бышыктап укмакка Мукайды тегеректешет. Мукай окуганын айтат:

- Кыргыздын айылын бүчү-бүлдүргүсүн албай өрттөгүлө, жолуккан кыргызды, сарыбагыш баласын ырайымсыз кыргыла, тукум курут кылгыла дептир!

Көк-Ойрок аша келгендер андайды Кеминден угушуптур. Эки бүктөлүү кат имиш, Шабдандын балдары окуган имиш. Жүрөгү жамандыкты сезген Камбар болуш кудаяндын катын- калачын оозго тургузбай, ай жарыгында болсо да токтобой жүргүлө деп Барскоондун төрүн көздөй айдады.

Чарчаган эл суй жыгылган. Таңдын кайсы маалы болгону деле эсинде жок, таң каракчы беле, таң куланөөк беле, “салдат келатат!” деген үндөн ойгонду Мукай. Ага удаа орус дүңкүлдөтүп аткылады

эле, аягын араң тарткан эл кайра дүрбөдү. Акыр замандын алааматы Барскоондун оозунан баскансып, айлана алай-дүлөй. Жаштоо балдар чыркырап ыйлап, чачпагы чачылган катын, кыз-келин буркурап ыйлап, эл чуркурайт. Ким эмнечен турса, ошол кейпінде капчыгайдын карагайлуу бетин көздөй чуркады. Казан-аягын, төшөнчү-жуурканын, акыркы мал-жанын таштай качты. Жылаңач качты кайран эл. Баш кишилерден бирөө кыйкырат:

-Бастырып койдук капылет! Мергендер! Мергендер! Кайдасыңар!?

Орус ансайын аткылайт. Бул ирет келгендер мурдагыдан жабдыктуу окшойт, аткылаганы катуу. Арасында бир башкача куралы бар экен, “даң” эткен сайын жерди силкинттип, кулакты тундурат. Төмөн конгон журт кырылып аткандай, каны суудай төгүлүп, агып аткандай. Атасынан, туугандарынан адашып, чуркап бараткан Мукай ый аралаш тиленди. “Кара жер жарыл дегенде жер жарылып кеткидей болсочу, кара тоо жарыл дегенде тоо жарылып кеткидей болсочу. Маңдайдагы карарган тоонун кучагына кирип кеткидей болсокчу, кучагына кирип, кутулуп кеткидей болсокчу...».

Барскоондун эки бетинде карагай-чер жыш өсөт. Кара жердин жарылышын тиленип, жанын оозуна тиштенип, тызылдап чуркаган Мукай ошо карагай-черге кирип кетсем деп жүгүрөт. Ал аңгыча, капталдагы тоонун боору жарылды. «Даң» этип кулак тундурган доош жаңырып, жанагыдай жер силкинди. Эпкини башты ийинден жулчудай болгон мындай доошту эзели уккан эмес. Караса, кадимкидей тоо жарылды! Орус замбирек менен атканда, тоонун тик энишиндеги жапкактуу бурчук орду-түбү менен эңшерилип, түптөп бараткан элдин башына түштү. Далай эл калды астында. Тоо жарылат деген ушундай болот экен...

Орус тоону омкоруп, Барскоондун эки тоосунун ортосуна элди тирүүлөй көммөк болгонбу? Канын шүнтүп ичмек болгонбу? Мукай ойлонгондон да коркуп калды. «Кара жер жарыла көрбө! Кара тоо жарыла көрбө!» деп буркурады. Чуркап баратып ойлонбоого, жумуру башты ойсуз кармоого аракеттенди. Көрбөйүн деп көзүн жумду. Болгону эки аякты ээн койду.

Карап турган кишинин жүрөгүн канаткан, каңырыгын түтөткөн кырылыш болду ошол күнү. Сан-сандап кырылчу кези келгендей, арасы суюлду жер жайнап качкан кыргыздын. Абыла, жантай, жарбаңдын балдары обу жок кырылып, ошончо сан элдин ичинде тынайлар эсеби жок кырылды. Калмак менен манжунун эрегишинде өлбөгөн, эчен-эчен эрди жуткан эрөөлдө өлбөгөн, ата-арбактын жөлөп-таеосунанбы же атадан жалгыз туяк эле, бир жазатайган жазмыштын күчүнөнбү, айтор, не бир куугун-сүргүн кордуктан башы аман калып, тукумун улаган жалгыз Тынай, томолой баш

Тынай эки кылым айланбай мына минтип көп тынай болуп өлүп алды, жайнаган тынай ичинде атакеден көп өлдү, бир Атаке жүз атаке болуп, жүздөп-жүздөп өлүп алды...

Атыш чак түштө барып тыйылды. Тынчыгансып калганда Мукай коңулдан башын чыгарды. Качтым десе, алыс качпаптыр, омкорулган карагайдын чириген, көндөй дүмүрүнө башын тыгып, бүк түшүп, бүрүшүп жата бериптир. Эсинде жок кантип тыгылганы, кантип дүмүрдү тапканы. Туруп, тегерегин карады. Тегерегин караса, жайнаган өлүк. Тегеренип караса, жайнаган өлүк. Атасы каякта? Нарбото каякта? Кудаян эли каякта? Эсин жыйгыча карагайдын арасынан бейтааныш үн угулду:

- Смотрите! Еще один живой киргиз! Ловите его!

Үн чыккан жакка жалт бурулса, мылтыгынын найзасы менен өлүктөрдү сайгылап жүргөн казак-орус туруптур.

XVII

Айланта мылтыгын сундурган салдаттардын кайтаруусунда чукурураак жерде үнсүз отурган көп кыргыз – төрт жүз, беш жүз чамалуу, тестиеринен тартып агала-көгала сакалдууга чейинки өңчөй эркек - секичерээк түзөңгө тургузулуп, акыркы сыйыртмагы аса байланып жаткан дарганы шылкыя карашат. Кайкы маңдай туткундардын өз колу менен бийиктетип тургузулган, камыштуу үйдүн төбөсүнчөлүк бийик тургузулган дардын кырка устундарынын үстүнө туурасынан ашталган карагайдан желедей тизилген сыйыртмактар салаңдайт. Он чакты сыйыртмак көрүнөт, алачакмактаган көзгө оголе көп көрүнөт...

«Уруумдун жанын кой, уулумдун жанын сурап калаар болсомчу? Кантсе да орустан окуду эле, ырайым этип жүрүшпөсүн? Колунда жүрдү бир жылча, биристаб ортого түшөөр беле?» - деди Камбар болуш. Көзүнүн кыйыгын агытып, алдында солдоюп, ийиндерин түшүрүп турган Мукайдын башынан ашыра карайт пристав жакты. Суурулуп приставдын алдына барып, тизелеп жалбаргысы келет. «Биристаб-бай! Жаңылдым, жаздым! Мына мен өлөйүн, уулумдун жанын калтыр! Өтүнөм!» - дегиси келет.

Командир Токмоктон бери коштоп келаткан приставка карады:

- Баш кишилери асылат! Калгандары түгөл атылат!

- Келиштик, - деди пристав.

Этнограф жан койбой бежирейт:

- Аша чапкан мыкаачылыкка жатпайбы!? Башкача жазалоого мүмкүнбү? Жазыктууларын асып, бейкүнөөсүн айдап баруу керектир.

«Токмоктон узаар замат эле ориенталист айныды, кайдан ээрчиттик?» деп ойлоп, бирдеме десе эле сиркеси суу көтөрбөй, итирендеген командир анын жаагын басмакка өктөм сүйлөйт:

- Буйрукта башкача айтылган эмес!

Туталанган этнограф башын чайкап күбүрөнүп, эки колун эки жакка жайып, өйдө-төмөн чебелектей басат. Тигилердин сөзүн тыңшап түшүнгөн Мукай «атамды дарга асышып, өзүмдү атышат экен. Өлөр күн ушундай болот тура!» - деди. Күн түш ченден кыңайып бараткан. Бадышанын буйругу ушундайбы же маңдайга чийилген буйрук ушундайбы? Чокуларын ала булут баскан, арча-карагайлуу Барскоон капчыгайынын таманындагы аңгекте, күндүн түш оогон чагында көп кыргыз болуп өлөөрү маңдайына жазылганын ойлоду. Качканга үлгүрбөй калганына ичи сыздады.

«Кутулганы кутулуп кетти. Барскоонду ашып кетти. Үйүбүз качтыбы? Качса, кайсы жерге жетти? Карагыз апам кантти? Нарбото каякта? Же бир жерде өлүп жатышабы?»

Салдаттар баштыктардан саналган онун сүйрөп чыгышып, дегдеңдетип алып жөнөштү асканы. Дарга бараткандар таканчыктап, эки жакка жулунуп, булкунган болушат. Ага болобу, эки салдат эки каруудан сүйрөп, үчүнчүсү артынан кундак менен койгулап, дөңгөчтүн үстүнө кыркалекей тургузуп, колдорун кайрый байлап, жылаңбаш баштарына сыйыртмак илет.

- Улуу Орус империясынын тартибине каршы чыккан, ак падышанын буйругун укпай, ага акаарат келтирген чыккынчыларга, орустун баласына кол көтөрүүгө дааган кылмышкерлерге өлүм! Аскыла! - деп кыйкырды командир.

Приставдын эски тилмечи айтылганды кыргызча угузду. Өлүмгө кириптер болгондордун буту таканчыктаган дөңгөчтү эки салдат экөөлөп түртүп, көмөлөтүп жиберди эле, узун-кыскалуу он кыргыздын денеси шылк этип асылып калды. Моюндары чоюлуп, сунала түшкөн денелери чайкалат. Жазалоочу отряддын жоокерлери колго түшкөн кыргыздарды четинен тизип, атууга киришти. Атасы-баласын, улуусу-кичүүсүн баш кылып, бештен-ондон ылгабай алып чыгып, нарагыраактагы корумдун түбүнө тизе салып, тизелете отургуза калып, тарсылдатып аткылап жатышат. Так атаарда, ырайым болбосуна анык көзү жеткенде, чоочуп тура калат бирээри, ага карабайт казак-орус, көөдөн тушка, көбүнчө башка-көзгө аткылайт, өлгөндөр каршы-терши кулайт...

Кимдир-бирөө жарым эс баласы менен чогуу түшүптүр туткунга. Мындай жетеленип чыккандын баары эле мылтыктын «тарс» эткен үнүнө удаа эт-бетинен кетип, жансыз жатып калганын көрүп корккондон алиги жарым эс бала бир маалда талмасы кармагандай көзүн алайтып, ай-буйга келбей, билектеген атасынын

колунан суурула качты. Жашы Мукай курдуу. Колун ары-бери жаңсаган бечара түшүнүксүз үн салып, салдатты бир, өлүктөрдү бир акшыя карап, бет келген жагына качып берди. «Ошондон ары кутулуп жүрбөсүн, жарым эс болсо да эркек туяктан жалгыз эле, орус ырайым эткиси бардыр» деп ойлодубу, атасы да жөн койду. Тигил бечара көп узабай кайра тетири чуркап, салдаттарды утурлады эле каршысынан чыккан казак-орус атып салды. «Жарым эс болсо дагы баары бир кыргыз» деди окшойт...

- Ушуну менен миңинчи кыргызды сулаттым! – деп кыйкырды казак-орус.

- Мылтыктын машасын басканыңды айттыңбы же чындап эле жыкканыңбы? – деди жолдошу.

- Кеминден берки кырганым! – деди казак-орус маашырлана.

- Мага караандай элек экенсиң! – деди шериги.

- Жалаң эркекпи же?..

- Аралаш! – деди тигиниси.

Мукайга алиги казак-орустун колунан миң биринчи болуп өлөөрү элестелди. «Кыргызды тукум курут кыл дебеди беле! Ошол чын! Ошол башыбызга келди!» - деди Камбар болуш. Ок-дарынын түтүнү аралаш кандын жыты урат мурунга. Коркконунан кетенчиктеп, ыктай түшкөн уулун ийинден бекем кармап, алдыга суурулууга даярданды, эски тамыры эмес беле, приставдын эки аягына жыгылгысы келди. Коймаарек тарткан тигил төрө, сүрөтчү төрө үйүндө конок болду эле, тузун татты эле, баятан бери күйпөлөктөгөнсүйт, сөзүмдү жерде калтырбай, арачы түшкүсү бардыр...

- Уулум, - деп шыбырады Камбар болуш, - Сен орустун тилин билесиң. Жакындап барайын, жан соога де... Биристаб менен тамырлаштык эле...

Тапанчачан приставдын Токмок кыргыздарынын арасынан тааныгандарын атынан атап, «ты, сволочь, Токторбай! На тебе, Малдыбай!» деп туруп, өз колу менен атканын карап, Мукайдын ээси оойт. Баягы, окууга түшчүдө чиркөөнүн жанынан жолуккан, «герман жеңсе экен согушту, орустун ойронун чыгарса экен» деп кудайга жалынган кыргыз дагы колго түшкөн экен. Кыштактын далайына аты-жөнү дайын ошол малай кыргыз согуштан кайткан Чоңколду жыгып, чаап өлтүргөнүн пристав билип алыптыр.

- Окопто жатып, окопто өлбөгөн, немис менен кармашып, немистен өлбөгөн орустун баатырын ушул жаман кыргыз өлтүргөн! - деп бакырды пристав.

Тапанчасы менен чекеге мээлеп, башын жара атты. «Бизди биристаб өзү өлтүрмөкчү болуптур» деп боолголоду Камбар болуш.

Пристав чүкөдөй чүрүшкөн, көзү жыртайган абышканын маңдайына басып келди.

- Как твое имя? - деди.

Тилмеч которду.

- Толтой, - деди абышка.

- Его зовут Толтой, - деди тилмеч.

- Из какой волости?

Тилмеч которду.

- Атаке-сарыбагыш, - деди абышка.

- Из атаке-сарыбагыш, - деди тилмеч.

- На тебе, атекинец!

Тилмеч эмне дээрин билбей, оозун ачканча, пристав тапанчаны басты. «Толтоймун» деген абышка чалкасынан бир кетти. Этнографтын көзүнөн жаш кылгырды.

- Мен арызданам! Генерал-губернатор Куропаткин менен аскер губернатору Фольбаумдун үстүнөн арызданып, аскер министрине, мамлекеттик думага кайрылам! - деп кыйкырды.

Шап бурулуп, басып кетти. Басып баратып ыйлады. Оор үшкүрүндү: «Кыргыз» деген эл жок болду! Тянь-Шань тоолорун мекендеген «кыргыз» деген көчмөн эл бар эле, байыркы эл эле, ошол эл жок болду, бечара элдин убалы...»

Кезек Камбар менен уулу Мукайга жетти. «Сүрөтчү төрө күйүмдүү түрдөндү эле, ошонун көзүнчө барбай бириставка, кап...» деди Камбар болуш ичинен сызып. Баятан көрмөксөн болуп, көзүнүн кыры менен байкап турган пристав жакындап келди.

- Сен падышага кызмат өтөп жүргөн киши элең, эмне себептен бизди эскерткен жоксуң?

- Чолом болгон жок.

- Сен эки жүздүү жана чыккынчы экенсиң! Мен сага жакшылык кылайын дегеним эсиңдеби?

Камбар сөз эмне жөнүндө болгондугун түкшүмүлдөп, «жылкы тийгенди тапсаң, аскерден алып калам» деп айтканын эстеди. Унчуккан жок.

- Дагы да болсо жакшылык кылайын. Сенин жаныңды сурап калууга шартым бар. Уулуңду да алып калууга чамам жетет. Менин айтканымды аткаарсаң, өлүмдү башка жаза менен алмаштыруунун жолу бар.

«Башка жаза! Баары бир жаза, абактан тирүү кайткан киши барбы?» деп эсине түйдү Камбар болуш.

- Кантип?

- Нарбото кайда?

Таң калды Камбар болуш. «Нарботону кайдан билет? Нарботонун Нарбото экендигин кайдан билет?».

- Анын каякта экенин биле албайм. Качып кеткен. Балким өлгөндүр.

- Отец Михаилди өлтүргөн ошол шүмшүктүн изине түшүрсөң, уулуң экөөңдү өлтүртпөй алып калууга кудуретим жетет. Анын кылмышы өтө оор, айлыңда жатып чыккан туткун кыз-келиндердин айтуунда, ал орустун кыздарын зордуктаган. Андыктан тирүүлөй кармашыбыз керек!

Уулун кутултуунун жолу табылып турганына Камбар болуш ичинен камырынып, «айнып кетпегей!» деп кудайга жалбарды.

- Мен жаралуумун, биристаб-бай. Мукай таап берет! Жакшы ат берсеңер, изине түшүрөт.

Атасынын эмнеге минтип айтканын, эмне жолго түрткүлөгөнүн түшүнбөй Мукай айран-таң.

- Качып кетсе?

- Мен мында эмесминби? - деди Камбар болуш.

- Колуңдан келеби? - деди пристав Мукайдан.

Кеби оозунан түшкөн Мукай эмне дээрин билбей, алаңдап калса, атасы жиреди:

- Колумдан келет де, балам. Колуңдан келбей анан.

Оюндагысын жеткизгиси келип, безеленип жиберди. Жумшак айткан үнүнөн, таптап айткан сөзүнөн, көзүнүн «жылт» эткен сырлуу нурунан Мукай атасынын ымдаганын баамдады. Приставдын айтуу боюнча салдаттар Мукайды бошотушуп, кыргыздан түшкөн бир карагерди тартышты.

- Сен Нарботону издеп жүрүп отурасың. Биз артыңда болобуз, Беделге чейин барабыз. Балким, Беделден да өтүшүбүз ыктымал. Жолду ката шек алсаң, жаткан жерин билсең, дароо кабарла. Жолдон башка кыргыздарды көрсөң, кайтууга үндө, уктуңбу?

Мукай башын ийкеди. Алдына картасын жая салган пристав жердин уусун айтты.

- Барскоондон ары Ара-Бел, андан кийин Сөөк, андан кийин... Бедел. Жок, Тарагай, Ыштык, анан Бедел. Нарбото алыс узап кете элек, ушул араларда болушу мүмкүн. Биз артыңда болобуз, уктуңбу?

«Артыңда болобуз» дегенге Мукай ичинен тобокел келтирди.

- Мукайчик! Атаң экөөбүз тамыр элек, эсиндеби? Атаңдын алдамчылыгы болбосо, баарыңар жылуу-жумшак конушуңарда жатмаксыңар. Атаңчылап алдасаң, оңбойсуң! Эртең эле Кытайдын чегине чейин киребиз, качсаң доотайына айттырып, карматып алабыз! Атаң колубузда туткунда жатканын унутпа! Качсаң, жазасын атаң тартат! - деди пристав.

Жогортон, болгондо да бадышадан «тукум курут кылуу» буйрулганын көрүп, анын далилине колго түшкөндүн баары кырылып жатканын көрүп, Камбар болуш орустан жакшылык үмүт

этпейт экинчи. Айтчу сөзү бар эле уулуна, сөзүн камдайт. Карагер камдалып алдыга келгенде, өз колу менен атказмак киши болуп, алды-артын карамакка атты эки айланып, басмайылын тартып, тердигинин өңүрүн аңтарып алаканы менен чапкылады. Качып кетпеске канжыгасына ченеп азык байланган, аны оңдоп байлады.

- Кел, балам, - деди.

Жүгөн илинүү колун ээрдин кашына созгон Мукай сол аягын мүйүз үзөңгүгө сала берээрде, колтугунан таяган болгон Камбар болуш оңутун келтирип, кулагына жакын шыбырады: “Балам, ошондон нары кач, Нарботону тапсаң, жармактап кач! Кармалба! Мен киши болбой калдым, сен жаныңды куткар! Тилимди укпасаң, балам, мисмилдирик болобуз!”.

Саамга көздөрү чагылышып, тилдери күрмөлүүгө келбей, калган-каткан сөздү ичинен билип, ичинен туюп, ата-бала жалтаң-жалтаң тиктешет.

Үнү кудайга жеттиби, айтор, уулунун өмүрүн соогалап алып калгандай сезилет Камбар болушка. Мукайдын дагы жыйырма эки жылчалык ичер суусу бар экен, ошол жыйырма эки жылды кудайдан какшанып атып сурап алды окшойт. Аны кийин Мукай жоруйт ушинтип, ал эми атасына уулунун өмүрүнүн узактыгы эмес, тукум улаар эркектин эптеп өлүмдөн кутулганы эсеп болуп, Какшаалдын какшаал тоолорун аралап кетишин, из жашырып кетишин тиленип кала берген.

«Мынабул тозоктон кутулсаң, балам, мынабул тоолорго жашырынсаң, балам, киши болуп кетесиң! Кудаяндын Бошкой, Камбар болуп уланган муунун улап кетесиң, балам! Мындан аркысын Колдоочудан суранам, сени Колдоочуга тапшырдым. Кайыптан келген эликтин эмчегин эмип, Эсенгул атабыз аман калган, бөрүлөрдү бөрүнүн сүтү киши кылган... Сенин да колдоочуң бардыр. Бир арманым, өз колум менен үйлөгөн жокмун, тектүү жердин, түптүү жердин урпагысың, теңиңди тап. Учубузду улагайсың, уулду болгойсуң, уулдарыңдан уулдар тарап, уруулуу журт болуп, бир-бир замандарда Бордуга толгойсуңар шыкалып...» Бул эми айтылбай калган, ичте калган ойлору. Дурус эле эңкейип, уулунун кулагына дагы шыбыраганчакты, пристав шексине кадалгансыгандан, эби келбей, айта албай калган ойлору...

Тоолордун ээси Кан-Теңирге жалынып, сарыбагыштын колдоочусу багыш жаныбар эске түшүп, Сары-Багышка жалынып, кыргыз баласынын колдоочусу Манаска жалынып, анын баары аз көрүнүп, түп атага - Кыргыз-Атага жалынып, Камбар болуш кала берди эки жагынан куушурган пристав менен командирдин ортосунда эки көзүн жайнатып. Барскоондун төрүн бир канчага телмире тиктеп турду. “Артыңда болобуз” десе, адегенде сөзмө-сөз

андап алган Мукай утур кылчактай бастырып, акыры Барскоондун башына чыгып барганда гана салдат жарым күндүк, эң эрте дегенде эт бышым аралыкта калганына көзү жетти.

Арсак тоолордун түп төрүндөгү Барскоондун бели аябагандай бийик. Терскейи тике. Жыш ургандай арча-карагайы өрдөгөн сайын суюлуп, жылаңачтанган бет караган-долонолуу тартып, андан ары аска таштуу бел. Күңгөйү эңиштеп барып жайылып, жайык болуп кетет экен. «Сырт» деп коюшат ушул тегеректин кыргыздары, майда чөптүү, жери саз өңдүү былпылдак, жай саратан маалда абасы чыйрыктырма муздак. Муздагынан түнгө калган киши кайыгып өлчүдөй.

Мукай Барскоондун кайкысынан карады качкан элди, эл карааны көрүнбөйт. Ала-була мөңгүсү бар, мөңгүсүнүн түбүндө чөйчөктөй жашыл көлү бар, ошол көлүнөн билектей ийрилип агып чыккан суусу бар Ара-Белдин түзүндө келатып каранат жан жагын, журт карааны көрүнбөйт. Билектей шылдырап аккан суу кадимки Нарын дайра, Сыр дайранын башы экени менен иши жок, эки жеринен тепчий кечип, Сөөктүн жолун элдир-селдир таап келет.

Каңгыган мал, жолбун ит гана чыкты жолунан. Ар кайсы жерде чачылган эмерек, казан-аяк, эки бөлүнүп, үч бөлүнүп чамгарак жатканын көрүп, тозоңу чыккан элдин Ара-Белди аралап, ушул багытта өткөнүн боолголоо мүмкүн. Киши көздү ачып- жумгучакты күндүн көзү бузулган жер келет окшойт Ара-Бел. Ала булут тынбай жүрүп, алеки заматта кара булут удургуп, как төбөдөн салаңдайт дагы шыбыргактатып жиберет. Кеч калса борошого айланчудай... Карсак баласы карышкыр сайрандайт мындай жерди, көз байлана электе, арып жыгыла электе караан тутуарга киши-карага жолугуп калмакка ашыгат.

Күүгүм талаш өргүү издеп, аскаланган Сөөк ашуусунун так оозун капкадай жаап турган кара таштуу урчукту беттей кыялай бастырат. Үй боюндай кара жар ылымталуу көрүнөт, төбөсүнө конуп алса, карышкыр баласы ала албастай көрүнөт. Тегереги майда шагылдуу, оту жок. Мукай кара жанын ойлоп, карагерди отсуз таң ашыртмак.

- Мукай! - деген үн зоңк этти жакындаганда.

Кара зоого тил бүтүп, кара таш сүйлөп жибергенсип, Мукай селт этти. Үн чыккан жакка бурулса, киши карааны турат, дурустап караса зоңкоюп Нарбото турат урчукта. Орустан алган барданкеси колунда.

- Эл ичинде качты го десем, катын-балам жок. Жоготтум. Жеңенди, балдарымды байкаган жоксуңбу? - деди Нарбото.

- Тирүү жан көргөнүм жок, абаке!

- Атаң кайда? - деди.

Көзү жашылданган Мукай төрт жүз - беш жүз туткундун ичинен коколой башынын аман чыгышынын шартын айтты.

- Бир кайтсам, катын-балам үчүн кайтаармын, - деди Нарбото.

- Ал атамдын шылтоосу. Сизге айгак чыксын дегени жок. Чындыгында качышымды айтты, сизге кошулуп качышымды бек айтты.

- Ошондойбу?! Ошентип айттыбы?

Камбар болуштун айттырганын өлүм оозундагы кишинин керээз сөзүндөй кабылдады, «ыйкы-тыйкы арасында жаман-жакшы айтышкан болсок кечиришели. Оболу, мени кечир, иним!

Өпкөлөбө!» дегениндей кабылдады. Эми, өпкөлөгөндө кайда бармак? Барскоондун ичиндеги бүгүнкү окуяны, кыргыздар боо-боо болуп туткунга түшкөндөн кийинкисин төкпөй-чачпай укту.

- Качкандын баары катын-калач. Кудаян баласынан эркек калабы? - деп армандады Нарбото.

- Чиркөө баштыгынын өлүмүнө кеги катуу биристаб сизди тирүүлөй кармамакка зар экен. Орустан туткун кыз алганыңызды билет экен, - деди Мукай.

- Олжо кызды Ара-Белдин түзүнө таштагам, - деди Нарбото.

Барскоондогу жоболондо катын-баласын жоготуп ийгенди Нарбото орус кызга жоруп, «кара жолтой окшойт» деп кыйылып турса, орус барды кытайдын черүүсү өткөрбөйт деген каңшаар тараган. Качкан эл жалдырап, «эми убалыбызга кала көрбө!» деп, жолго жатып алгандан Нарбото Ара-Белдин ичинде орус кызды коё берген эле чыркыратып. Ара жолдо, тоо-таштын арасында жалгыз калгандан корктубу, же жаман да болсо койнумда жатты эле, илик-жармабыз бар деп, жакынсыган сезим ойгондубу, айтор, боздоп ыйлаган орус кыз Нарботодон калбай ээрчип, убара кылган. Камчы менен сермеп, «Кал ушунда! Жөнө өз жагыңа!» дегендеги ишаараны түшүнгөндө, көзүнүн жашын буурчактатып, Нарботонун алдындагы атынын тизгинине бир жармашып, үзөңгүсүнө бир жармашып, чылбырына чырмашып, бура бастырбай жабышкан. «Кишилер, калтырбагыла мени! Кишилер, ала кеткиле мени, суранам! Кулак салаар бирөөңөр барбы?» деп ыйлаган. Кимди карабасын, баары эле «уйгактай жабышкан каапыр!» деп кастарын тиккенден, таза түрткүнчүк болгонунда, узаган көчтүн куйругунда илээлей басып, эчкирип ыйлап кала берген.

- Артымда аскер бар. Ушундан жарым күнчөлүк, - деди Мукай.

- Көз байлоодо келе койбос. Катын-баламды таштап, өлүү-тирүүсүн билбей кантип качам, танда жер чалайын. Сен элге кошул. Калган элди таап, Беделди ашырып кет! - деди Нарбото.

Асман түнөрүп, түн борошолуу болот окшоду. Аттарын агылгага тушаган экөө кара таштын түбүнө корголошуп, нар

алмакка Мукайдын канжыгасындагы орус ороп берген чаначтын оозун чечишти.

- Колго түшкөн кыргыздын азыгы көрүнөт, эмгичекти атылып, сөөгү аңгекте жаткан кыргыздын азыгыдыр... Тамак деп жүрүп, кара курсак деп жүрүп, эмнени гана кылган жокпуз! - деди Нарбото.

Борошосу боройлоп урган бел экен Сөөк, суугу сөөктөн өтүп, чучукка чейин какшатты. Ылымтага бир-бирине ыкташып, тердик, көрпөчөгө чулганып отурушту. Элди кеп кылышат.

- Белге мынчалык кар түштү, түзөңгө кар аралаш жамгыр жааса, эл тукулжурады го, - деп коюшат.

Уйкуну кой, тук этерге мүмкүн эмес, түн ката кобурашты. Көбүнчө Нарбото сүйлөдү. Күнгүрөнүп айтканы жадына уюду Мукайдын: «сындырып алдым белимди, жутуп алдым элимди, кантейин!» дегендей сүйлөдү. «Атаганат, калмак дөбөдө көргөн чоктуу жазайылдын тилин билгенимде, өчүмдү бир албайт белем, орус аттуунун канын Чүйдүн суусундай агызпайт белем, кантейин!» дегендей айтты. «Кашымдан чыгар болсочу, кар жилигин какпайт белем, кантейин!» деди.

Абасынын айтканын улуган шамал аралаш тыңшап отурса, өткөндөгү ай арасында, пристав сүрөтчү төрөнү, ченчи төрөнү, жана да салдаттарды айылга баштап келчүдөгү түндө Толубай сындуу сынчыга жолукканын, ошол Толубайдын айтуу боюнча Токмоктун жолунан казыналык жылкы тийгенин, тушунда тулпар жүргөн жылкы тийгенин кызык кылып айтып, кайран жылкынын тулпарлыгы билинбей, бир октон чыкпай өлгөнүнө жаны башкача кайышат экен...

Таң сөгүлгөндө, салдаттын карааны көрүндү алыстан. Экөө ашыга жыйналып, Нарботонун айтканы:

- Мен каапырдын жолун тосоюн, он огум бар, - деди, - Катуу жүрсөң Кара-Сайдан табарсың элди, жөө-жалаңдасаң Беделден кууп жетерсиң. Кара-Сайдан өткөндө эки айрылыш жол бар, солго кеткени Ак-Шыйрактын жолу. Түз эле кете берсең Ыштык ашып Беделге жетесиң. Байка, Беделден мурун Келин-Тайгактан абайла. Далай киши аскасынан тайгаланып өлгөн кандуу жер. Мен силерге бир кошулсам, Беделден кошулам.

Нарбото менен Мукай көкүрөк кагыша коштошту.

- Жөнөй гой, баатыр! Кудаяндын калганын таап, Беделди ашырып кетсең - эрледиң. Элди курап кетсең - анда нагыз эрсиң! - деди Нарбото.

Мукай ыйламсырап калса:

- Жашык көрүнөсүң! Өксүбө! - деди.

Өзү кара ташты боортоктоп, атышка камданды. Ат үстүнөн “Аба! Кайыр!” дештин ылайыгын көрбөй, дагы кагуу жеп калыштан

тартынган Мукай унчукпай төмөн кыялады. Бир далайга барганда, алыстан атыш угулганда гана артына кылчайды. («Нарботонун какшап айтканы» десемби же «Сөөк ашуусундагы какшоо» десемби, кайсынысы ылайык деп жатып, кийин, үркүндүн он жылдыгында кара таштын түбүндөгү түндү Мукай поэма кылып жазган. Өзү миң жолдон бир аз ашыгыраак ыр:

...Жылкы тиём деп барып,
Какшаал тоонун астында,
Калмакка салдым кызыкты.
Тулпар алам деп барып,
Токмок кыштак үстүндө,
Оруска салдым кызыкты.
Түндөлөй жорттум Чүй ичин,
Күндөп жорттум Көл ичин.
...Күндө салам деп келген,
Чокундулук улукту,
Соёмун деп аттандым,
Эки көзүн кашайтып,
Оёмун деп аттандым,
Кудаяндын түнөлгө,
Бетегелүү-Чоңташты,
Бербеймин деп аттандым.
...Түмөн кыргыз жыйылып,
Төбөсүнө орустун,
Түлүк салам деп бардык.
Бүтүн кыргыз жыйылып,
Ордосуна орустун,
Бүлүк салам деп бардык.
...Ак келте болсо колумда,
Агызбайт белем каныңды,
Албайт белем жаныңды.
Тилбейт белем өөгүңдү!
Сөкпөйт белем сөөгүңдү!
...Эр Семенден кем белем,
Элиме кызмат дегенде,
Эр Табылды мен элем.
Эки дүйнө арманым,
Тилеги жаман паашанын,
Тик алдынан бет келип,
Каруусунан албадым,
Карыштыра урбадым.
Оозу жаман арамдын,
Кантейин,

Кар жилигин какпадым!
Ниети жаман арамдын,
Кантейин,
Кар жилигин чакпадым!
Сөөгүн орго чачпадым!
Көзүм толо көрбөдүм,
Жазып алдым эмнемден,
Жаза тайдым эмнеден?
Сындырып алдым белимди,
Жутуп алдым элимди...)

Беделге жеткенче эки түнөдүбү, үч түнөдүбү - эсинде калбаптыр, бир билгени - Тарагайдын көк иримденип, толуп аккан суусуна агып кете жаздаганы, сайынын эндейи эки-үч чакырымчалык Кара-Сайдын жайылып аккан суусун кечкени, Келин-Тайгактын боорундагы шагылы куюлган куюлма жолунан учуп кете жаздап, жарташка жармашып өткөнү. Эл караанын кууп отуруп, элинин караанына зар болуп отуруп, ыйлап отуруп, ыргайдай атын Ыштыкта таштай берген Мукай өлчөөр жерине жөө жетти. Эмне жер десе, Бедел экен кийин билсе.

Тирүү жан издеген неме асман тиреген деп айтаарлык, учтанган чокулары Бордунун тоосунан да бийик көкөлөгөн, калкагар кырка тоонун этегинен киши баласынын башкача көп өлгөнүн, жайнаган өлүмтүктү байкады. Тонгондонбу, кезээрткен ачкалыктанбы, түтөктөнбү же абасын көтөрө албай эски кесели кармаганданбы же карып- арыганданбы, айтор, чачылып өлгөнү көп.

Этегинин чөбү суйдаң, бийиктеген сайын өңкөй кара жылга. Караңгыга калсаң сүрүнөн жүрөк жарылчудай. Туш тарабы туюк көрүнгөнү менен бели үч айрылыш коктунун ортоңкусунда жатканын өйдөлөп кеткен чыйырдан, сонорлоп жааган кар бетиндеги изден билди. Бийиктеген сайын кууш тарткан коктуну бойлоп, кичинекей тектирченин кырына жетти. Коктунун мындан ары тегизи жок сыяктанат, жалгыз аяк жол андан ары жалама зоону боордоп кетет сыяктанат.

Аягында ыргалып араң турган Мукай тектирчеге чыга берип, көргөн көзүнө ишенбейт. Тектирче толо өлүк. Кадам сайын тороюп, өлүп жаткан кишилер. Балапандай оозун ачып, өлүп жаткан балдар. Жалгыз аяк жолду талашып, жардан кулап өлгөндөрү түпкүрдөгү күрткүнүн караарган оозунда шыкалат. Жүгү чечилбей, ар кайсы жерде томпоюп, өлүп жаткан ат-көлүк андан көп! Арбактар аралагансып, тирүү жандары кыбырайт. Ашуу ашарга алдары жоктон, тирүүлөргө ашыкча жүк болгондон тынч өлгөндү, зоокадан

учуп өлгөндөн тонуп өлгөндү артык санап, калып калган кары-картаңдары экен. «Кайсы элденсиң, балам?» деп сурашат.

Тааныш ала кийиз көзгө урунду. Оюсунан тааныды. Калаба чыгаар күнү ийленген, кудаяндын тамгасы түшүрүлгөн ала кийиз эмеспи мынабул! Мукай жакындады. Тобо, ташка жабылуу экен десе, бирөө жамынып отургандай. Жакшылап караса, бүк түшүп, башын салаңдаткан, уйпаланган жука ак чачы тароосунан жанып, жүзүн жапкан жалгыз кемпир отурат. Жарыктык, Карагыз апасы отурат! Ала кийизди үстүнө алачыктай чүргөй салып, соксоюп отурат. Беделдин ээси кейиптенип. Ээги титиреп, арык денеси калчылдайт. Кимдир-бирөөлөр жанына азык калтырымыш этишкен го, өзү тытмалаганбы же бирөө чалып кеткенби, чачылып жатат эки үзүм нан, беш-алты тоголок курут... Тирүү жан басып жүргөнүнө таңыркагансып, кайгылуу жылтыраган, кычыгына жаш толгон көздөрү менен Мукайды карады. Таанып карадыбы, тааныбай карадыбы, Мукай билбейт. Өңүлө калып, ыйлап ийбей карманып, сурады:

- Апа! Биздин эл белди качан ашты? Сизди жалгыз калтырып, кантип кетишти?

Башын ургулап, боздоп ийди апасы.

- Апа! Биздин эл...

- Кудай мени албады! Кудаяндын алдына кетсем арманым жок эле.

Мукай тыңшайт. Карагыз апасы качанкы өткөн аталарынын, качанкы өлгөн апаларынын атын атап ыйлайт.

- Ошолордун артынан бачым кетсем арманым жок эле! Ата - арбактын артынан кетсем арманым жок эле! Кудай мени албады!

- Апа! Эл каякта?

- Элиң Келин-Тайгакта учуп өлдү, балам. Бешиктеги баладан бери учуп өлдү! Келин-Тайгак баарын жутту!

Келин-Тайгак! Мукайдын үрөйү эми учту. Келин-Тайгак дегениң кыл көпүрө эмеспи. Үстү зоо, асты күкүктөгөн суу, кыясында салт киши араң баткан, боорунда куюлуп турган жолу бар жер. Кум-шагылы токтобой куюлган жолдон аттасаң аттадың, жаза бассаң түз эле түптөйгө ыргып, күкүктөгөн сууга түшөсүң. Өтүп көрбөдүбү ал жерден!

- Карааның жалгыз, балам. Камбарым каякта? - деди кемпир.

Мукай жашырган жок.

- Орустун колунда калды. Чогуу түштүк эле, соогалап мени качырды, - деди.

- Нарботочу?

- Жондо атышып...

- Тирүүбү же өлүүбү?

Мукай унчукпай калды.

- Камбарды ээрчиген көп жигиттин дайны жок?

- Түгөл колго түшкөн, - деди Мукай.

Кемпирдин соңку үмүтү үзүлдү. Чарт үзүлдү. Алаканы чала жайылып, арык колдору акырын көтөрүлдү. Мукайга чоң энеси акылдан адашып бараткандай көрүндү. Кемпирдин көздөрүнүн кычыгынан жаш сыгылат, кары кишинин жашы да кургап калат окшобойбу, мончоктой болгон жаш «мөлт» этип сыгылып, бырыштуу бетине туруп калат. Боздогону катуурак. Ботодой боздойт. «Тукумуң менен туна чөк!» деди. Кимдир-бирөөнү, жанын кашайткан кимдир-бирөөнү урушту. Мукай кемпирдин жеңинен тартты.

- Апа! Кетели! Мен калтырбайм сени! Алып кетем! - деди.

Кемпир «убара болбо балам, ушул жерде өлөм» дегенчелик башын чайкады.

- Кудаяндын тукумун курут кылгандар жакшылык көрбөсүн. Эки дүйнөдө жакшылык көрбөсүн! Кудаяндын убалы жетсин түбүнө, убалды башыбызга салган падышасы баш болуп бизчилеп ач бел, куу жондо өлсүн, тукуму соолсун! Тозок бар экени чын болсо, укуму тозокто өрттөнсүн. Кудаяндын башына...

Андаса, апасы кимдир-бирөөнү каргап жатыптыр. Дурустап андаса, ак падышаны каргап жатыптыр. Ууртун араң жыйган болуп, жылмая тиктеген кан ичер падышаны каргап жатыптыр. Аскер кийимчен, мурутун чыйрата кайрыган, жээрде сакал падышаны, чокусуна таажы кондурган канышаны, этеги жер чийген ак көйнөкчөн, көздөрүн жоодураткан кыздарын, жалгыз эркек уулун - болочоктогу падышаны, ушундай эмес беле Мукай көргөн сүрөттө-баарын каргап жатыптыр. Ошондо Карагыз апа падышанын тукумун кудаяндын кунуна каргады, атпай кыргыздын кунуна каргады...

Алыстан мылтыктын тарсылдагы угулат. Салдат атылбай калган эликтей бирин-экин адашып жүргөн кыргыздарды кууп жүрөбү же мергендер менен атышып жатабы, билинбейт. Атыш чукулдайт.

- Апа! - деди Мукай, -Кетели!

- Мага каралаба, сен кач, балам! Мисмилдирик болобуз, катыгүн! - деп какшанды кара кемпир. - Күн жарыкта Беделден аш! Жаныңды сакта, жаныңды! Тилегеним сенсиң! Сенин амандыгыңды тигил дүйнөдөн да тилейм!

«Апалаган» Мукай Карагыз апанын жеңинен тартты. Кемпир жеңин тартып алды.

- Кач, балам! – деди.

Мукай чыдабай ыйлап жиберди. Ыйлаган бойдон белди көздөй басты. Беделден ашууга ашыкты. Кырылып калган тукумун жоктоп, падышаны каргаган кемпирдин үнү кулагына жаңыргансыйт. «Ушул үнүм Теңирге жеткей! Ушул убалды сан кыргыздын башына салган падышасы бизчилеп ач бел, куу жондо өлгөй, тукуму соолгой! Тозок бар экени чын болсо, укум-тукуму тозокто өрттөнгөй!» - деп угулат. Беделдин улуган шамалы болуп угулат.

Эптеп, чыйырдын учуна жетсе, ала мөңгү баскан Беделдин белине чыкса жаны калчудай сезилди Мукайга. Өйдөлөгөн сайын деми кыстыгып, шайы оойт. Мурдунан түтүктөп кан кетти. «Түтөк!» деди. Ага карабай жанталашат. Кар боройлоп, беттен урат. Моюн бербей жанталашат. Келин-Тайгак быякта калсын, жалгыз таман чыйырдан аягың тайыса мөңгүнүн күрткүсүнө түшүп өлчүдөйсүң. Тайыбайын деп жанталашат. Жанталашып келатып, жанын ажалдан талашып келатып, белдин астындагы жарга жармашкан, күрткүнүн бир кырынан экинчи кырына аттай албай, секирүүдөн жүрөксүп турган топ балага, өзү теңдүү балдарга кез келди.

Кылычын жалаңдатып, мылтыгын сундуруп куугун орус келгенде тектирчеде алаканын жайган бойдон жаны чыккан, тоңуп өлгөн кемпирди көрүштү.

XVIII

Караңгы абакта отурган Мукай Камбаров илгери өткөн окуяны ушинтип эскерди. “Журтум тукум-курут болуп кетти! Миңдеген кишинин сөөгү көмүлбөй, ач бел, куу жондо калды. Бирок, эч ким эч качан жазаланган эмес... Чоң апамдын каргышы тийип, падыша кулады. Тукум-курут болду деп угам, чоң апамдын каргышы тийгенден деп ойлойм. Кыргызым касиеттүү, кыргызга акаарат кылган оңбойт, акаарат кылам деп падыша дагы тукум-курут болду деп койгонумдун эмнесинде жазык. Анын эмнеси контр?! Мына ушуну айтам деп, улутчул атыгып, атам укпаган Англиянын тыңчысы атыгып, атылганы отурам”. Мукай Камбаров оор үшкүрүндү.

Падышага каргыш тийгендигин качан, каяктан ойлоп жүрөт? Турпандыктын малын багып, Бедел жакты күндө тиктеп Мукай мал жайчу эмес беле. «Үшүгөнүнөн ала кийиз жамынып калды эле Карагыз апам, ала кийиз аны канчага сактады экен?» деп ойлоп, Бедел жакты тиктеп мал жаят. Бир күнү Советтик Орусия тараптан келген төрөлөр чакыртты, «активдер» деп коёт экен жаңыча. Качкын кыргыздарды чогултуп жүргөн имиш. Мукай эл чогулган жерге

барса, бири кызыл аскердин кийимин кийген, экинчиси орусча чыштай кийинген эки кыргыз турат.

- Өкмөттүн атынан качкындарды топтоого, ата-журтуна кайтарууга келдик. Силерге уруят берилди! - деди чыштай кийингени.

Өңү тааныштай, капырай. Эптеп жатып эстесе, приставка тилмеч жүргөн кыргыз!

Качкындар ишенкиребей, бири үн катты:

- Падышанын кыргыздар түгөл кырылсын деген буйругу бар эле...

- Андай буйрук жок! - деп ишендирди чыштай кыргыз.

- Буйрук кагазын өз көзүм менен көрдүм эле. Кантип барабыз, барсак падыша өлтүрбөйбү! - деди Мукай.

- Карагым, аны кайдан окуп жүрөсүң? Ал буйрук эми иштебейт! Анткени, ак падыша өзү өлгөн. Эмики падыша сендейлерди окутат, көзүн ачат, үстүнө үй берип жайлантат...

Качкын бирөө илип кетти сөздү.

- Падышаны өлдү дейби! - деди көзүн алайтып.

- Кудая тобоо! – дегендер болду.

- Өлдүбү?! - деди Мукай таңыркап.

Чын-төгүнү белгисиз, алиги чыштай кыргыз ак падыша укум-тукуму менен жер үстүнөн жоголгон, падышалык жол-жосун кыйраган дей салды. Кызыл аскер бакылдап сүйлөдү. Жарданып караган бей-бечаралардын арасында Мукай дагы «кудая тобо!» деп жакасын карманган. Кыргызды кырмакчы падыша өзү кырылып кетиптир го! Кыргыздын кусуру уруптур го акыры! Турпандын четиндеги кыркалекей тоолордун ичин, Беделдин тушун телмире тиктеп, термеле тиктеп, эчкирип ыйлап жиберген. Падышанын тукуму соолусун деп, өз тукумун жоктоп жаткан кара кемпирди эстеген. Карагыз апасы өлбөй тирүү айланып, дале Беделдин аркы түбүндө безеленип жүрөбү? Кайгыга бастырып, кан какшаган кемпирдин үнү Жаратканга жеткенби? Колдоочуга жеткенби? “Карагыз апамдын каргышы бейм, кайран киши, үнү кудайга жетээрин билген бейм...” - деп күнгүрөнүп, көзүнөн жаш куюлган эле Мукайдын. Кызыл аскер бакылдап сүйлөп жатты. «Ошондогу көргөнүмдү жазмайынча өлбөйм, жазмайынча кантип өлөм» деген эле Мукай. Бир арманы, коштошоорго «Ата! Атаке!» дебей калыптыр Барскоондун ичинде, «Аба! Кайыр!» дебей калыптыр Нарботого, Карагыз апасынын мойнунан искеп-искеп жыттабай калыптыр. Калганын ойлосо, жалаң жазуунун үстүндө болуп, жакшы эле жазыптыр. Жыйырма жылдай жазыптыр!

Түн бир оокум болду. Болжолунда түн ооду. Мукай Камбаров сыйкыр күттү. Көп кыргызды кыркалекей тургузуп, топ-тобу менен

атып жатканда, канга мас болгон солдаттар кара кушту туштап, көк желкени туштап, жазы маңдайды туштап, туткундарды каалаганындай атып жатканда, «кач, балам!» деп шыбырап, качууга шыкактаган атасынын качанкы сөзүн эстеди. Сөөктүн белиндеги кара ташка жашынып, кара таштын далдаасынан барданкесин сундуруп, орус менен атышкан абасы Нарботонун «Сен кач, мен калайын» деген сөзүн эстеди. Беделдин түбүндө, кар бурганактап жаап жаткан кечте, ала кийизди ылымта кылган Карагыз апасынын «Күн жарыкта белди аш!» деп какшанганын эстеди. Ошонун баары сыйкыр болгон турбайбы! Жөлөк болгон турбайбы!

Сыйкыры болгон жок азыр. Абактын кара каалгасы ачылды анын ордуна. Желдет экен. Желдет эмей эмине... Карасаң, так ушул революциянын күнүндө атылганы жатканын. Мукай Камбаровду атууга алып чыгышты. Өзү сыяктуулардын бирин-бири жөөлөшүптүртүшүп чыккан караандарын көрдү караңгы далистен. Баарын чогуу атышат өңдөнөт, чоң-кичиги, кызматчысы-карапайымы аралаш атылат өңдөнөт. Күңүрт далисте басып барат жөөлөшүп.

Капырай, аяктары чалыштап баратабы, көздөрү караңгылап, жүүнү бошоп баратабы? Көзүнүн кычыгына жаш толуп, ыйлаганы жатабы? Мукай Камбаров чыйралды. “Далай жолу өлүмдү көргөн, өлүмдөн калган киши өлүмдөн коркчу беле!” деп кайраттанды. Уйгу-туйгу ой басты. Он алтынчы жылында кыркалекей тизилип атылган кыргыздар көз алдына тартылды дагы бир жолу. Жазы маңдайына, так чекесине ок жеп, чалкасынан бир кеткен малай кыргыз тартылды баягы. Өзү курдуу жарым эс баланын тетири чуркап, окко учканы тартылды. Канга суусаган казак-орустун колунан миңинчи болуп өлүп алган бечаранын аты-жөнү ким болду экен? «Толтоймун» деген абышканын жыгылганы тартылды. Тапанчанын оозун карап «Атакемин» деди эле. Ок оорутуп өлтүрөбү же ооруганы сезилбей, адам мүрт үзүлүп кетеби деп ойлоду эле ошондо. “Как желкеге атабы, как жүрөктүн тушу деп көкүрөккө атабы? Сөөгүмдү сурап алчу тууганым жок, артымда бала калган жок...». Мукай Камбаров артында тукум калбаганына кейиди. Ың-жыңсыз кетет деген ушу тура, атаганат, оболкулар «мисмилдирик болбойлу» деп ошон-үчүн какшанышчу тура!.. Оюн кайра улады. «Аялым сөөгүмдү сураганга жараар бекен? Сураса беришээр бекен? Сөөгүм ушуну менен сөпөт болуп кетеби!? Кайда калат болду экен? Кайсы аңгектин түбүндө калат болду экен? Адамдар акыры акыретте көрүшөт дейт...”. Ушул ирмемде, уйгу-туйгу ойлордун ушул жеринде эмнегедир эсили Нарботонун кылт эткенин байкады. Мукай Камбаров басып баратып, бала чагында өзү көргөн Нарботонун жоругун эстеди: “Кайран Нарбото!”.

9-июль, 2009-жыл, Буш Хауз, Лондон.